

1888

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः ५३

सत्याषाढविरचितं श्रौतसूत्रम् ।

महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् ।

पञ्चदशषोडशप्रश्नात्मकः षष्ठो भागः ।

एतत्पुस्तकं

वे० शा० सं० रा० शंकरशास्त्रीमाखलकर
इत्येतैः संशोधितम् ।

तच्च

वी. ए. इत्युपपदधारिभिः

विनायक गणेश आपटे

इत्येतैः

पुण्याख्यपत्तने

Acc 533

आनन्दाश्रममुद्रणालये

आयसाक्षरैर्मुद्रयित्वा

प्रकाशितम् ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८४९

ख्रिस्ताब्दाः १९२७

(अस्मिन् सर्वेऽधिकारा राजशासनानुसारेण स्वायत्तीकृताः ।)

मूल्यं सार्धं रूपकः (१०८)

1888

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY, NEW DELHI.

Acc. No. ~~1886~~ 1888

Date. 25. 8. 54

Call no. Sa 2 v 51 / Sal. / Aga

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

सत्याषाढविरचितं श्रौतसूत्रम् ।

महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् ।

अथ पञ्चदशप्रश्नः ।

तत्र प्रथमः पटलः ।

विनेययुक्ताखिलसिद्धवर्थ—

लसच्चिदानन्दसुखं मुनीन्द्रम् ।

नमामि सूत्रार्थविदे मुदाऽहं

हिरण्यकेश्याख्यगुरुं कृपाब्धिम् ॥ १ ॥

गुरुं गणपतिं नौमि, जन्मज्ञानप्रदौ तथा ।

सह गौर्या सोमनाथं नौमि दिष्णुं च पद्मया ॥ २ ॥

अश्वमेधं ब्रह्ममेधं सर्वमेधं चतुर्दशे ।

प्रश्ने पञ्चदशे यज्ञप्रायश्चित्तमथोच्यते ॥ ३ ॥

उक्तानि द्वादशाहाद्वाञ्छि नित्यानि कर्माणि यानीह हविर्यज्ञसोमयज्ञराजसूयाश्व-
मेधान्तान्व्याचरव्युराचार्याः । तेषामिदानीं प्रायश्चित्तप्रवचनमारभ्यते—

श्रुतिलक्षणं प्रायश्चित्तं विध्यपराधे विधीयते ॥ १ ॥

श्रुतौ लक्षणमात्रमेव प्रायश्चित्तं तस्योपदिश्यते । श्रुतिलक्षणप्रायश्चित्तमिति श्रूयते ।
श्रुतिर्वेदः । यस्यैव विधित्वाद्येन लक्ष्यते ज्ञायते तल्लक्षणं श्रुतौ लक्षणं यस्य तदिदं
श्रुतिलक्षणमिति । श्रुताविति सप्तमीनिर्देशः । श्रुतौ किञ्चिदुक्तं न कृत्स्नोक्तिरिति ।
इतरथा श्रुतिलक्षणमित्येव स्यात् । किंपुनस्तत् प्रायश्चित्तम् । प्रायो विनाशः । कथं
प्राय उ(यो)पदि(वि)ष्टो विनाशं कर्तुमात्मनः उपदि(वि)ष्ट इति लोके दर्शनात् । चित्ती
संज्ञान इत्यस्माद्धानोश्चित्तमनेकार्थत्वाद्घातोः संधानं चित्तमित्युच्यते प्रायश्चित्तं विनष्टस्य
कर्मणः संधानं प्रायश्चित्तमित्युच्यते । चित्तिचित्तयोः सुडागमो लक्षणकृत इति प्राय-

शब्दस्य विनाशपर्यायस्याकारान्तत्वाच्चित्तिचित्तयोः सुडागमेन प्रायश्चित्तमिति रूपसिद्धिः । लक्षणाच्च सुडागमो गणसूत्रवृत्तिकारेण प्रायस्य चित्तिचित्तयोः सुडस्कारो वेति पठित्वात् । श्रुतौ लक्षणं प्रायश्चित्तस्योपदिष्टमिति पिण्डितार्थः । तत्र चोदयति सर्वकर्मसु श्रुतिलक्षणेषु प्रायश्चित्तम्, स्मृतिलक्षणमिति न वक्तव्यम् । तत्र परिहारः—अन्यानि कर्माणि श्रुतिलक्षणानि भवन्ति प्रायश्चित्तमेव श्रुतिलक्षणमित्येवमुच्यते । कस्तर्ह्यर्थः । श्रुतौ लक्षणमात्रं प्रायश्चित्तस्योपदिश्यते । चिह्नमात्रं यथा पुरोडाशः क्षायतीति । क्षायो दाहः । तल्लक्षणं प्रायश्चित्तस्य क्षायतीत्यत्र द्वयोर्बहूनां क्षायं प्रायश्चित्तम् । नैकस्यैव हविषः क्षाये । यद्यष्टो(ष्टा)पदि(दी)त्यवबुध्येतेत्यत्र द्वादशपद्यां षोडशपद्यां वा प्रायश्चित्तसामान्यमात्रे नैमित्तिकं भवति । विध्यपराधे विधीयत इति कर्मविधिः । अपराधोऽन्यथा क्रिया, विधेरपराधो विध्यपराधः । तस्मिन्विध्यपराधेऽन्यथा भावे प्रायश्चित्तं विधीयते । यथा—यस्यानो वा रथो वाऽन्तराऽग्नी यातीत्यविधानेनान्तरागमनेन प्रायश्चित्तम् । यत्र तु विधिर्न तत्र प्रायश्चित्तं विहितत्वात् । यागार्थगमने च न प्रायश्चित्तम् । अथवा श्रुतिलक्षणं प्रायश्चित्तं विध्यपराधे विधीयत इत्येतदेकं सूत्रम् । अर्थविशेषश्चान्य इति पूर्वसूत्रभेदमाश्रित्य पूर्वसूत्रेण श्रुतौ लक्षणमात्रमुक्तं न यावदपेक्षितमुक्तम् । द्वितीयसूत्रेण विहितस्य पुरुषवृ(कृ)त्यापराधे प्रायश्चित्तं न विधानेन्तरेण विहितस्यान्यथाभावे भवतीति । इदानीमेकसूत्रत्वमाश्रित्योच्यते । विधीयते ब्राह्मणेनेति कर्म विधिस्तस्यापराधेऽन्यथाक्रियायां श्रुतिलक्षणं विधीयते न स्मृतिलक्षणं विधानसामर्थ्यात् । यत्र ह्यभयस्य प्राप्तिः कर्ममध्येऽपि स्मृतिवत्लक्षणं प्रमाणम् । आचमनवत्कर्माङ्गत्वेन वेदमूलस्मृतिदर्शनात्तत्रैवम् । ब्रह्मोदनार्थं औपासनं सर्वं निर्मन्थ्यं वेति त्रयः पक्षाः । औपासनैकदेशं वा स्थापनीयं सर्वमौपासनं वा स्थापनीयम् । अथवा तौ विना निर्मन्थ्यं वा स्थापनीयम् । तत्रानुगमने विषयमाह—औपासनैकदेशपक्षे पाकात्पूर्वमनुगतश्चेत् पुनरौपासनैकदेशमाहत्याऽऽदधातीति । सर्वप्रायश्चित्तमनाम्नात्त्वात् । पाकादूर्ध्वमनुगतश्चेत्पुनरेकदेशमाहृत्य पुनः पाकं कृत्वा न वरदानं न प्रायश्चित्तम् । सर्वमौपासनपक्षे पाकात्पूर्वमनुगतश्चेदौपासनानुगमनप्रायश्चित्तं स्मृतिविहितम् । अयाश्चेति संधानं कृत्वा सर्वमाहृत्य स्थापनीयम् । पाकादूर्ध्वमनुगतश्चेत्पूर्ववत्संधानविधिना संधाय स्थापनीयम् । निर्मन्थ्याग्निपक्षे पाकात्पूर्वमनुगतश्चेत् पुनर्निर्मन्थ्यं स्थापनीयम् । पाकादूर्ध्वमनुगतश्चेत् पुनर्निर्मन्थ्यं स्थापयित्वा पाकः कर्तव्यः सर्वप्रायश्चित्तम् । द्वितीयाधानादिष्वौपासनैकदेशपक्षे तद्देशमाहृत्येत्यादिसर्वमौपासनपक्षे तन्तुमति पथिकृतं च कृत्वा स्थापनीयम् । निर्मन्थ्यपक्षे लौकिकारणाद्वयमाहृत्य मथित्वा तमाहृत्य स्थापनीयम् । यस्य तु सर्वं आहितस्तस्य श्रोत्रियागारादाहृतमपि द्वितीयाधानादिषु स्थापनीयम् । बहुपत्नीकश्चेत् स्मार्तविधिनौपासनाग्निं संसृज्य तस्यैकदेशं सर्वं वा निधायाऽऽधानं कर्तव्यम् ।

सर्वाधानपक्षे स्मार्तकर्मणां लोप एव श्रौतेन चरितार्थत्वात् । अग्नौकरणादि केचिह्यौकिकानले कुर्वन्ति । दक्षिणाग्नौ पैतृकं कर्म क्रियत इति निर्देशात्, अग्नौकरणादि तत्रैव विध्यपराध इति वचनात्पुरुषापराधे तु श्रौतस्मार्तप्रायश्चित्तं भवति ॥ १ ॥

यथा पर्याहितानामेककार्याणां यूपदीनां विकल्पो द्रष्टव्यः । खादिरपलाशादीनामिहाप्येकानिमित्तानां विकल्पः स्यादत इदमुच्यते—

एकस्मिन्दोषे श्रूयमाणानि समभ्युच्चीयेरन्ध्राय-
श्चित्तान्यर्थान्तरसंयोगात् ॥ २ ॥

एकस्मिन्दोष एकस्मिन्निमित्ते यानि विधीयन्ते प्रायश्चित्तानि समुच्चीयन्ते । तानि यथा—अग्निहोत्रस्कन्दने—अस्कान्द्यौः पृथिवीमित्यभिमन्त्रणम् । उपसर्गे—उन्नं भय पृथिवीमिति । अनशनमाहृतः सार्यं नाश्नीयादिति समुच्चय एतेषां भवतीति । किं कारणम् । अर्थान्तरसंयोगात् । अर्थान्तरस्य भावोऽर्थान्तरत्वम् । तस्मादर्थान्तरयोगात् । अर्थान्तरप्रयोजनं प्रयोजनादन्यत्वादित्यर्थः । अन्यत् प्रयोजनमभिमन्त्रणानान्यदुपसर्गेणान्यच्चानशनेनातः समुच्चय इति । यद्यपि दोषनिर्घातप्रयोजनमेकं तदाऽप्येकस्मिन्निमित्तेऽनेकप्रायश्चित्तोपदेशाद्विकल्पस्य चान्याय्यत्वाद्दोषनिर्घातार्थश्च । तेन चावान्तरप्रकारभेदेन साधनतया समुच्चयोपपत्तेः पाक्षिकत्वमन्याय्यमिति समुच्चयः । यथा लोके—अक्षामयेऽक्षिदोषोऽन्योऽञ्जनेन हन्यतेऽन्यो न वाऽन्येनान्यो निपातशयनेनेति रेवापारिहीरप्रयोजनैक्येऽपि अवान्तरकार्यभेदो यथा तद्दोषनिर्घातादर्थत्वेऽपि समुच्चयः । उपदेशो यथार्थवादो नार्थान्तरभावो न भवति एकार्थतैव तत्र विकल्पो भवति, न समुच्चय इति । साक्षाद्गीहियवादिवदेकार्थतया श्रवणाभावेऽपि अर्थवादादेव प्रयोजनदायत् प्रागवगम्यते तत्रापि विकल्पो युक्तः । यथा पथिकृद्यागः स्वर्गफलप्रतिपत्त्यर्थो वैश्वानरोऽपि तथैव । ततस्तयोर्विकल्प इति समुच्चयो न न्यायः । अदृष्टदोषोभयोरुपदेशादुभाभ्यामेव हन्यत इति । अवान्तरकार्यभेदा इति प्रागेवोक्तम् । यस्तु शाखान्तरस्यो विधिरक्षेणामित्युच्यते । तत्रापि विकल्प एवाधिकविधेरनित्यत्वादिति । एकशाखीयप्रयोगोपदेशे शाखान्तरीयांशोपसंहार एकेषामिति न वक्तव्यम् । ततो यत्रैकेषामिति निर्देशस्तु तत्र विधीयमानप्रयोगादधिकधर्मोपदेश इत्यवगमादानित्यत्वादतः समुच्चयत्वम् । दर्शपूर्णमासातिपत्तौ पाथिकृती वैश्वानरी च विहिते तयोः समुच्चयः यत्र सामान्यविशेषभावस्तत्र सामान्यस्य विशेषेण बाधः । यथा—आहवनीयानुगमने सामान्येन ज्योतिष्मतीष्टिविहिता । अन्वाधाने कृत आहवनीयानुगमन आहुत्यन्तरं विहितं तत्र बाधः । यथा देवाञ्जनमग्न्यज्ञ इत्येकेषामिति तत्राप्यदृष्टकार्यत्वात्समुच्चयसंभवेऽपि विकल्प एव मतान्तरत्वेनोपन्यासात् ॥ २ ॥

तत्र त्रिविधं प्रायश्चित्तमाह —

जपो होम इज्या च ॥ ३ ॥

चेतिप्रकारवचनः । अन्यान्यप्यनुमन्त्रणोपस्थानोपसमिन्धनपुनराधानादीनि संगृह्णाति । तेषामपि प्रायश्चित्तत्वेन वक्ष्यमाणत्वात् । नितयोदाहरणं तु तेषां प्राधान्यरूपानार्थं बाहुल्याभिप्रायं चेति द्रष्टव्यम् ॥ ३ ॥

सन्त्वेतानि प्रायश्चित्तानि समुच्चीयन्तां चार्थान्यन्तरत्वात् । कस्मै पुनरर्थाय तानि क्रियन्ते । अत आह—

दोषनिर्घातार्थानि भवन्ति ॥ ४ ॥

कर्मणो वैगुण्यमित्युक्तम् । तन्निर्घातेन कर्मण उपकुर्वन्ति, कार्यशक्तिमविकलां कुर्वन्तीत्यर्थः । कथं पुनरतेषां तादर्थ्यमिति चेत्, एतस्मिन्वैगुण्य एतत्कर्तव्यमित्युक्ते तत्समाधानस्यापेक्षितत्वाद्द्वैगुण्यपरिहारार्थमेव तदवसीयत इति भावः ॥ ४ ॥

अस्त्वेषां दोषनिर्घातः फलं कालोऽप्येषां व्याकरणीयः । किं कर्मकाल एव कर्तव्यानि, उतापवृत्ते कर्मणि आहोस्विदिष्ट्यादेः पर्वाद्यपेक्षत्वात्स स कालः प्रतीक्षणीय इति । तत्राऽऽह—

अनन्तरं दोषात्कर्तव्याभि ॥ ५ ॥

क्षतादिचिकित्सावदनन्तरं दोषादेतान्यनुष्ठितान्येव दोषं निर्हण्युर्नान्यथेति भावः । एतेन प्रायश्चित्ताधानस्याप्यृतुनक्षत्राद्यनपेक्षत्वं व्याख्यातम् ॥ ५ ॥

निर्हते पुनर्दोषे कृत्स्नं कर्म ॥ ६ ॥

एवं प्रायश्चित्तेन निर्हते दोषे ततः कर्मशेषः कार्य इत्यर्थः । यदप्यकृतमयथाकृतं वा सत्कृते प्रायश्चित्तेऽङ्गं प्रधानं वा तदपि यथा क्रियेतेत्युक्तं कृत्स्नमिति तत्राङ्गमपवृत्ते कर्मणि न क्रियते, प्रधानानुपकारात् । द्रव्यसंस्कारस्तु परतो द्रव्योपयोगान्न क्रियते तदर्थत्वात् । प्रधानमप्यपवृत्तकालं न क्रियतेऽकाले कृतस्याकृतत्वात् । गौणकाले तु क्रियत एव मुख्याभावे गौणस्यापि ग्राह्यत्वात् । तेनार्वाकूपरपर्वणः । क्रियैव दर्शपूर्णमासयोः । तच्च परस्ताद्दर्शयिष्यामः । केचित्तु व्यचक्षते निर्हते दोषे पुनः कर्म कृत्स्नं भवति सकलं भवति फलदानसमर्थं भवतीति ॥ ६ ॥

ननु निर्हतेदोषमपि कर्म दोषागमविकलशक्तिकं सत्कथं कार्याय कल्पयिष्यते । नहि शल्यप्रवेधात्पादेन खड्गः सन्नृत्वातशल्योऽपि पन्थानं प्रतिपद्यते । तेन प्रयुक्तस्य कर्मणोऽपार्थकत्वात्पुनः प्रयोगेण भवितव्यम् । अत आह—

तस्य नावचनात्पुनः प्रयोगः ॥ ७ ॥

तस्य सकृत्प्रयुक्तस्य कर्मणो नर्ते वचनात्पुनः प्रयोगो भवति । भवत्येव तु वचना-
द्यथा— ' अन्यां दुग्ध्वा पुनर्होतव्यम् ' अथान्यामिष्टिमनुल्बणां तन्वतित्यादी । को
ऋद्धृष्टार्थस्य कर्मणः कार्याकार्यते शक्यशक्ती वा जानीयात् । न खल्वन्धो रूपविशे-
षान्पश्यति । तस्माद्यस्य शास्त्रमेव पुनः प्रयोगं शास्त्रि कामं तत्र प्रयोक्ष्यते प्रत्येप्यते
तस्य पञ्चोरिव कार्या(र्ष)शक्तिः । यत्र तु न शास्त्रमस्ति, कुतस्तत्र पुनः प्रयोगः ।
प्रत्येप्यते तु तत्र प्रत्युक्तस्यैव कर्मणाश्चिकित्सितपटलस्यैव चक्षुषः कार्यशक्तिरित्यलं
प्रसङ्गेन ॥ ७ ॥

तुभ्यं ता अङ्गिरस्तमेत्यन्वाहिताग्निः प्रयास्यञ्जुहुयात् ॥ ८ ॥

यद्यन्वाहिताग्निर्देशविध्वाद्यावश्यकनिमित्तवशात्सगृहः प्रयास्यन्स्यात् तदा तुभ्य-
मित्यनयाऽऽहवनीये जुहुयात् । वास्तोष्पतीयप्रत्याम्नायः ॥ ८ ॥

पृथगरणीष्वग्नीन्समारोह्य प्रयाति ॥ ९ ॥

अरणिवधत्तान्नाऽऽत्सनि समारोप्याः ॥ ९ ॥

यत्र वसेत्तदैतामिष्टिं सन्स्थापयेत् ॥ १० ॥

यत्र वत्स्यति तत्राघसितहोमान्तं कृत्वा कृतान्तात्प्रक्रम्येष्टिं सन्स्थाप्या ॥ १० ॥

यद्यन्वाहिताग्नेरहवनीयोऽनुगच्छेदन्वग्निरुषसाम-
ग्रमख्यदित्यन्यं प्रणीय यो अग्निं देव वीतये हवि-
ष्मा५ आ विवासति । तस्मै पावकः मृडय
स्वाहेति सुवाहुतिं जुहोति ॥ ११ ॥

पूर्णं सुवं सर्वप्रायश्चित्सं हुत्वा, इदं विष्णुर्विचक्रम इत्याहुतिं जुहुयात् (आप०
श्रौ० ९-१-११) इत्यापस्तम्बः । जुहूनिवृत्त्यर्थं स्रुवग्रहणम् । वैष्णवीं तु जुह्वा
जुहुयाद्यद्यन्यापृता भवति ॥ ११ ॥

यः कथनानुगच्छेदेतदेव प्रायश्चित्तम् ॥ १२ ॥

तं तमनुगतं योनित उत्पाद्य भूरित्युपस्थानादि समानम् । होमावपि तत्र तत्रैवेति
भाष्यकृत् । आहवनीय एवेति दैखानसः ॥ १२ ॥

मथित्वा गार्हपत्यम् ॥ १३ ॥

गार्हपत्यमनुगतं मन्यनेनोत्पाद्य यथोक्तमेव प्रायश्चित्तमावर्तयेत् । तथाऽऽहवनीय-
स्यापि गार्हपत्यतामापन्नस्य मन्यनमेव न प्रणयनं यथोर्ध्वमौत्तरवेदिकप्रणयनात्पशु-
सोमयोः ॥ १३ ॥

प्रणयनवर्जमावर्तेत् ॥ १४ ॥

यथा दक्षिणाग्न्यनुगतिप्रायश्चित्तं प्रकृत्याऽऽह भरद्वाजः— अन्वाहार्यपचने जुहुया-
दिति श्रौतस्यः । आहवनीय इत्यालेखन इति । केचित्त्वाहवनीयांनुगतावप्यजस्रविषये
प्रणयनवर्जमावर्तेयन्ति तस्य गार्हपत्यानेनुप्रवेशान्मन्त्रमेव सर्वत्रेति । तदयुक्तम् ।
अविशेषात् । उद्धार्यस्यापि गार्हपत्यानुप्रवेशे प्रमाणाभावस्य दर्शितत्वाच्च । अस्तु
तद्गनुप्रवेशस्तदा मन्त्रोऽप्यनुप्रविशन्न दण्डेन पराभुद्यते । योन्नित्वादेरनुप्रवेश-
हेतौस्तं प्रत्यविशेषात् । वाच्यो वा विशेषः । तस्मात्प्रणयनविधिष्ववशिष्टमेव प्रणयन-
मजस्रोद्धार्ययोः ॥ १४ ॥

या प्रकृतिर्दक्षिणाग्नेः ॥ १५ ॥

सत् आहरेदिति शेषः । प्रदर्शनार्थं चैतत्सभ्यवसथ्ययोरपि कः कश्चनानुच्छेदिति
सामान्योपक्रमात् । अन्यथा तस्याऽऽन्वयप्रसङ्गश्च । तदभिप्रायमेव चानयोरननुक्रमणं
वेदितव्यम् । अनित्यत्वाभिप्रायमित्यपरे । तदेतदन्वाहितप्रायश्चित्तं स्वविषये सर्वमाग्निहो-
त्रिकादिप्रायश्चित्तान्तरं बाधते, विशेषविषयत्वात् । यस्य चोभावनुगतावित्यनेन तु सर्वो
विधिर्बाध्यते, विशिष्टतमविषयत्वात्तस्यै सर्वेऽपि ह्यनुगतेप्रायश्चित्तविधयोऽन्वाहितानन्वा-
हितादिगोचरा एकैकार्णुगतावभिनिप्रोक्तान्युदयरहितोभयानुगतौ च सावकाशाः । तद्वि-
शिष्टोभयानुगतौ युक्तं तदेकविषयेणानेन बाध्यत इति ॥ १५ ॥

चरित्युपतिष्ठत् ॥ १६ ॥

स्पष्टम् ॥ १६ ॥

मनसा व्रतोपायनीयं यजुर्जपेत् ॥ १७ ॥

यजमान इति शेषः । व्रतोपायनीयमिति वचनाद्गत चरित्यामिति (तै० सं० १-
९-१०) च मन्त्रलिङ्गात् । संततिर्वा एषा यज्ञस्य (तै० ब्रा० ३-७-२)
इत्यादिना विच्छिन्नव्रतसंतानार्थत्वस्तवनाच्च व्रतोपायनीयमिति स्वस्य यद्द्वतोपायनीयं
यजुस्तज्जपेदित्यर्थः ॥ १७ ॥

इदं तं एकं परं उत एकं तूतं नैव ज्योतिषा

संविशस्व । संवेशनस्तनु वै चारुरेधि प्रिये
देवानां परमे जनित्र इत्यन्वाहिताग्नेरग्निपक्षा-
यन्तमा शम्योपरासात्संभरेत् ॥ १८ ॥

अन्वाहिताधिकारशङ्कानिवृत्त्यर्थमाहिताग्निग्रहणम् । योषति देशे शम्या परास्ता
पति ततोऽवाग्यद्यग्निः काश्चिदपक्षायेत, आयतमादपगच्छेत् । तदा तमेष त्रिः परीत्य
संभरेत्पुनरायतने निक्षिपेत् । तदुक्तमापस्तम्बेन— शम्यापरासात्परि वाजपतिः कविर-

गिरिति त्रिः प्रदक्षिणं परिक्रम्य तत्र संभरोदिदं त इति । कृत्स्नाञ्चपक्षाण एव चायं विधिः । यत्रोक्तं बाह्वृच्याश्चलायनयोः— 'आहवनीयमवदीप्यमानमर्वावशम्यापरासादिति । अन्येकदेशापगमे तु यदि पुरा प्रयाजेभ्यो बहिः परिध्यङ्गारः स्कन्देत' इत्यादिविध्यन्तरं द्रष्टव्यम् ॥ १८ ॥

परस्तरांशम्यापरासादपक्षायन्तमनु
प्रयायान्ववसाय यजेत ॥ १९ ॥

परःशब्दोऽत्यन्तसंनिकर्षे वर्तते । शम्यापरासात्परतरंमपगच्छेद्यत्र सोऽग्निस्तत्रैतरानपि प्रत्यक्षाञ्चीत्वा तदनुगुणान्विहृत्य तदहस्तत्र वसेत् ॥ १९ ॥

अग्नये पथिकृते पुरीडाशमष्टाकपालं निर्वपेत् ॥ २० ॥

यत्र वसेत्तत्रेत्यर्थः ॥ २० ॥

पथोऽन्तिकाद्बर्हिंसाहरेत् ॥ २१ ॥

पथः समीपे ये दर्भास्ततो बर्हिंसाहरेत् ॥ २१ ॥

अनङ्गान्दक्षिणा ॥ २२ ॥

यदा त्वियमिष्टिस्तन्मध्ये पतिता तस्यैवःप्रसङ्गो वेदितव्यः ॥ २२ ॥

श्वोभूते गृहेषु प्रत्यवस्येत् ॥ २३ ॥

ततः श्वोभूते यत्रो देशात्पूर्वं भेतस्तेषु प्रत्यवस्यति । सोमेषु त्वन्वसानप्रत्यवसावे च न भवतो यत्राहर्वृद्धिः स्यात् ॥ २३ ॥

यस्य हविषे वत्सा अपाकृता धयेयुर्वायव्याः षचागूं
निर्वपेत् ॥ २४ ॥

यदा सर्वगवीनां वत्साः सर्वमेव पयः पिबेयुर्न तु हविषे पर्यासमवशेषयेयुस्तदा यवागूं निर्वपेत् । शिथिलतण्डुल्य यवमूः ॥ २४ ॥

सा दोहाश्वाने पतीयात् । अन्यतरस्मादपाकृता
धयेयुः ॥ २५ ॥

यद्यपि सांनाय्यस्थावाहृत्तेस्तद्धर्मिका यवामुस्तथाऽप्योषधिगुणत्वान्निर्वापादयः श्रपणान्ता धर्माश्चरुवत्कार्याः । ये हविर्निष्पत्त्यर्था भवन्ति । सांनाय्ये विहितास्त्वर्थलोपात्त्रिवृत्ता न शास्त्रात् । अतोऽत्रार्थवत्त्वात् क्रियन्ते । उद्गासनादारभ्य सांनाय्ययोर्नतरस्थानापन्ना ततरधर्मा भवति । पृथक्प्रदाना च नानादेवतात्वात् । 'यदा तूभयोरपि दोहयोः पयो धीतं स्यात्तदा सह प्रदानं यवाग्वेरेकदेवतात्वात् । आह च भरद्वाजः— समानदेवतेषु समवदाय प्रचरति हविर्गणेषु पशुगणेषु चेति ॥ २५ ॥

अथोत्तरस्मै हविषे वत्सानपाकृत्योपवसेत् ॥ २६ ॥

संस्थाप्येष्टिं तदहरेवोपवसथं कृत्वा पीतेन हविषा पुनर्यजेतेत्यर्थः । नाऽऽग्नेयस्याऽऽ-
वृत्तिः । नाशदोषाद्यभावतः—‘ उत्तरस्मै हविषे वत्सानपाकृत्य ’ (तै० ब्रा० ३-७
-२) इति लिङ्गाच्च । एवं दोहान्तरस्याप्यनष्टस्येति द्रष्टव्यम् ॥ २६ ॥

यस्य सायं दुग्धं * हविरार्तिमाच्छतीन्द्राय व्रीही-
निरूप्योपवसेत् ॥ २७ ॥

आतिनाशदोषापहारादितः । इन्द्रग्रहणं महेन्द्रस्यापि प्रदर्शनार्थम् । प्रातर्दोहे-
नास्य समवदाय प्रचरेत्, इत्यविशेषवचनादन्यथा महेन्द्रयाजिनस्तत्र याज्यानुवाक्या-
दिविरोधात् । तथैन्द्रं वा माहेन्द्रं वा पुरोडाशं तस्य स्थाने बहुवृत्ताः । त्रीहिग्रहणाद्यवा
निवर्तन्ते । यदा रात्रावार्तिस्तदा यावदर्थं पात्राणि प्रयुज्य निरूप्य व्रीहीनुपवसेत् ।
यदा तु श्वस्तदा त्वनन्तरमेव निरूप्य नोपवासः ॥ २७ ॥

यत्प्रातः स्यात्तच्छृतं कुर्यात् ॥ २८ ॥

यत्प्रातरदुष्टं स्यात्तच्छृतमेव कुर्यात् न तु सांन्याय्यप्रतिनिधित्वेन पुरोडाशः प्रवृत्त
इति सोऽपि [न] पुरोडाशः कार्य इति भावः ॥ २८ ॥

अथोत्तरं ऐन्द्रः पुरोडाशो भवति ॥ २९ ॥

इतरो दोहः पुरोडाशः स्यात्तस्य स्थाने निरुसैत्रीहिभिः पुरोडाशः कार्य इत्यर्थः ।
सचैकादशकपालो द्वादशकपालो वा । ऐन्द्राग्नविकारत्वात् । तस्य च प्राग्गृह्णासनात्पुरो-
डाशधर्माः परतः सांन्याय्यधर्माश्च पूर्ववदेव वेदितव्याः ॥ २९ ॥

प्रातर्दोहेनात्र समवदाय प्रचरति ॥ ३० ॥

समवदाय सहावदाय ॥ ३० ॥

अथोत्तरस्मै हविषे वत्सानपाकृत्योपवसेत् ॥ ३१ ॥

एतदेव प्रातर्दोहस्याऽऽतिगतस्य प्रायश्चित्तम् ॥ ३२ ॥

उपवासस्तत्रार्थान्निवर्तते ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

सायंदोहेनात्र समवदाय प्रचरति ॥ ३३ ॥

अत्र ब्राह्मणे कल्पान्तरेषु चान्यतरदोहातुभयार्तो च पुनरिज्योक्ता । सूत्र-
कारस्तु तामुभयार्तोवैव वक्ष्यति तेनान्यतरार्तो नेष्यते । आश्रलायनस्त्वभ्रानुग्रहमाह-
यथा ‘अन्यतरादोषे व्यासिच्य प्रचरेयुः पुरोडाशं वा तत्स्थानं’ इति । बाह्वृच्येऽपि
सायं दोहातुवाम्नातोऽनुग्रहः—यथा प्रातर्दुग्धं द्वैधं कृत्वा तस्यान्यतरां भाक्तिमातच्य तेन
यजेत, इति ॥ ३३ ॥

अथोत्तरस्मै हविषे वत्सानपाकृत्योपवसेत् ॥ ३४ ॥

अथ यवागुनिर्वापादूर्ध्वमुत्तरस्मै हविषे परेष्टुरनुष्ठेयस्य सांनाय्यस्य सिद्धये पुनरपि वत्सानपाकुर्यात्पृथक् कुर्यात् । अन्यद्गतम् ॥ ३४ ॥

यस्य सायंप्रातर्दुग्धं हविरार्तिमाच्छत्यैन्द्रं
पञ्चशरावमोदनं पचेत् ॥ ३५ ॥

उभयोः क्रमेणाऽऽतौ क्रमेण पुरोडाशौ निरुप्य सहप्रचारः पूर्ववत् । यदा पुनर-
निरुत्तेऽन्यतरार्थर्थे पुरोडाशेऽन्यस्याप्यार्तिर्युगपदार्तिर्वा तदाऽष्टाकपालपञ्चशरावौ निर्व-
पेत् । तदस्य परिमाणमित्यर्थे लुप्तताद्धितः पञ्चशरावशब्दः पञ्चशरावपरिमितं द्रव्य-
मभिधत्ते । तच्च शरावेण निर्वपति त्रिर्थजुषा द्विस्तूष्णीं स द्वादशशरावं चरुं निर्वपति
द्वादशभिर्मन्त्रैस्तूष्णीमितराणीति लिङ्गात् । इन्द्रग्रहणमत्रापि प्रदर्शनार्थम् । ऐन्द्रं वा
माहेन्द्रं वेति समानमिति बह्वृचश्रुतेः । सांनाय्यप्रतिनिधित्वं च हविषोरित एव लिङ्गा-
त्सिद्धम् । 'पयो वा औषधयः । पयः पयः । पयसैवास्मै पयोऽवरुन्धे' (तै० ब्रा०
३-७-१) इति लिङ्गाच्च । तेन सांनाय्यधर्मकताऽपि तयोः पूर्ववदेव वेदितव्या ।
कात्यायनस्तु पञ्चशरावं प्रकृत्याऽऽह— 'प्रतिनिधिः प्रायश्चित्तं वा देवताश्रुतेः' इति ।
प्रायश्चित्तार्थत्वे परतोऽप्युद्गासनाग्नेयैन्द्राग्नेधर्मता हविषोरिति विशेषः । यथाग्वादीनां तु
प्रतिनिधित्वं प्रदर्शितमेव सूत्रे स्पष्टमिति सांनाय्यधर्मतैव यथोक्ताऽनुसंधेया ॥ ३५ ॥

अग्निं प्रथमं पुरोडाशेन यजेत ॥ ३६ ॥

देवतायास्तद्धितेनैव सिद्धेरुत्तरविकल्पार्थोऽनुवादः ॥ ३६ ॥

उत्तरमिन्द्रं पञ्चशरावेण ॥ ३७ ॥

पञ्चशरावमेवैकमिन्द्राय निरुप्य तेनैव प्रथममग्निमिष्ट्वा तत इन्द्रं यजेत, न त्वष्टाक-
पालं पुरोडाशं निर्वपेदित्यर्थः । ब्राह्मणे ह्यैन्द्रं पञ्चशरावमोदनं निर्वपेदग्निं देवतानां
प्रथमं यजेत इति यागविधिरेवाग्नेरष्टाकपालस्य कल्पक इति प्रथमः कल्पः । ऐन्द्रादेव
पञ्चशरावादग्नेर्वाचानिको याग इति द्वितीय इति द्रष्टव्यम् । उभयत्र चाऽऽग्नेययोः सह-
प्रदानमिष्यते विभवात् ॥ ३७ ॥

अथोत्तरस्मै हविषे वत्सानपाकृत्योपवसेत् ॥ ३८ ॥

व्याख्यातः ॥ ३८ ॥

यस्य व्रत्येऽहन्पत्न्यनालम्भुका भवति तामपरुध्य यजेत ॥ ३९ ॥

व्रतार्हमहो व्रत्यमहस्तच्चौपवसथ्यम् । तत्रैव व्रतोपदेशात्तस्मिन्नहनि यदि पत्न्या-
र्तववशादनालम्भुका स्पर्शानर्हा स्यात्तदा तामपहाय यजेतैव, दर्शपूर्णमासाभ्यामित्यर्थः ।
अथवा व्रतशब्दः कर्मवाची यथा शिक्षति व्रतेनेत्यादौ । तत्प्रतिनियतमहर्ब्रत्यमहः ।

तस्मिन्नालम्बुकायामपि पत्न्यां तथा विना कुर्यादेव तत्कर्मैत्यर्थः । तद्यथा पर्वणो दर्श-
पूर्णमासौ, अमावास्यायां पिण्डपितृयज्ञः सायंप्रातरग्निहोत्रमित्यादि । व्रत्येऽहनीति वच-
नाद्यद्येन प्रतिनियतं तत्तन्नालम्बुकायां क्रियते । एतदुक्तं भवति यस्मिन्काले यस्यां
क्रियायां प्रत्यवायः प्रायश्चित्तं वा अश्येच्च मुख्यः कालस्तन्नालम्बुकायामपि क्रियते
नेतरदिति । तेन काम्येष्टयः पशुसोमाश्च यस्मिन्पर्वण्यनालम्बुका न तरिन् क्रियन्ते ।
क्रियन्त एव तस्मिन्यदा प्रक्रान्ता भवन्ति । प्रक्रान्तस्य कर्मणस्तत्कालं प्रतिनियमात् ।
एतेनान्याधेयादेरपि प्रक्रान्तस्य तत्कालापवर्गो व्याख्यातः ।

सोमे तु प्रक्रान्तेऽनालम्बुकायां नियमविशेषानाह कात्यायनः— 'पत्न्युदक्या-
दीक्षारूपाणि नि(वि)धाय सिकतास्वासीतोपस्रवणात्तिष्ठेत्संधिवेलयोर्वेदिसमीपे सुत्यासु-
श्चिरान्ते गोमूत्रमिश्रेणोदकेन स्नापयित्वा परिधानादि करोति संनिपातिकम् । प्रजान-
तायाश्च दशस्रात्रादूर्ध्वं स्नानादि, न गर्भिणीं दीक्षयेदित्येके । अयज्ञिया गर्भा इति
श्रुतेः । जानूबन्ध्या प्रकरणादिति ।

प्रजातायां तु सत्यप्याशौचे यजमानस्याग्निहोत्रादावधिकार उक्तो धर्मशास्त्रकारैः ।
बौधायनस्तावत् 'नाशुचिः काम्यं तप आतिष्ठेन्न यजेत न स्वाध्यायमधीयीतान्यत्राग्नि-
होत्रदर्शपूर्णमासेभ्यः' इति । मनुनाऽप्युक्तम्—

न वर्धयेदघ्राहानि प्रत्यूहेन्नाग्निषु क्रियाः ।

न च तत्कर्म कुर्वाणः सनाभ्योऽप्यशुचिर्भवेत् ॥ इति ।

याज्ञवल्क्योऽप्याह—वैतानोपासनाः कार्याः क्रियाश्च श्रुतिचौदिताः । इति ।

तथा नित्यानि निवर्तन्ते वैतानवर्जम्, इति गौतमः । जाबालिश्चाऽऽह—

जन्महान्योर्वितानस्य कर्मत्यागो न विद्यते । इति ।

एतेन जोतेष्टिरपि व्याख्याता । तत्र त्वाह भरद्वाजः—कथं जातेष्टिरित्यूर्ध्वं
दक्षस्या इत्याश्मरथ्यो जात एवत्विजः कुर्यादित्यालेखन इति । बौधायनश्चाऽऽह—
सह स्माऽऽह बौधायन उत्थितायां निर्दशायां निर्वपोदिति जातमेव विदित्वेति शालीकिः
इति ॥ ३९ ॥

उदकशुल्बं स्तृणीयात् ॥ ४० ॥

योक्त्रं तु स्वकाले दक्षिणतः पाशमुदकशुल्बं जघनेन वेदिमन्तर्वेदि वेत्यापस्तम्बः ।
पश्चाद्देरन्तर्वेदि वा तूर्णी निदध्यात् ॥ ४० ॥

जातमिष्ट्वा त्रिरात्रे स्नातामुपहूयेत् ॥ (ख०१) ॥ अमू-
हमस्मि सा त्वं द्यौरहं पृथिवी त्वं सामाहमृक्
त्वं तावेहि संभवाव सह रेतो दधावहै पुंसे

पुत्राय वेत्तवै रायस्पोषाय सुप्रजास्त्वाय सुवी-
र्यायेति । अर्ध एवैनामुपह्वयते सैव ततः प्राय-
श्चित्तिः ॥ ४१ ॥

यदेयमतिगतत्रिरात्रा स्नाता स्यात्तदेनामृतुगमनार्थमुपह्वयेत तच्च कर्मण एव प्राय-
श्चित्तार्थं, न तु पुरुषार्थम् । कस्मात् ' अर्धो वा एतस्य यज्ञस्य मीयते । यस्य व्रत्येऽह-
ः निपत्न्यत्तालम्भुका भवति, (तै० ब्रा० ३-७-१) इति प्रकृत्यं ' तामिष्टोपह्वयेत ।
सैव ततः प्रायश्चित्तिः ' (तै० ब्रा० ३-७-१) इति श्रुतेः ॥ ४१ ॥

यदि सांनाय्यमग्निहोत्रं वा विष्यन्देत । यदि वा
कीटोऽवपद्येत । मध्यमेने पलाशपर्णेनान्तमेने
वोदक्परेत्य प्राजापत्ययर्चा वल्मीकवपायां विष्य- ॥ ४२ ॥
न्दमानमवमनीय भूरित्युपतिष्ठेत ॥ ४२ ॥ मध्य-
मेनैव पलाशपर्णेन द्यावापृथिव्ययर्चाऽन्तःपरिधि
कीटावपन्नमवनीय भूरित्युपतिष्ठेत ॥ ४३ ॥

कथनवशाद्दुद्वृत्तस्याधः पतनं विष्यन्दनम् । व्याख्याता वल्मीकवपा । तामुद्धृत्य
विवृतबिलां कृत्वा तस्या बिलेऽवनीय पुनर्जुहुयादाग्निहोत्रम् । अवनयनापेक्षया पुनःशब्द
आ(वदमा)वर्तयेत् । दोहनेन विनाऽन्यदागमयेदुत्पादयेत् । कीटोऽपेक्ष्यसेवी किमिः ।
अन्तःपरिधीति देशोपलक्षणमाग्निहोत्रे ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

यदि सांनाय्यमन्यदागमयेत् ॥ ४४ ॥
यदि दधनि पयसि वा कीटोऽवपद्येत तन्नान्यदागमयेत् । स्पष्टमन्यत् ॥ ४४ ॥

यद्यग्निहोत्रमन्यां दुग्ध्वा पुनर्जुहुयान्मित्रो जना-
न्कल्पयति प्रजानन्मित्रो दाधार पृथिवीमुत द्याम् ।
मित्रः कृष्टीरनिमिषाऽभिचष्टे सत्याय हव्यं घृतव-
ज्जुहोतेत्यभिवृष्टमग्निहोत्रं हुत्वाऽन्यां दुग्ध्वा
पुनर्जुहुयात् ॥ ४५ ॥

पुनरग्निहोत्रग्रहणात्सांनाय्ये नायं विधिः । यस्याग्निहोत्रमववर्षेदित्यापस्तम्बः । अव-
वर्षेदुपरि वर्षेत्पर्जन्यः । तत्कृत्वा तदधवृष्टं मैत्र्या हुव्येत्यर्थः । स जुहुयान्मित्रो जनान्
(तै० ब्रा० ३-७-२) इति श्रुतेः । ततोऽन्यां दुग्ध्वा होमः । वेचित्तु—मित्रो
जनानिति पूर्वाहुतिमन्त्रेणाग्निहोत्रं हुत्वा पुनर्होममिच्छन्ति । तदाऽऽन्यां दुग्ध्वा पुनर्जु-
हुयात्, इति वचनाद्दोहहोमयोरावृत्तिः यत्तु पुरस्ताद्दोहस्योपरिष्ठाच्च हुत्वोपस्पर्शनस्य
तन्त्रं स्यात्तन्त्रमेव भवत्युभयोर्विभवात् ॥ ४५ ॥

यदि पूर्वस्यामाहुत्या* हुतायामुत्तराहुतिः स्कन्देत्
पूर्वा चोत्तरयाऽभिहुत्य (भिजुहुयात्) यत्र वेत्थ
वनस्पते देवानां गुह्या नामानि । तत्र हव्यानि
गामयेति वानस्पत्ययर्चा समिधमाधाय तूष्णीमेव
पुनर्जुहुयात् ॥ ४६ ॥

अग्निहोम उपरिहोमः । तत एव शिष्टादेवोत्तराहुतिस्तूष्णीमुभयत्र । ततो होमावृत्तिः
पूर्ववत् । यदा पुनरुत्तराहुत्येकदेशः स्कन्नो न सर्वाहुतिस्तदा तन्नाऽऽद्रियेत । यथा च
वक्ष्यति यदनाहुतिमात्रं विप्रुडेव सेति मात्रांपचारे तच्छेषेण समाप्नुयादिति च । पूर्वा-
हुत्या सहोत्तराहुतिपतनेऽप्ययमेव विधिस्तस्यापि फलतः स्कन्नत्वात्तत्तुल्यन्यायत्वाच्च
॥ ४६ ॥

यदि पूर्वस्यामाहुत्या* हुतायामाहवनीयोऽनुग-
च्छेदग्निर्दारौ दारावग्निरिति वदन्नन्तरे शकले
हिरण्ये वा जुहुयात् ॥ ४७ ॥

यस्माद्दारोरुद्ध्रायेदन्ततः सोऽनन्तरः शकलः । तस्मिंस्तस्थे हिरण्ये वा जुहुयात् ।
उत्तराहुतिमित्यर्थः । मन्त्रलिङ्गानुरोधात् । तथोत्तमे शकले हिरण्यं निधायेत्येव भर-
द्वाजः । वदन्निति वचनान्मन्त्रमध्ये होमः स्वाहाकारस्त्वन्तत एव भवति । ततः शेष-
समाप्तिः । तत्र श्लुक्प्रतितपनमुपसामिन्धनं चाऽऽहवनीयस्यासंभवाच्चिर्वर्तते । प्रतितपन-
निवृत्तेरेवेद्देशनमपि निवृत्तं भवति । परिसमूहनादेस्त्वनिवृत्तिः शकलहिरण्ययोरग्निप्रति-
क्षिप्तत्वेन विधानात् । यस्याप्यजस्र आहवनीयस्तस्यापि प्रतिनिधावेवाग्निहोत्रसमाप्ति-
रविशेषात् । ततो मन्थनम् ॥ ४७ ॥

यदि पुरा प्रयाजेभ्यो बहिष्परिध्याहवनीयात्प्राची-
नमङ्गारो निवर्तेताध्वर्यवे च यजमानाय चाक*
स्यात् । यदि दक्षिणा ब्रह्मणे च यजमानाय चा-
क* स्यात् । यदि प्रत्यग्योत्रे च पत्नियै च यज-
मानाय चाक* स्यात् । यद्युदङ्ग्रीधे च पशु-
भ्यश्च यजमानाय चाक* स्यात् । मा तमो मा
यज्ञस्तमन्मा यजमानस्तन्नमस्ते अस्त्वायते नमो
रुद्र पराय ते नमो यत्र निषीदस्यध्वर्यु मा मा
हि*सीर्यजमानं मा हि*सीरिति त* सुवस्य बुध्ने-
नाभिविदध्यात् ॥ यदि प्राचीनं निवर्तेतैवाग्नि-

तरासु दिक्षु ब्रह्माणं मा हिंसीर्यजमानं मा हिं
सीरिति दक्षिणतो मन्त्रं संनमति ॥ होतारं मा
हिंसीः पत्नीं मा हिंसीर्यजमानं मा हिंसीरिति
पश्चात् । आग्नीध्रं मा हिंसीर्यजमानस्य पशून्मा
हिंसीर्यजमानं मा हिंसीरित्युत्तरतः ॥ (ख०२)
॥ ४८ ॥

बहिष्परिधीति देशोपलक्षणम् । यदि पुरस्तादिति लिङ्गाद्ब्राह्मणे परिध्यग्रहणाच्च ।
क्षेत्रान्वाधानप्रभृत्या प्रयाजारम्भादयं विधिः । अन्यत्र तु तूष्णीमङ्कारं प्रहृत्य सर्वप्रायश्चि-
क्षमेव । बुधो मूलम् । अभिनिदध्यात् , अभिपीडयेत् । मा तम इत्येतत्सर्वासु दिक्षु
समुच्चरीयते ॥ ४८ ॥

सहस्रवृद्धो वृषभो जातवेदाः स्तोमपृष्ठो घृत्-
वान्सुप्रतीकः । मा नो हासीन्मेत्थितो नेच्चा
जहाम गोपोषं नो वीरपोषं च यच्छेत्येनमग्नौ
प्रहरति ॥ ४९ ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥ ४९ ॥

प्रहृत्य वाऽभिजुहुयात् ॥ ५० ॥

तूष्णीं प्रहृत्य मन्त्रेण वाऽभिजुहुयात् ॥ ५० ॥

यद्याहिताग्नेरग्निर्मध्यमानः कालसंनिकर्षेण
न जायेत यत्रान्यं पश्येत्त आहृत्य वि-
हृत्य हुत्वाऽत्वरमाणः पुनर्मन्थेत् ॥ ५१ ॥

प्रवासादौ समारूढोऽग्निरग्निहोत्रकालसंनिकर्षे यदि विहरणाय मध्यमानो न जायेत
तदा लौकिकाग्निमाहृत्य गार्हपत्यायतने निधाय विहृत्य जुहुयात् । तथा च बौधायनः—
‘अथारण्योः समारूढेषु मथित्वाऽग्नीन्विहृत्य जुहुयात् । अपि वा लौकिकमाहृत्य विहृ-
त्याग्नीनन्तराऽरणिं निधाय जुहुयात् ’ इति । आश्वलायनेनापि—अग्निहोत्राय कालेऽ-
ग्नावजायमान इति वदता समारूढविषयत्वमेवास्य विधेः ख्यापितम् । न ह्यनुगतोऽग्नि-
रग्निहोत्राय मध्यते, अपितु सर्वकामार्थं समारूढस्तु कदाचिदाग्निहोत्रायैव मध्यते प्रवा-
सादाविति युक्तं तद्विषयत्वम् । तत्राजस्राग्नेर्वहुषु समारूढेषु य एवाग्निर्मध्यमानो न
जायते स एवाऽऽहर्तव्यः । एवं विहरणकालप्रभृत्या होमकालादयमेव विधिः । अनुगति-
विषये तु केवलगार्हपत्यानुगतावुभयानुगतौ च मध्यमानस्याजन्मानि यो विधिः स यस्य

वोभावनुगतावित्यत्रैवं दर्शितः । अन्यत्तु मतम् । ' मध्यमानम् ' इत्यविशेषवचनादनु-
गतिविषयेऽपि समानोऽयं विधिः । कालसंनिकर्ष इति च प्राधान्याद्धोमकालसंनिकर्षो
गृह्यते । तेनानुगतिविषयेऽपि होमकालातिपत्तौ यस्याऽऽहवनीय इत्यादिविधिना मध्य-
मानस्याजन्मनि भवत्येवायं विधिः । अनासत्तौ तु होमकालस्य यथाविहितप्राच्यश्चिन्ता-
न्येव भवन्तीति । आगामिकालविप्रकर्ष एवात्वरमाणो मन्थेत, अन्यथा पुनरनुकल्पः
प्रसज्येत । न च तच्छक्तिविषये युक्तमिति भावः ॥ ५१ ॥

अन्यमविन्दन्नजाया दक्षिणे कर्णे जुहुयात् ॥ ५२ ॥

अजादयोऽग्नेः प्रतिनिधीयन्ते मुख्यत्वादिसामान्यात् । यथोक्तं ब्राह्मणे—तमग्निर्देवता
अन्वसृज्यत गायत्री छन्दो रथन्तरं साम ब्राह्मणो मनुष्याणामजः पशूनां तस्मात्ते
मुख्या मुखतो ह्यसृज्यन्त, इत्यादि । तस्मादविकारोऽग्निलिङ्गानां मन्त्राणाम् । तत्रोद्धरण-
श्रपणप्रतितपनाद्यन्यभावाच्चिर्वर्तते । तथा श्रपणोद्धरणाभावादेवाजादीनां गार्हपत्ये
स्थापनमपि निवृत्तम् ॥ ५२ ॥

अजस्येत्येकेषाम् ॥ ५३ ॥

पराग्निहोमपक्षे तु होमार्थमवस्थापयन्ति ॥ ५३ ॥

अजस्य तु ततो नाश्रीयात् ॥ ५४ ॥

अजजातिसंबन्धि मांसं क्षीरादि वा किञ्चिन्नाश्रीयात् । 'कर्णे चेन्मांसवर्जनम्' इत्या-
श्लयनः ॥ ५४ ॥

अजामविन्दन्नब्राह्मणस्य दक्षिणे हस्ते जुहुयात् ॥ ५५ ॥

ब्राह्मणोऽप्यजया व्याख्यातः ॥ ५५ ॥

ब्राह्मणं तु वसत्यै नापरुन्ध्यात् ॥ ५६ ॥

असूर्योदार्थं वचनम् ॥ ५६ ॥

ब्राह्मणं त्वविन्दन्दर्भस्तम्बे जुहुयात् ॥ ५७ ॥

भवत्यत्र ब्राह्मणम्—'अग्निवान्वै दर्भस्तम्बः' (तै० ब्रा० ३-७-३) इति ॥ ५७ ॥

दर्भोऽस्तु नाध्यासीत् ॥ ५८ ॥

अन्यत्र ब्रह्मयज्ञार्थत्वाद्द्वैधादासनादिति द्रष्टव्यमविरोधात् ॥ ५८ ॥

दर्भान्नविन्दन्नप्सु जुहुयात् ॥ ५९ ॥

कार्यकारणयोरभेदादिति भावः । भवति चात्र श्रुतिः—अग्निं या गर्भं दधिरे (तै०
सि० १-६-१) इत्यादि ॥ ५९ ॥

आपस्तु न परिचक्षीतेमा भोजनीया इमा अभोज-
नीया इति ॥ ६० ॥

आपस्तु बीभत्सा अपि न वर्जयेदित्यर्थः ॥ ६० ॥

दातृदोषादपि न बीभत्सेतेत्याह—

अप्यभोजनीयस्यैतं संवत्सरं परिगृह्णीयादेवापः ॥ ६१ ॥

अभोजनीय अभोज्यान्नः ॥ ६१ ॥

अद्भिस्तु पादौ न प्रक्षालयीत ॥ ६२ ॥

सुखार्थस्य प्रक्षालनस्य निषेधो न शौचार्थस्यपि, प्रयतस्यैव कर्माधिकारात् ॥ ६२ ॥

सांवत्सरिकाण्येतानि व्रतानि भवन्ति ॥ ६३ ॥

‘सांवत्सरिकाण्येतानि व्रतानि भवन्तीत्याश्मरथ्यः । यावज्जीवमित्यालेखनः’ इति भरद्वाजः । सांवत्सरिकत्वविकल्पाभावः स्वमते । अप्यभोजनीयस्यैतं संवत्सरमिति लिङ्गात् । श्रुतिश्च भवति—संवत्सरश्चि व्रतं नाती(त्ये)ति ॥ ६३ ॥

संवत्सरेऽग्नये व्रतपतये पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत् ॥ ६४ ॥

संवत्सरस्य परस्तादित्यापस्तम्बः । व्रातपत्येष्ट्या व्रतनिवृत्तिः ॥ ६४ ॥

अग्नये क्षामवतेऽष्टाकपालम् । यद्याहिताग्नेरग्नि-
र्गृहान्दहेत् ॥ ६५ ॥

येषां पूर्वापरा अन्वञ्चः प्रमीयेरन्गृहदाहे वेत्यापस्तम्बः । पूर्वे चापरे च वृद्धबाला बन्ध्या यद्यन्वञ्चः संतता झियेरन्दहोरन्वा गृहास्तत्रेयमिष्टिर्नैमित्तिकी सिध्यति च तत्र कामो वाक्यशेषात् ‘यथा नैषां पुरायुषोऽमरः प्रमीयते नास्यापरं गृहान्दहति’ (तै० सं० २-२-३) इति च ॥ ६५ ॥

अग्नये विविचयेऽष्टाकपालं यस्यान्यैरग्निभिरग्नयः

सःसृज्येरन्मिथो वा ॥ ६६ ॥

अन्यैर्लौकिकैर्वैदिकैर्वा संसर्गे पञ्चानां परस्परं संसर्गे चैयमेवेष्टिरुत्सर्गेण भवति । अप-
वादे त्वन्याः । ताश्च समारोपणेन विविक्तेष्वग्निषु भवन्ति । समारोपणमन्त्र एव तु तं
तमग्निं हंसः क्षीरनीर इव विवेक्ष्यति । तथा संसर्गं प्रकृत्यारण्योरग्नींसमारोप्येत्येव
बोधायनः ॥ ६६ ॥

अग्नये वीतयेऽष्टाकपालं यदि गार्हपत्यदक्षिणाग्नी

सःसृज्येयाताम् ॥ ६७ ॥

गार्हपत्यदक्षिणाग्नी इति वचनात्तयोः पृथगेकदेशसंसर्गे न भवतीयमिष्टिः । एव-
मुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् ॥ ६७ ॥

अग्नये विपृचयेऽष्टाकपालं यदि गार्हपत्याहवनीयौ ।

गार्हपत्यदक्षिणाग्नी इत्येकेषाम् ॥ ६८ ॥

दक्षिणाग्न्याहवनीयौ वेत्यापस्तम्बः । पूर्ववदन्वयः ॥ ६८ ॥

अग्नये व्रतभृतेऽष्टाकपालं यद्यभ्यादाह्नौ ॥ ६९ ॥

संसृज्येरन्नग्रयः, इत्यन्वयः । अभ्यादाह्नौ गृहदाही ॥ ६९ ॥

अग्नये शुचयेऽष्टाकपालं यदि शवाग्निना । अग्नये

संकुसुकायाष्टाकपालं यदि सूतकाग्निना ॥ ७० ॥

संसृज्येरन्नग्रय इत्यन्वयः सर्वत्र । शवाग्निश्चिताग्निः । सूतकाग्निर्जातकर्मार्यः ॥ ७० ॥

संकुसुको विकुसुको विकिरो यश्च विष्किरः ।

माषाज्येन नलेध्मेन ऋव्यादं शमयामसि । अस्मि-

न्वयं संकुसुकेऽग्नौ रिप्राणि सृज्महे । अभूम य-

ज्ञियाः शुद्धाः प्र ण आयूश्चि तारिषदिति या-

ज्यानुवाक्ये ॥ ७१ ॥

इदं याजुषं हौत्रम् ॥ ७१ ॥

अग्नयेऽप्सुमतेऽष्टाकपालं यदि वैद्युतेन ॥ ७२ ॥

वैद्युतोऽशनिप्रभवः । संकुसुकादन्यासामाम्नाय एव याज्यानुवाक्याः ॥ ७२ ॥

सर्वे संनिपतेरन्नग्रये विविचये निरुप्याग्नये शुचये

निर्वपति । व्रातभृतीं तृतीयामप्सुमतीं चतुर्थीं

क्षामवतीमन्ततः परिक्रमयेत् ॥ (ख०३) ॥ ७३ ॥

यत्र तु गृहदाहादिनिमित्तसमुच्चयात्क्षामवत्यादयोऽप्सुमत्यन्ताः सर्वा इष्टयः संनि-

पतेयुस्तत्र निमित्तक्रमभेदे सत्यप्यनेनैव क्रमेणेष्टीर्निर्वपेत् । व्रातभृतीं चाधिकं तृतीयाम् ।

तत्रापसुमतीं चतुर्थीं निरुप्य ततो विष्टगादिभ्यः संकुसुकान्तेभ्यः शुचिर्वर्जं निर्वपेत् ।

ततः क्षामवतीमाद्यां सतीमन्तं गमयेत् ॥ ७३ ॥

व्रातभृतीं द्वितीयामेके समामनन्ति । व्रातपतीमुत्तमाम् ॥ ७४ ॥

अथवा विविचये निरुप्य व्रतभृते निर्वपेत् । ततोऽनन्तरोक्तेनैव क्रमेण शुच्यादिभ्यः

क्षामवदन्तेभ्यः । ततोऽन्ते व्रातपतीमित्यर्थः । कतिपयनिमित्तसंनिपाते तु क्रमेणैवेष्टयो

भवन्ति ॥ ७४ ॥

गर्भे स्रवन्तमगदमकरग्निरिन्द्रस्त्वष्टा बृहस्पतिः ।

पृथिव्यामवचुश्चोतैतन्नाभिप्राप्नोति निर्ऋतिं परा-

चैरित्यग्निहोत्रस्थाली स्रवन्तीमभिमन्त्रयेत् ॥ ७५ ॥

स्वष्टम् ॥ ७५ ॥

यस्य हविर्निरुप्तं पुरस्ताच्चन्द्रमा अभ्युदेति त्रेधा
तण्डुलान्विभजये मध्यमाः स्युस्तानग्नये दात्रे
पुरोडाशमष्टाकपालं कुर्याद्ये स्थविष्ठास्तानिन्द्राय
प्रदात्रे दधश्चरुं येऽणिष्ठास्तान्विष्णवे शिपिवि-
ष्टाय शृते चरुमग्निरेवास्यै प्रजां प्रजनयतीति ॥७६॥

यः पुरस्ताच्चन्द्रोदयवतीं तिथिं चतुर्दशीं तेन मिश्रां वा पञ्चदशीं यजनीयमहर्बुद्ध्वा
तदनुगुणं प्रवृत्तदर्शतन्त्रो हविर्निर्वापोत्तरकालं तत्त्वं जानीयात्स निरुप्तस्य हविषस्तण्डु-
लान्स्थूलमध्यमाणुभेदेन त्रेधा विभज्य मध्यमानग्नये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं कुर्यात् ।
अधिवपनादिष्वग्निं दातारमुपलक्ष्योदित्यर्थः । स्थविष्ठासिन्द्राय प्रदात्रे सायंदोहे चरुं
कुर्यात् । अणिष्ठासिष्णवे शिपिविष्टाय प्रातर्दोहे । तत्र चरुधर्मा यवाग्वा व्याख्याताः ।
चरुसांनार्ययोः श्रपणात्स्थानाच्च तयोरेव गुणविकारौ । पुरोडाशस्त्वान्नेयविकार एव ।
पुनरिज्यायास्तु विकल्पः । तदुक्तम्—‘ एकामेव यजेत द्वे एव यजेत ’ इति । नायं
विधिरसनयतः, सांनार्यसंयोगात् । आह चाऽऽश्वलायनः—सांनार्ये पुरस्ताच्चन्द्रम-
साऽभ्युदित इति । भारद्वाजस्त्वाह—‘ सोऽयं नासनयतो विद्यत इत्येकम् । विद्यत
इत्यपरम् इति । विद्यत इति पक्षेऽप्यु श्रपणम् । चर्वोरैन्द्राश्वच्च धर्माः ॥ ७६ ॥

अनिरुप्तेऽभ्युदिते ॥ ७७ ॥

प्राकृतीभ्यो निर्वपोदित्यनुषङ्गः । यदा पुनरर्वाङ्निर्वापादकालप्रवृत्तिर्जाता तदा
संशयः, किं प्राकृत्या एव देवतायै निर्वप्यमुत वैकृतीभ्य इति । तत्र प्राकृतीभ्य
इत्यापस्तम्बो मन्यते । प्राकृतीभ्य इत्यविवक्षिता संख्या ॥ ७७ ॥

व्यृद्धभाग्भ्यो निर्वपेत् ॥ ७८ ॥

‘ वि वा एतं प्रजया पशुभिरर्धयति ’ इत्यर्थवादेन व्यृद्धिहेतुत्वख्यापनादभ्युदितं
हविर्व्यृद्धमित्युच्यते । तद्भजन्ते या वैकृत्यो देवतास्ता व्यृद्धभाजः । ताभ्यो निर्वपे-
दित्यर्थः ॥ ७८ ॥

तथैकदेशे निरुप्तेऽभ्युदिते व्यृद्धभाग्भ्यः शेषम् ॥ ७९ ॥

विनिरुप्तमर्धनिरुप्तम् । तत्राभ्युदिते प्राकृत्या एव देवतायै शेषं निर्वपोदित्यर्थः ॥७९॥

तामिष्टिं सस्थाप्य वत्सानपाकृत्य श्वः सांनार्येन यजेत ॥ ८० ॥

अथ निरुप्तानिरुप्तविशेषयोः शाखान्तरीया अपि कल्पा विकल्पार्थं प्रदर्शयन्ते—
‘ यस्यागृहीतं हविरभ्युदियाद्गतचर्या वा नोदाशङ्सीत । स त्रेधा तण्डुलानिति पूर्ववत् ।

अथोत्तरस्मै हविषे वत्सानपाकृत्योपवसेत् ' इति भरद्वाजादयः । अगृहीतमनिरुप्तम् । अनिरुप्तविषये पूर्ववदभ्युदितोष्टिं कृत्वा पुनरिज्यां कुर्यात् । निरुप्तविषयेऽपि वक्ष्यमाण-
 व्रतचर्याकल्पाशक्तोषेव कुर्यादित्यर्थः । व्रतचर्या वा नोदाशंसीत । व्रतचर्या उपवसथा-
 भ्यासः । तां च नोदाशंसीत, न शक्ष्यामि कर्तुमित्युदीक्ष्य नाशंतीत नेच्छेदित्यर्थः ।
 तथाच व्रताशक्तोषेवेति कात्यायनः । पुनरिज्यानियममात्रमत्राधिकमिति वेदितव्यम् ।
 ' अथ यस्य गृहीतं हविरभ्युदियात्सैव प्रायश्चित्तिः सा व्रतचर्या, इत्यापस्ताम्बः । निरु-
 प्तविषये सैवामावास्यैव पुनरभ्यस्ता प्रायश्चित्तिः, सा वा व्रतचर्या त्रयमहरेव वाऽभ्य-
 स्तमित्यर्थः । तदत्र निरुप्तविषयेऽनन्तरसूत्रोक्तेन कल्पेन सह त्रयोऽस्मी शाखान्तरकल्पा
 उक्ता भवन्ति, यथा प्रकृतिमेवाविकृतां कृत्वा तथैव पुनर्यजेत । अभ्युदितोष्टिं वा कृत्वा
 प्रकृत्या पुनर्यजेत । उपवसथमात्रं वा वर्धयित्वा पश्चाद्यजेतेति । तदेतदुक्तं बौधायनीये
 स ह स्माऽऽह बौधायनः सिद्धैरेवाऽऽमावास्यैर्हविर्भिरिष्ट्वा पुनरुपोष्य श्वोभूते काल्या-
 मनभ्युदितामव्यापन्नां यजेत । अत्र ह स्माऽऽह शालीकिः—यैषा ब्राह्मणजेष्टिस्तथा
 व्यक्तयेष्ट्वा पुनरुपोष्य श्वोभूते काल्यामनभ्युदितामव्यापन्नां यजेतेत्यपि षोपावसथ एवा-
 तिप्रवर्धत, इति । सा व्रतचर्येत्यत्र प्रयोगमाहाऽऽपस्तम्बः—' वत्सान्मातृभिः संसृज्य
 पुनरपाकृत्य पूर्वेद्युर्दुग्धं दाधि हविरातञ्चनार्थं निदध्यात् ' (आप० श्रौ० ९-४-१४)
 इति । अग्न्यन्वाधानादि सर्वं कर्म यथानुष्ठितमेवावतिष्ठते । प्रातर्दोहार्थं त्वपाकृतान्व-
 त्सान्मातृभिः संसृज्य सायंदोहार्थं पुनरु(र)पाकृत्य दध्युत्पादयेत् । यस्तु प्रागुत्पन्नं
 दाधि हविस्तदातञ्चने निदध्यात्प्रातिपादयेत् । यदि प्रातर्दोहोऽप्युत्पन्नः स च तस्मिन्नेव
 दध्न्यभिदोहत्वेन योज्यो न त्याज्यः । तत एव न्यायात् । यस्तु निरुप्त एवाऽऽग्नेयो
 धार्यते, श्रापितश्चेत् त्याज्य एव, अशुक्तपर्युषितत्वादिदोषप्रसङ्गात् । ततः श्वोभूते कृता-
 न्तात्प्रक्रम्य यजेत । यदा तु कृतायामिज्यायां चन्द्रज्ञानं तदा पुनरिज्यैव । अकाले कृत-
 स्याकृतत्वात् ॥ ८० ॥

अग्नये पाथिकृते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यां
 दर्शपूर्णमासयाजी सन्नमावास्यां वा पौर्णमासीं
 वाऽतिपादयोदिति ॥ ८१ ॥

एतदुक्तं ब्राह्मणे कल्पान्तरेषु च तत्तथा कुर्यादित्यर्थः । इदं च तत्रोक्तम्—आर-
 ष्वदर्शपूर्णमासः संस्तयोरन्यतरं स्वकालादतिपाद्यादनडुद्दक्षिणां पाथिकृतीं निर्वपेदिति ।
 तां च कृत्वा वैश्वानर्यपि कार्या, निमित्तैक्यात् । एकास्मिन्दोषे श्रूयमाणानीति वचनाच्च ।
 ते च कृत्वाऽतिपन्नोष्टिरपि कार्या कालातिपत्त्यर्थत्वात्तयोः । उक्तं च बौधाय-
 नेन—पाथिकृतं निरुप्य वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेद्यातिपन्नां प्रतिगजे-

दिति । कल्पान्तरमप्याह । तत्राऽऽह स्म ह शालीकिः—पाथिकृतं निरुप्य वैश्वानरं द्वादशकपालं समानतन्त्रमनुनिर्वपेन्नचातिपन्नां प्रतियजेत, इति । तत्र च यावदुत्तरस्य कर्मणः कालस्तावदेवेष्टाऽतिपन्नेष्टिः । उत्तरेण त्ववरुद्धे काले प्रायाश्चित्तमात्रं तदाधिकाराय क्रियते नातिपन्नेष्टिः । अकाले कृतस्याकृतत्वात् । अथापद्यकृतप्रायाश्चित्तस्यैव गौणमेनं कालमाहुः कल्पान्तरकाराः । भरद्वाजस्तावत्—‘ आ दर्शात्पौर्णमासस्य कालो नातीयादापौर्णमासाद्दर्शस्येति कालातिक्रमेऽप्यापदि यजेत, इति । निदानकारोऽप्याह—‘सर्वत्राऽऽपूर्यमाणपक्षो दर्शस्य स्थानं कृष्णपक्षश्च पौर्णमासस्येति । तथा पौर्णमासेन हविषाऽपरपक्षमभि यजेताऽऽमावास्येन पूर्वपक्षमिति च वचनान्तराणि कल्पान्तरत्वात् लिख्यन्ते । समानमेतदद्विबहूनामतिपत्तावपीति द्रष्टव्यम् ।

योऽयं पाथिकृतः पुरोडाशः सोऽतिपन्नेष्ट्या सह । तथा चाऽऽह भगवानापस्तम्बः—‘समानतन्त्रे वा मुख्यः कार्यः’ (आप० श्रौ० ९-४-३) । तच्चातिपन्नेष्टेः सर्वथाऽतीतकालत्वे न संभवतीति गौणकाल एव व्यवतिष्ठते । न चास्मिन्कल्पे वैश्वानरी, शाखान्तरीयत्वात् पाथिकृतेन सहातिपन्नयागनिवृत्तेश्च । एवमुत्तरविकल्पयोर्द्रष्टव्यम् ॥ ८१ ॥

अथ प्रवृत्तस्यातिपत्तौ शाखान्तरीयं विधिमाह—

वि वा एतस्य यज्ञश्छिद्यते यस्य यज्ञे प्रततेऽन्तरेतामिष्टिं निर्वपन्ति । य एवासावाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां पौर्णमास्यां तमेवाग्नेये पथिकृते कुर्यात्तेनैव पन्थां पुनरेवैति न यज्ञं विच्छिनत्तीति विज्ञायते ॥ ८२ ॥

यस्य प्रारब्धेष्टिर्मध्ये विहता स्यात्तस्य यदि मध्येयज्ञं पाथिकृती क्रियेत तदा स यज्ञः पूर्वप्रततो विच्छिद्येत, न चान्ते कर्तव्यतेष्यताम्, निर्हृत्य दोषमतिपन्नायाः कर्तव्यत्वात् । अतो य एव तत्राच्युत आग्नेयः स एव पथिकृद्गुणकः कार्यः, तेनैव पुनर्यज्ञस्य विहतस्य पन्थानं प्रतिपद्यते, न च यज्ञो विच्छेदितो भवतीति ।

स चायं कल्पः प्रवृत्तस्यातिपत्तौ पूर्वाभ्यां विकल्पाभ्यां विकल्प्यते, शाखान्तरीयत्वात् । अप्रवृत्तस्य तु पूर्वावेव भवतः प्रवृत्तैकविषयत्वादस्य ॥ ८२ ॥

प्रवृत्तस्य कालातिनयेऽप्रवृत्तस्य वैश्वानर्यग्नेये व्रतपतये पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत् ॥ ८३ ॥

आचार्यस्तु पाथिकृतीमपि प्रवृत्तविषयां वाष्टि यथा एनां प्रकृत्याऽऽहेति प्रवृत्तस्य कालापनयेऽप्रवृत्तस्य वैश्वानरीयेति । नायमभिप्राय आपस्तम्बस्य । तस्य सामान्यतो वचनादत्र विशेषवचनाच्च ॥ ८३ ॥

य आहिताग्निः सन्नव्रत्यमिव चरेत् । य आहि-
ताग्निः प्रवसेदित्येकेषाम् ॥ ८४ ॥

व्रतभ्रेषोऽव्रत्यचरणम् । 'व्रत्येऽहनि माऽसं वाऽश्नाति स्त्रियं वोपैति' (आप० श्रौ०
९--१-४) इति वचनान्न पूर्वाभ्यां संबध्यते । तेन सार्वकालिकयोरेव व्रतभ्रेषप्रवासयो-
र्भवति व्रातपती । व्रत्येऽहनीति सूत्रान्तरवचनं काकाक्षिवदुभयत्र संबध्यत इत्यपरम् ।
बोधायनश्चाऽऽह— 'य आहिताग्निः सन्नव्रत्यमिव चरोदित्याधानप्रभृत्येवेदमुक्तं भवतीति ।
अन्वाहितेष्वेवोपसमाहितेषु चेति शालीकिः ' इति ॥ ८४ ॥

अग्नये व्रतभृतेऽष्टाकपालं य आहिताग्नि-
रार्तिजमश्रु कुर्यात् । व्रातभृतीं प्रवास
एके समामनन्ति । व्रातपतीमश्रुकर्मणि ॥ ८५ ॥

आर्तिजग्रहणं हर्षजाश्रुव्यावृत्त्यर्थम् । केचिद्गतभृद इति दकारश्छन्दसः प्रामादिकौ
वा । व्रत्येऽहनीत्यनुषङ्गः । तथा च बह्वृचाः—'तदाहुर्य आहिताग्निरुपवसयेऽश्रु कुर्वीत'
इति ॥ ८५ ॥

त्वमग्ने व्रतभृच्छुचिर्देवाः आसादया इह । अग्ने
हव्याय वोढवे ॥ व्रता नु विभ्रद्रव्रतपा अदाभ्यो
यजा नो देवाः अजरः सुवीरः । दधद्रत्नानि
सुबिदानो अग्ने गोपाय नो जीवसे जातवेद इति
याज्यानुवाक्ये ॥ (ख०४) ॥ ८६ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे पञ्चदशप्रश्ने प्रथमः पटलः ॥

इदं याजुषं हौत्रम् ॥ ८६ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयोगचन्द्रिकायां
पञ्चदशप्रश्ने प्रथमः पटलः ॥

अथ पञ्चदशप्रश्ने द्वितीयः पटलः ।

यस्मान्नीषा निषीदसि ततो नो अभयं कृधि ।
प्रजाभ्यः सर्वाभ्यो मृड नमो रुद्राय मीढुष इत्य-
भिमन्त्रयेत् ॥ १ ॥

तामिति शेषः ॥ १ ॥

यद्यग्निहोत्रयुपसृष्टोपसन्ना वा निषीदेदुदस्थाद्देव्य-
दितिर्विश्वरूप्यायुर्यज्ञपतावधात् । इन्द्राय कृण्वती
भागं मित्राय वरुणाय चोति तामुत्थाप्य दुग्ध्वा
ब्राह्मणाय दद्यात् ॥ २ ॥

अग्निहोत्रद्रव्यधुग्धेनुरग्निहोत्री । सा यदि प्रस्त्रवणार्थमुपसृष्टा संयोजितवत्सा वा
निषीदेदुत्थापयत्यध्वर्युः । तां दुग्ध्वा सह क्षीरेण तस्मै दद्याद्यजमानो यस्यान्नं न
भुञ्जीत । अत्र शाखान्तरश्रुतिमुदाहरत्यापस्तम्बः— ‘ अवर्तिमेवास्मिन्पाप्मानं प्रतिमु-
ञ्चतीति विज्ञायते ’ (आप० श्रौ० ९-२-९) इति । तथा च कृते तस्मिन्नेवावर्ति-
लक्षणं पाप्मानं प्रतिमुञ्चति आसजति । अवर्तिर्दार्ढ्यमशनाया वा ॥ २ ॥

यस्यान्नं नाद्यादपि वैनां दण्डेन विपिष्याविपिष्य
वोत्थाप्याऽऽत्मन्कुर्वीत सूयवसान्द्रगवती हि भूया
अथो वयं भगवन्तः स्याम । अद्धि तृणमघ्न्ये
विश्वदानीं पिब शुद्धमुदकमाचरन्तीति दर्भस्तम्ब-
मालु(लो)प्य ग्रासयेत् ॥ ३ ॥

तामात्मनि कृतामेवं ग्रासयित्वा ततो होमाय दुह्यादिति भावः ॥ ३ ॥

यदि दुह्यमाना वाश्येत यदि वा लोहितं दुहीत
व्युत्क्रामतेत्युक्त्वा दक्षिणार्घिं परिश्रित्य तस्मिन्ने-
तः श्रपयित्वा तस्मिन्नेव जुहुयात् । तां ब्राह्म-
णाय दद्याद्यमनभ्यागमिष्यन्मन्येत ॥ ४ ॥

व्युत्क्रामतान्यत्र गच्छतेति यजमानादीनां प्रैषः । यमनभ्यागमिष्यन् यं प्रति कस्मै-
चिदपि कार्याय न गमिष्यति तस्मै दद्यात् ॥ ४ ॥

यदद्य दुग्धं पृथिवीमसक्त यदोषधीरप्यसरद्यदापः ।
पयो गृहेषु पयो अग्नि्यासु पयो वत्सेषु पयो
अस्तु तन्मयीत्येनदभिमन्त्र्य यदि दुह्यमानः
स्कन्देत्समुद्रं वः प्रहिणोमीत्येतयाऽद्भिरुपनिनीय
तदेव यादृक्कीदृग्घृत्वाऽन्यां दुग्ध्वा पुनर्जुहुयात्
॥ ५ ॥

सामान्यतोऽग्निहोत्रस्कन्दने—अस्कान्धौरित्याभिमन्त्रणम्, उन्नं भयेत्याद्भिः संसर्गं
च वक्ष्यति तस्यायं पुरस्तादपवादः ॥ ५ ॥

अपि वा तां चैव दुह्यादन्यां वा यदि भिन्द्यादन्यां
स्थालीं निर्णिज्याथान्यां दुह्यादुदकं त्वनुपरासि-
च्यम् ॥ ६ ॥

स्थाली चेदेकदेशतो भिन्द्यात्तदा प्रक्षाल्य तां स्थालीं तस्यामेवान्यां गां दुह्यात् ।
तामेव वा गां सा चेतपुनः प्रपीना स्यात् । सर्वभेदे तु स्थाल्यन्तरमागमयेत् ॥ ६ ॥

यदि दुग्धं स्कन्देद्यदि हियमाणं यद्यधिशीय-
माणं यद्यधिश्रितं यद्युद्वास्यमानं यद्युद्वासितमन्या-
मभिदुह्यात् ॥ ७ ॥

दुह्यमानस्कन्दने प्रायश्चित्तमुक्तं पूर्वसूत्रे । तथा दुग्धादीनामपि पुरस्ताद्वक्ष्यते । तत्रो-
भयेषामपि द्रव्यमनेन नियम्यते । अतो दुह्यमानस्य पुनर्ग्रहणम् । हियमाणं गार्हपत्येऽ-
धिश्रयणार्थम् । तदेव यादृगित्यादि स्कन्नशिष्टमेव यावत्तावद्वाऽल्पं शिष्टमपि होतव्य-
मित्यर्थः । अथ यद्यल्पतरमवाशिष्टमनाहुतिक्षमं स्यात्तदा तस्योपर्यन्यां दोहयित्वा वर्धि-
तेन होतव्यमित्यर्थः ॥ ७ ॥

अथ यद्युन्नीतं स्कन्देद्यदि द्विर्यदि त्रिर्न तदाद्रि-
येत्येकेषाम् । चतुर्थमुन्नीयमानं स्कन्देत्स्थाल्यां
शीषमानीय ततश्चतुर्गृहीतं गृहीत्वा वारुणीमृचम-
नूच्य वारुण्यर्चा जुहुयात् ॥ (ख०५) ॥ ८ ॥

यदि सकृद्द्विस्त्रिर्वोन्नीतं क्रमशो युगपद्वा स्कन्देन्न तदाद्रियेत । शिष्टेनैव
जुहुयात् । आद्रियेतैव तु स्कन्नप्रायश्चित्तम् । आहुतिमात्रस्कन्दने प्रायश्चित्तविधानात् ।
यदि पुनश्चतुर्थं स्कन्देत्तदा स्तुचि शिष्टं स्थाल्यामानीय पुनरुन्नयितव्यमभिदोह्यं वा स्तुचि ।
तत्र चतुरित्येतदनुवादत्वात्पञ्चमस्याप्युपलक्षणं पञ्चावत्तिनः । तेन चतुर्थमित्येतदपि
चतुर्थप्रभृतीत्युक्तं भवति । तथाऽत्र प्राक्चतुर्थादनादरवचनात्पूर्वसूत्रेऽप्युन्नीयमानमुन्नीतं
वा स्कन्देदित्येतच्चतुर्थप्रभृत्येव स्कन्दनेऽवतिष्ठते । तस्य चानेन समुच्चयासंभवाद्विकल्पः ।
केचित्तु विनिवेशनं कुर्वन्ति । यत्र तु सकृद्द्विस्त्रिर्वोन्नीतस्कन्दने सति चतुर्थप्रभृत्यप्युन्नीतं
स्कन्दति तत्रायं विधिः । अन्यत्र पूर्वं इति ॥ ८ ॥

यद्युन्नीतं स्कन्देत्पुनरभ्युन्नीय होतव्यमथाऽऽज्येन
वारुणीमृचमनूच्य वारुण्यर्चा जुहुयात् ॥ ९ ॥

यद्युद्द्रुतस्य स्कन्देद्यत्ततो हुत्वा पुनरेयाद्यन्नं
विच्छिन्द्याद्यत्र स्कन्देत्तं निषद्य पुनर्गृहीयात्तदेव
यादृक्कीदृग्धुत्वाऽन्यां दुग्ध्वा पुनर्जुहुयात् ॥ १० ॥

उद्धृतस्येति आदिकर्मणि क्तः । उद्धृतमुत्थाय प्राङ्नेतुं प्रकान्तमित्यर्थः । प्राङ्नेय-
 क्प्रभृत्युत्तरत्रोपादानात् । उक्तं च ब्राह्मणे— ' बृहस्पतेरुनीतं सवितुः प्रकान्तं द्यावा-
 पृथिव्यं हियमाणम् ' इति । तदुद्धृतं यत्र स्कन्देत्तन्निषद्य तत्राऽऽसित्वा स्कन्नेस्योपरि
 स्थालीं निषाय तस्याः पुनः स्रुचि गृहीत्वा तदेवाभिवर्धितं होतव्यं न तु ततः पृथग्द्र-
 व्यान्तरमुत्पादयितव्यमित्यर्थः । यथा चायमर्थस्तथा यद्युद्धृतस्य स्कन्देदित्यादिश्रुतिरेव
 विभावितव्या । व्याचष्टे च तां बोधायनो यथा— यदुद्धृतस्य स्कन्देत्तन्निषद्य पुनर्गृही-
 यादिति । यत्रैव स्कन्दति तत्रैव स्थालीं निषायातिशिष्टमानीय पुनरभ्युनीय तदेव याद-
 क्कीदृक् च होतव्यमिति । पुनर्होमः प्रागेव व्याख्यातः । दस्मिन्कृते—अव ते हेड
 इत्यनुद्धृत्योदुत्तममिति वारुण्यर्चाऽऽज्याहुतिं जुहुयात् ॥ ९ ॥ १० ॥

यदि प्राचीनं हियमाणं स्कन्देत्प्रजापतेर्विश्व-
 भृति तन्वा(न्वां) हुतमसीत्यभिमन्त्र्याथाऽऽज्येन
 वारुणीमृचमनूच्य वारुण्यर्चा जुहुयात् ॥ ११ ॥

अत्र तु हियमाणमिति विशेषणाद्यावन्नियच्छत्युद्गृह्णाति वा तदाऽपूर्वं एव विधि-
 र्भवति । प्राचीनं प्राक्प्रवृत्तम् । यावत्पुरतः पराहृतं स्यादित्यर्थः । तत्र प्रजापतेरित्य-
 भिमन्त्रणमन्त्रोऽस्क्रानित्यस्यापवादः । उपसर्गस्तु यथोक्त एव भवति । तत एतदेव
 स्कन्नेशिष्टमग्निहोत्रद्रव्यं स्यान्न त्वन्यां दुग्ध्वा पुनर्होतव्यमित्यापस्तम्बीये त्वोश्मर-
 ध्यमतम् । पुनः सिद्धान्तमतात्तु पुनर्होमोऽपि कार्यः । तत्राशेषस्कन्दने स्थाल्याः पुनरु-
 न्नयनम् । स्थाल्या अप्यभाव आज्यं च प्रतिनिधिमाहाऽऽश्वलायनः—प्रजापतेर्विश्वभृति तन्वं
 हुतमसीति तत्र स्कन्नाभिमर्शनम् । शेषेण जुहुयात् । पुनरुनीयाशेषे । आज्यमशेष ' इति ॥ ११ ॥

यदि पुरः पराहृतं स्कन्देदनुद्धृत्य पुनरभ्युनीय
 होतव्यमथाऽऽज्येन वारुणीमृचमनूच्य वारुण्यर्चा
 जुहुयात् ॥ १२ ॥

पुरः पराहृतं पुरस्तादुपसादनशेषं प्रति नीतमित्यर्थः । तत्रोपसन्नस्य पुरस्तादुपसाद-
 नादुपसाद्यमानेऽप्ययमेव विधिः । अनूदाहृत्य स्रुचमनु स्थालीमानीय ' चतुरभ्युनीय
 होतव्यमन्यया वाऽभिदोह्यामित्यापस्तम्बः ॥ १२ ॥

यदि पुर उपसन्नमहुतं स्कन्देत्तदेव यादक्कीदृ-
 क्च हुत्वाऽन्यां दुग्ध्वा पुनर्जुहुयात् ॥ १३ ॥

दग्धेषूपसादनप्रभृत्या पूर्वाहुतेरयं विधिः । यदि पूर्वस्यामाहुत्यामिति पुरस्ता-
 द्दुपादानात्ततोऽर्वागवध्यन्तरानुपादानाच्च । तथा च ब्राह्मणम्—' ऐन्द्राग्रमुपसन्नम् ।

अग्नेः पूर्वोहुतिः ' इति । उपसन्नमहुतमुपसादनप्रभृति यावन्न हुतं तावदित्यर्थः ॥ १३ ॥
 नन्वेवं पूर्ववदनुक्तसिद्धे परावधावहुतमिति कस्मादुक्तम् । को दोषः । पूर्वं हि
 कथंचिद्गम्यमानत्वात्परावधिर्नोपात्तः । इदानीमापस्तम्बसूत्रे सोऽपि पाठित इति तथैव
 दर्शितः । तेनाचोद्यमेतत् । पुनर्होमादि समानमुद्द्रुतस्कन्दनेन । एवमग्निहोत्रस्कन्दने
 द्रव्योत्पत्तिरुक्ता । इदानीं प्रायश्चित्तमाह—

अस्कान्यौः पृथिवीमस्कानृषभो युवा गाः ।
 स्कन्नेमा विश्वा भुवना स्कन्नो यज्ञः प्रजनयतु ।
 अस्कानजनि प्राजन्या स्कन्नाज्जायते वृषा ।
 स्कन्नात्प्रजनिषीमहीत्यग्निहोत्रं स्कन्नमभिमन्त्या-
 द्भिरुपनिनयेत् ॥ १४ ॥

उपनिनयेत् संसृजेत् ॥ १४ ॥

यदि सायं स्कन्देदा होतोः प्रातर्नाश्री-
 यात् । यदि प्रातः स्कन्देदा होतोः सायं
 नाश्रीयात् ॥ १५ ॥

सायंस्कन्दने प्रातरा होतोः, आप्रातर्होमं नाश्रीयात् । एवमा सायंहोतोः प्रातः ।
 सर्वाग्निहोत्रद्रव्याणामयमेव विधिः स्कन्दने । द्रव्योत्पत्तौ त्वभिदोहनादिस्थाने तज्जाती-
 यस्य द्रव्यस्य पुनराहरणमिति विशेषः ॥ १५ ॥

दिव्या वा एतमशनिरभ्यवैति यस्याग्नि-
 होत्रं शिरिशि(शरश)रा भवति । समो-
 षामुमिति ब्रूयाद्यं द्विष्यात् ॥ १६ ॥

शिरिशिरेति शब्दानुकारः । यस्याग्निहोत्रं शिरिशिरायते तस्यायमशनिपातो
 दुर्निमित्तमिति यावत् । तत्र यजमानद्वेष्यस्य नाम गृहीत्वाऽध्वर्युर्ब्रूयात्—तत्र समोष
 देवदत्तमिति । ओषतिर्दाहकर्मा । तस्य संपूर्वस्य रूपं समोषेति ॥ १६ ॥

यस्याग्निहोत्रेऽधिश्रिते श्वाऽन्तरा धावेद्गार्ह-
 पत्याद्भस्माऽऽदायेदं विष्णुर्विचक्रम इति
 वैष्णव्यर्चाऽऽहवनीयाद्ध्वंसंयन्नुद्द्रवेदेत-
 यैव भस्मना शुनः पदमुपवपति ॥ १७ ॥

ध्वंसयन्नितस्ततो भस्म विकिरन्गत्वा शुनः पदानि भस्मनाऽभिपूरयेत् । अधिश्रयण-
 प्रभृति ओद्गासनादिदं प्रायश्चित्तम् । आप्रदानमित्यपरे । अन्यदा(था) सर्व-
 प्रायश्चित्तमेव ॥ १७ ॥

यस्यानाहृतमग्निं सूर्योऽभिनिम्नोचेद्यत्र दीप्य-
मानं परापश्येत्तत आहृत्यैनं प्रविशानीति वैष
आधीयते ॥ १८ ॥

अहरहरेनमाहरेयुरिति दक्षिणाग्नावुक्तम् । तत्र यद्यनाहृतेऽग्नौ सूर्योऽस्तमियात्तदा
पुष्टगृहादियोनिविशेषमनवेक्ष्य यत्र दृष्टोऽग्निस्तत आहृत्यैतं प्रविशानीत्येष विधीयते ।
वाकारः प्रसिद्धौ । अथवा एतं प्रविशानीति वा तूष्णीं वा विधीयत इत्यर्थः । अभि-
निम्नोचेदिति वचनादभ्युदये तूष्णीमाधेयः ॥ १८ ॥

इति दक्षिणाग्नेरनुगतस्याऽऽधानकल्पः ॥ १९ ॥

सर्वत्रानुगतस्यापि दक्षिणाग्नेर्यथायोन्युत्पाद्या (दनम)यमेवाऽऽधानप्रकार इत्यर्थः ।
दक्षिणाग्नेरिति वचनात् । सम्यावसथ्ययोस्तूष्णीमेवाऽऽधानम् । प्रायश्चित्तं तु सर्वेषु
सर्वप्रायश्चित्तमेव, विशेषस्यानुक्तत्वात् ॥ १९ ॥

यस्यानुद्धृतमग्निं सूर्योऽभिनिम्नोचेत् ॥ (स्व० ६) ॥
अग्निहोत्रं पूर्वं हरेयुः । अथाग्निमुद्धरेयुः । अपि वा
दर्भेण हिरण्यं प्रबध्य पूर्वं प्रतिपद्येतान्वङ्ब्राह्मण
आर्षेयो बहुविदाग्निमुद्धरेत् । अन्वङ्ब्रह्मिहोत्रेणा-
नुद्धरेदग्निं प्रतिष्ठाप्याग्निहोत्रमुपसाद्याऽऽतमितोर-
प्राणन्नासित्वा वरं दत्त्वा हुत्वा भूर्भुवः सुवारित्यु-
पतिष्ठेत वारुणं चरुं निर्वपेत् ॥ दोषावस्तर्नमः
स्वाहेति जुहुयात् ॥ २० ॥

अधिवृक्षसूर्ये प्रणयनस्योक्तत्वात् । तदतिक्रमे प्रायश्चित्तमिदम् । अत उद्धरणश-
ब्देन प्रणयनं लक्ष्यते । यथा यस्याग्नावग्निमुद्धरेयुरित्यादौ । तथा यस्याऽऽहवनीयमप्रणी-
तमभ्यस्तमियादित्याश्वलायनः । तेनोद्धृतेऽप्यप्रणीते भवत्येव प्रायश्चित्तम् । वेदार्थाविदार्षेय
इति व्याख्यातं ब्रह्मौदने । तत्रैव बहुविषयं वेदनं यस्य स बहुवित् । अथवा ब्राह्मण
आर्षेय उद्धरेदिति ब्राह्मणस्य व्याख्या बहुविदिति । तत्र च वेदनबहुत्वस्यापोक्षित-
त्वात् । यस्य यस्य यतो यतो वेदनप्रकर्षस्तस्य तस्य परिग्रहे गुणातिशय इति
द्रष्टव्यम् ।

तत्रेध्माहरणादारभ्य प्रागुद्धवणादाहवनीयकर्मवर्जमध्वर्युणा कृते यजमानस्य परि-
कर्मा कश्चिदर्भेण बद्धं हिरण्यं पुरस्ताद्धरेत् । तमन्वङ् अनुगतो बहुविदाग्निमुद्धरेद्-
विधिवत्प्रणयेत् । तमन्वङ्ब्रह्मिहोत्रेणाध्वर्युरनुद्धरेत् । ततः परिकर्मिणा स्थापिते हिरण्ये
बहुविदाग्निं प्रतिष्ठाप्य मुञ्चति । ततोऽग्निहोत्रमुपसादयत्यध्वर्युः । नित्यमिति सूत्रान्तरे

नित्याग्निहोत्रमेवेदं न तु वैकृतं सत्पुनर्होमापेक्षमित्यर्थः । नित्यः पर्यसो नियत इत्यन्ये । तत आहवनीयस्येध्माधानादिप्रतिपद्याः पूर्वाहुतेः कृत्वा ततो यंक्ष्तास्य (म्य) ति तावदनुच्छसन्नासीत् । उच्छस्य हुत्वाऽग्निहोत्रं वृष्टिरसीत्यपामुपस्पर्शान्ते कृते भूर्भुवः सुवरित्याहवनीयमुपस्थाय तदानीमेव वारुणं चरुं निर्वपेत् । श्वोभूत् इति भरद्वाजः । दोषावस्तर्तनमः स्वाहेति जुहुयात् । एतदेव नित्यमाग्निहोत्रमित्याश्रमरथ्यः । अथाऽऽलेखनः कालसमापादनीयमेवानेन मन्त्रेण होमं हुत्वा नित्यमाग्निहोत्रं जुहुयादिति पूर्ववत् ॥ २० ॥

यदि सायमग्निहोत्रस्यर्तुमति नयेत्प्रातर्बस्तर्तनमः
स्वाहेति जुहुयात् ॥ २१ ॥ यदि प्रातरग्निहोत्रस्य-
र्तुमति नयेत्कालसमाप(पाद)नीयमेताभ्यां मन्त्रा-
भ्यां हुत्वा नित्यमाग्निहोत्रं जुहोति ॥ २२ ॥

अग्निहोत्रे संध्यादयः सायंप्रातर्होमकाला उक्ताः । तेषां सर्वेषामतिपत्तौ प्रायश्चित्त-
मुपादिश्यते । तथा प्रदोषान्तो होमकालः, संगवान्तः प्रातस्तमतिनीयेत्याश्रलायनः ।
तत्र त्वापदि काला उक्ताः सूत्रकृता— 'यन्मध्यंदिने जुहोति' इत्यादिना । तथो-
पग्रन्थकारेणाप्युक्तम्— 'सर्वमहः प्रातराहुतेः स्थानं सर्वा रात्रिः सायमाहुतेः' इति ।
भरद्वाजोऽप्याह— 'सायं होमं चोपोदयं जुहुयात् । प्रातर्होमं चोपास्तमयम् । कालेन
कालमनतिक्रम्य न स्कन्दने न व्यथन्ते, इति विज्ञायते' इति । तस्मादनापद्येतप्राय-
श्चित्तम् । आपदि तु होम एव क्रियेत । यावदुत्तरस्य कालः प्राप्स्यति । प्राप्ते तूत्तर-
स्मिन्न पूर्वः क्रियेत, भ्रष्टकालत्वात् । प्रायश्चित्तं तु तत्र परस्ताद्दर्शयिष्यते । कालः
समापद्यते येन स कालसमापादनीयः । तं हुत्वेध्माहरणादि । स एवाग्निहोत्रार्थे कौश्चि-
दिष्टस्तन्निरासार्थमुक्तं नित्यमाग्निहोत्रमिति ॥ २१ ॥ २२ ॥

सायमग्निहोत्रमुपसाद्य भूर्भुवः सुवरिति पुरस्ता-
द्धोतोर्वदति हुत्वा च प्रातरग्निहोत्रमुपसाद्याऽऽस्त-
मितोरप्राणन्नासित्वा वरं दत्त्वा हुत्वा भूर्भुवः
सुवरित्युपतिष्ठेतानुगमयत्याहवनीयमन्वाग्निरुषसा-
मग्रमख्यदित्यन्यं प्रणीयेहैव क्षेम्या एधि मा
प्रहासीन्माऽमुमामुष्यायणमित्युपतिष्ठेत् । मैत्रं चरुं
निर्वपेत् ॥ २३ ॥

व्याख्यातः पूर्वेण । अमुमामुष्यायणमिति यजमानस्य नामगोत्रयोर्निर्देशः । यथा
देवदत्तं भार्गवमिति ॥ २३ ॥

सौर्यमेककपालमेके समामनन्ति ॥ २४ ॥

सौर्यस्याऽऽग्रयणोक्ता एककपालधर्माः कार्याः । स चाऽऽग्नेयविकारः ॥ २४ ॥

तस्यां सः स्थितायामनश्नन्तौ वाग्यतावेतद-
हर्जायापती अग्निमिन्धानावासाते ॥ २५ ॥

‘सः स्थितायामिष्टन्नामाहवनीयमेवेतदहरिन्धानावनश्नन्तौ वाग्यतावासाते यजमानः
पत्नी च’ (आप० श्रौ० ९-२-७) इत्यापस्तम्बः । आहवनीयमेवेति तमेवाऽऽहवनीयं
सायंहोमार्थमिन्धानावित्यर्थः । अथ वा सर्वाग्निन्धनस्याऽऽश्वलायनादिभिरिष्टत्वा-
त्तन्निवृत्त्यर्थ एवकारः ॥ २५ ॥

द्वयोः पयसा सायमाग्निहोत्रं जुहुयात् ।

पूर्वमग्निश्रित्योत्तरमानयेत् ॥ २६ ॥

द्वयोर्गवोरिति शेषः पूर्ववत् । यथा द्वयोः पयसा पशुकामस्य जुहुयादित्यश्वोक्त-
रीत्येत्यर्थः । तत्र पूर्वमग्निश्रयणमुपकारार्थमिति गम्यते ॥ २६ ॥

यस्यानुद्धृतमग्निं सूर्योऽभ्युदियाच्चतुर्गृहीतमाज्यं
गृहीत्वा पूर्वः प्रतिपद्येतान्वङ्ब्राह्मण आर्षेयो बहु-
विदग्निमुद्धरेत् । अन्वङ्बग्निहोत्रेणानुद्रवेदग्निं प्रति-
ष्ठाप्याग्निहोत्रमुपसाद्य ॥ (ख०७) ॥ पुरस्तात्प्रत्य-
ङ्ङासीन उषाः केतुना जुषतां यज्ञं देवेभिरिन्वितं
देवेभ्यो मधुमत्तमं स्वाहेत्येतच्चतुर्गृहीतं हुत्वा
नित्यमग्निहोत्रं जुहुयात् ॥ २७ ॥

व्याख्यातोऽभिनिष्प्रोचनविधिना । इयांस्तु विशेषः—हिरण्यस्थाने जुह्वां चतुर्गृहीतं
हरेत् । तच्च प्रतिष्ठापितेऽग्नावध्वर्युरग्निहोत्रमुपसाद्य पुरस्तादाहवनीयस्य प्रत्यङ्मुख उप-
विश्य-उषाः केतुनेति जुहुयादिति ॥ २७ ॥

तस्य स एव होमकल्पः । सा प्रायश्चित्तिः ।

यत्प्रातर्ऋतावतीते ॥ २८ ॥

आतमितेहप्राणान्नित्यादिर्वदानान्तो होमकल्पेऽनन्तरविधिना समानः । तथाऽऽ-
दित्योपस्थानादि द्वयोः पयसा होमान्तं प्रायश्चित्तम् । यत्प्रातर्ऋतावतीते-यत्प्रातःकाला-
तिपन्ने सतीत्यर्थः ॥ २८ ॥

एतावन्नाना । नात्रानुगमयत्याहवनीयम् ॥ २९ ॥

तस्मिन्नेवाग्नौ मैत्रेष्टिः सायंहोमश्चेति भावः ॥ २९ ॥

यस्याहुतमग्निहोत्रं सूर्योऽभ्युदियादुन्नीयाऽऽ-
तमितोरप्राणन्नासित्वा हुत्वा भूरित्युपातिष्ठेत् ।
वरो दक्षिणा ॥ ३० ॥

यस्यानुदिते होष्यामीत्यभिसंधाय प्रक्रान्तमग्निहोत्रमनुदित एवाहुतं स्यात्तद्यथा
प्रक्रान्तप्रसवा स्त्री सद्योऽप्रसूताऽऽर्तिमियात् तादृगार्तं भवति । तेन च यजमा-
नोऽप्यात्मानं रुणाद्धि दुःखायाऽऽत्मानं नयतीत्यर्थः । ततो दुःखाय रुद्धः सर्वज्यानिं
जीयते सर्वा बाधाः प्राप्नोति । तस्मादादर्तव्यमेतत् प्रायश्चित्तमिति भावः । आतमितो-
रप्राणन्नित्यादि व्याख्यातम् ॥ ३० ॥

यद्यन्ते स्यादुन्नीय प्राङ्मुदाद्रवेत्स उपसाद्याऽऽत-
मितोरासीत् यदा ताम्येदथ भूः स्वाहेति जुहुयात् ॥ ३१ ॥

यद्यन्ते स्याद्यद्येतान्नमितं होमसमीपे स्यात् । किमुक्तं भवति । यदि निष्पन्नेऽग्निहोत्र-
द्रव्येऽर्वाग्वासादुदयः स्यादित्यर्थः । तथा च भरद्वाजः—‘यद्यन्ते स्यादित्यग्निहोत्रादन-
न्तरवादोऽभिप्रेतः’ इति । तत्रोन्नयनाद्योपसादनात्कृत्वा प्राणायामेन तान्तो भूः स्वाहेति
पूर्वाहुतिं जुहुयात् ॥ ३१ ॥

यस्य होष्यामीति प्रवृत्ते हुतमग्निहोत्रं सूर्योऽभ्यु-
दियाद्हुत्वा तदथोत्साद्य पुनराधेय इत्येके-
षाम् ॥ ३२ ॥

होष्यामीति प्रवृत्ते, इति हुत्वा तदग्निहोत्रं विधिवदुद्वास्य पुनराधेयमप्यस्य प्राय-
श्चित्तत्वेन कार्यमित्याश्मरथ्यो मन्यते । नत्वन्येषामेतन्मतमित्यर्थः ॥ ३२ ॥

यस्योभावनुगतौ सूर्योऽभ्युदियात् । अपिवाऽस्त-
मियात् । यदिवाऽरण्योः समारूढो नश्येत्पुनराधे-
यमेव । तत्र प्रायश्चित्तम् ॥ ३३ ॥

सूर्योऽभिनिम्नोचेदभ्युदियाद्वा (आप० श्रौ० ९-२-७) इत्यापस्तम्बोक्तेश्च ॥३३॥

अग्नये तन्तुमतेऽष्टाकपालं निर्वपेद्यस्याग्निहोत्रं
विच्छिद्येत द्वयहे त्र्यहे वा ॥ ३४ ॥

अवुर्षु होमेष्वतिपन्नेषु तन्तुमती कार्या, षट्सु षाऽष्टासु वा । प्राक्तेभ्योऽवधिभ्यो
विच्छेदे वैशेषिकप्रायश्चित्तावचनात्सामान्योक्तः सप्तहोत्रा यज्ञविभ्रष्टं
धाजयेदिति । न चाग्निहोत्रस्यायज्ञत्वादयज्ञविभ्रेषत्वमस्य शङ्कनीयम् । तस्मादग्निहो-
त्रस्य यज्ञक्रतोः, इति तस्यापि यज्ञसंस्तवाद्द्वौघायनेनास्यैवाऽऽहत्य यज्ञविभ्रेषत्ववच-
नाच्च । यथा प्रोषितमधिकृत्योक्तम्—अथ यद्यस्मै यज्ञविभ्रेषमाचक्षते, न तेऽहौषु-

रितीति । तथोपग्रन्थकारेणापि को नु खलु विभेष इति प्रकृत्योक्तम्—‘यस्याग्निहोत्र-
स्याऽऽहुती अन्योन्यस्य स्थानमापद्येते’ इति । तस्माद्युक्तमेव सप्तहोता भवतीति ।
यज्ञविभेषेष्टस्तु विषयव्यवस्था प्रागेव दर्शिता । कात्यायनस्तत्राऽऽह—‘अग्निहोत्राति-
पत्तावाहुतिं जुहुयान्मनो ज्योतिर्जुषतामिति । आश्वलायनश्च मनस्वत्या चतुर्गृहीतं प्रकृ-
त्याऽऽह—अग्निहोत्राहोमे च प्रतिहोममेकः, इति । बौधायनेनासमारूढविषये प्रतिहोम
एवोक्तः । ‘यथा दीप्यमानेष्वेवाहूयमानेषु यावन्त्यतिक्रान्तान्यग्निहोत्राणि स्युस्तानि
प्रतिसंख्याय जुहुयात्’ इति । विदुषस्तु ब्राह्मणोक्तमप्यनुसंधेयम्—‘तस्माद्यस्यैवं
विदुषः उतैकाहमुत द्व्यहं न जुह्वति हुतमेवास्य भवतीति । अत्र चतुरहादूर्ध्वमनेक-
विच्छेदेऽप्ययमेव विधिः । अतोऽन्यस्यावचनात् । अर्वाकचतुरहादिष्टिनिवृत्त्यर्थत्वाच्चाधि-
कवचनस्य । भरद्वाजस्तत्र समारूढाग्नेश्चिरकालं होमादिविच्छेदे विशेषमाह—होमेष्व-
हूयमानेषु चाऽऽत्मन्यरण्योर्वा ध्रियमाणानां कथं तत्र न लुप्यते द्वौ मासावहुतेऽग्निहोत्रे
दर्शपूर्णमासाभ्यामनिष्टाऽग्नये पथिकृतेऽग्नये वैश्वानरायाग्नये व्रतपतयेऽग्नये व्रतभृत
इत्येषा महापथिकृदिष्टिः । ‘पवित्रेष्ट्या यजेताग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासाविति सर्वमाप्नोति’
इति । तथा षण्मासानहुतेऽग्निहोत्रे दर्शपूर्णमासाभ्यामनिष्टा वेति प्रकृत्य पूर्ववदेव
पवित्रेष्ट्यन्तमुक्त्वाऽतिपवित्रेष्ट्या यजेतेत्युक्तवान् । अतो यदत्र कैश्चिच्चतुरहादूर्ध्वं
होमविच्छेदेऽग्निर्नश्यतीत्युक्तं तदतिसाहसं पश्यामः ॥ ३४ ॥

स्वयं कृष्वानः सुगमप्रयावं तिग्मशृङ्गो
वृषभः शोशुचानः । प्रत्नं सधस्थमनु-
पश्यमान आतन्तुमग्निर्दिव्यं ततान ॥ त्वं
नस्तन्तुरुत सेतुरग्ने त्वं पन्था भवसि
देवयानः । त्वयाऽग्ने पृष्ठं वयमारुहे-
माथा देवैः सधमादं मदेमेति याज्यानु-
वाक्ये ॥ ३५ ॥ (ख०८) ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे पञ्चदशप्रश्ने द्वितीयः पटलः ।

इदं याजुषं हौत्रम् ॥ ३९ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयोग-
चन्द्रिकायां पञ्चदशप्रश्ने द्वितीयः पटलः ।

अथ पञ्चदशप्रश्ने तृतीयः पटलः ।

यस्याऽऽहवनीयेऽनुद्वाते गार्हपत्य उद्वाये-
दाहवनीयमुद्वाप्य गार्हपत्यस्यावक्षणानि
संनिधायेतः प्रथमं जज्ञे अग्निरिति मन्थे-
दाहवनीयं प्रणीयाग्ने सन्नाडिषे रथ्यै
रमस्व सहसे द्युम्नायोर्जेऽपत्याय सन्ना-
डसि स्वराडसि सुषदा सीद सारस्वतौ
त्वोत्सौ समिन्धातामित्युपसमिन्धेऽग्नेये
तपस्वते जनद्वते पावकवतेऽष्टाकपालं
निर्वपेत् ॥ १ ॥

यत्राजस्त्रे कर्मार्थं प्रणीते वाऽग्नौ ध्रियमाणे गार्हपत्य उद्वायेत्त्राऽऽहवनीयं दक्षिणाग्निं
च गार्हपत्ययोनिमुद्वाप्य यथोक्तेन प्रकारेणाग्नीनुत्पाद्य तपस्वतीर्ष्विर्वक्ष्यमाणा, आहुतयो
वा । ततः कर्मसमाप्तिः । सावित्रसारस्वतचतुर्होत्रादयो दर्विहोमा उदाहरणम् । अग्नि-
होत्रं च प्राग्धौमकालादिष्टिपशवोऽपि प्रागन्वाधानात् । परतस्त्वन्वाधानाद्दोमकाले च
तत्तत्प्रायश्चित्ताभ्यां वैशेषिकाभ्यामपोद्यत एवायं विधिः । अपवदति च स्वविषये यदि
गार्हपत्य इत्यादिविधिम् । तं प्रति विशेषविषयत्वात् । तेनाकर्मकालेऽप्ययमेव विधि-
रजस्ताग्नेः ।

अथवा विकल्प एव तयोर्विध्योर्न सामान्यविशेषभावः शम्भवाभेदात् । वक्ष्यत्याचार्यः—
'यस्याग्निरनुगच्छेदित्येकेषाम् । न कालमवधारयेदिति । तेभ्य एवावक्षणेभ्योऽधिम-
न्थितव्यः' (स० श्रौ० १९-३) इति । भरद्वाजश्चाऽऽह—अथैकेषाम् । यतरोऽग्नि-
रनुगच्छेत्तेभ्य एव दारुभ्योऽधिमान्थितव्य इत्यादि । अत्र बह्वृचवाजसनेयकयोराश्वलायन-
कात्यायनबौधायनैश्चाऽऽहवनीयं ध्रियमाणमाहृत्य गार्हपत्यायतने निधाय ततः पुनः
प्रणयनमुक्तम् । तत्र बह्वृचे तावदाहवनीयमधिकृत्याऽऽम्नायते—'सर्वमेवैनं सहस्रमानं
समोप्य गार्हपत्यायतने निधायथ प्राञ्चमाहवनीयमुद्धरेत्' इति । वाजसनेयकेऽप्यय-
मेवान्तरः पाठः । तथाऽऽश्वलायनकादावपि । बौधायनीये तु 'सर्वमाहवनीयं भाण्डे
समोप्य दक्षिणेन विहारं हृत्वाऽऽयतनद्वयादपि भस्मोद्वास्य शकृत्पिण्डेनोपालिप्य
न्युप्योपसमाधाय प्रणयनमिति विशेषः । तथा प्रायश्चित्तेऽपि विशेष उक्तः षट्स्रुवा-
हुतीर्जुहुयात्—'उद्बुध्यस्वाग्ने त्वमग्ने सप्रथा असि मनो ज्योतिर्जुषतां तन्तुं तन्वन्नदु-
त्यं चित्रम्' इति ॥ १ ॥

आयाहि तपसा जनेष्वग्रे पावको अर्चिषा ।
उपेमां सुष्ठुतिं मम ॥ आ नो याहि तपसा जने
ष्वग्रे पावक दीयत् । हव्या देवेषु नो दधादिति
याज्यानुवाक्ये ॥ २ ॥

गतः । इदं याजुषं हौत्रम् ॥ २ ॥

एतदेवाऽऽहवनीयेऽनुगते प्रायश्चित्तम् । नात्र गार्ह-
पत्यमनुगमयत्यग्नये ज्योतिष्मतेऽष्टाकपालं निर्व-
पति ॥ ३ ॥

तत्र तत्राऽऽहवनीयानुगतौ यथाविहितमग्निमुत्पाद्य ज्योतिष्मतीं निर्वपति । यथा
यदि सायमहुतेऽग्निहोत्रे यदि प्राग्घोमकालादित्यादौ । यत्र तु प्रायश्चित्तविशेषश्चो-
दितस्तत्र स एवेप्यग्रे यथाऽन्वाहितादौ । तेनाप्येषा विकल्पित (ल्प्यत) इत्यन्ये ॥३॥

ननु पूर्वसूत्रेण तपस्वत्यपि तत्र तत्र प्राप्ता । तत्किमनयोरेकस्मिन्दोषे श्रूयमाणत्वात्स-
मुच्चयः । नेत्याह—

न तपस्वते ॥ ४ ॥

यदा ज्योतिष्मते निर्वपति तदा न तपस्वते । विकल्प एव त्वनयोः शाखाभेदादिति
भावः । अथवा सर्वत्रानुगतेष्टिमित्यनेन सहैतत्सामान्यविशेषभावेन योजनीयम् । सर्वा-
ग्निषु तपस्वती । ज्योतिष्मती त्वाहवनीये न तपस्वते इति बाध एव तत्र तपस्वत्या
इत्यर्थः । मन्थनविषये तु यदि गार्हपत्य आहवनीयो वेति विधिना तपस्वत्येव सर्वत्र
न ज्योतिष्मती विशेषविहितत्वात् । अन्यथाऽऽहवनीये तस्यानवकाशत्वप्रसङ्गाच्च ।
तत्रापि तु द्वयोर्विकल्पः; इत्यपरम् ॥ ४ ॥

यदि सायमहुतेऽग्निहोत्रे पूर्वोऽग्निरनुगच्छेद्-
ग्निहोत्रमधिश्चित्तोन्नीयेत्येषाम् । अग्निना पूर्व-
णोद्धृत्याग्निहोत्रेणानुद्र(नूद्र)वेद्यो ब्राह्मणो बहुवि-
त्सोऽग्निमुद्धरेत् । यत्पुनराधानमादायी स्यात्त-
द्दद्यात् ॥ ५ ॥

यद्यप्यत्राहुतेऽग्निहोत्र इतिवचनादा पूर्वाहुतेरयं विधिरास्थेयः । तथाऽप्यधिश्चित्त्या-
ग्निहोत्रमुन्नीय वेत्युद्धरणकालनियमात्सहाग्निहोत्रेणोद्धवणवचनाच्च ततः पूर्वकाल एवास्य
संकोचः सामर्थ्यात् । बहुविद्ब्रह्मण्युक्तः । तदयमर्थः—विहरणकालप्रभृत्याऽधिश्चयणा-
दोन्नयनाद्वाऽऽहवनीयानुगतौ पूर्ववेदाऽऽहवनीयकर्मवर्जमधिश्चयणान्त उन्नयनान्ते वा
कर्मणि कृते बहुविद्ब्राह्मणस्तूष्णीमग्निमुद्धरेत् । ततोऽध्वर्युः कृतान्तादारभ्योद्धवणात्कृत्वा

सहाग्निहोत्रेण बहुविदमग्निं नयन्तमनु(नू)दद्भवेत् । ततो बहुविदा प्रतिष्ठापितेऽग्नी तस्मै यजमानस्तद्धनं दद्याद्यस्मै स्पृहयालुरात्मार्थं निहितवान् नेदमन्यस्मै दास्यामीति । तेनैवाच्युतेन धनेनैनामाहवनीयं गार्हपत्याच्छयावितवि (वा) न् भवति, एनं बहुविदं वा ततोऽग्निहोत्रमन्यस्मै दत्त्वाऽन्यत्र वा निधायानुगतोऽग्निर्मित्राद्याहुतयो वा । तत आहवनीयकर्माण्यकृतानि कृत्वा कृतान्तादारभ्याग्निहोत्रसमाप्तिः । समानोऽयं विधिरजस्रे विशेषावचनात् । न चाहुतेऽग्निहोत्र इति वचनादाग्निहोत्रमात्रार्थाग्निविषयो युक्त इति वाच्यम् । यदि प्रातरहुतेऽग्निहोत्रे परोऽग्निरनुगच्छेदित्यत्र व्यभिचारात् । यस्याग्निरुद्धतोऽहुतेऽग्निहोत्र उद्घायेदित्यन्यत्र विशेषवचनाच्च ॥ ५ ॥

यदि प्रातरहुतेऽग्निहोत्रेऽपरोऽग्निरनुगच्छेदनुगम-
यित्वा पूर्वं मथित्वाऽपरमुद्धृत्य जुहुयात् ॥ ६ ॥

प्रातर्विहरणकालप्रभृत्या पूर्वाहुतेर्गार्हपत्यानुगतावाहवनीयोद्घापनादि तपस्वत्यन्तं कर्म यस्याऽऽहवनीयेऽनुद्घात इत्यादिविधिना समानम् । तत्कृत्वा ततोऽग्निहोत्रं जुहुयादित्यर्थः । पुनरुपन्यासस्तूत्तरविधिविकल्पार्थः ॥ ६ ॥

यदि त्वरेत पूर्वमग्निमन्ववसाय ततः प्राञ्चमुद्धृत्य
जुहुयात् ॥ ७ ॥

यदि त्वरेत कालातिपत्तिभयादिना तदाऽऽहवनीयमेव गार्हपत्यं परिकल्प्य तत्रैव दक्षिणाग्न्यादीनापि नीत्वा ततः प्राञ्चमाहवनीयमुद्धृत्याग्निहोत्रं जुहुयात् । ततो यदि गार्हपत्य इत्यादिविधिना गार्हपत्यस्योत्पत्तिः ॥ ७ ॥

जामि तु तद्योऽस्य पूर्वोऽग्निस्तमपरं करोति ।
अन्यत्रैवावसायाग्निं मथित्वोद्धृत्य जुहुयात् ।
श्वोऽग्नये तपस्वते जनद्वते पावकवतेऽष्टाकपालं
निर्वपेत् ॥ (ख०९) ॥ ८ ॥

जामीति पूर्वनिन्दा, उत्तरविधिप्रशंसार्था । पौनःपुन्यनिमित्तमश्रेयस्त्वं जामित्वम् । तत्तु जामि यत्पूर्वमेवाग्निमपरमपि करोतीति । तस्मादन्यत्रैव देशे सहाग्निभिर्घ्नियमाणै-
र्गत्वा तत्रानुगमायित्वा पूर्वमित्यादिविधिनाऽपरं मथित्वा पूर्ववदेवोद्धृत्याग्निहोत्रं जुहु-
यात् । ततः श्वोभूते तपस्वतीं निर्वपेत् ॥ ८ ॥

यस्यापरोऽग्निरनुगच्छेदित्येकेषाम् ॥ ९ ॥

शाखोन्तरोक्तविधिविकल्पः ॥ ९ ॥

न कालमवधारयाति । ततोऽत्राग्निं मथित्वोद्धृत्या-
भिमन्त्रयत इतः प्रथमं जज्ञे अग्निरित्येत-
याऽग्ने सम्प्राडिषे रय्यै रमस्व सरसे द्युम्नायोर्जेऽ-

पत्याय संम्राडसि स्वराडसि सुषदा सीद सार-
स्वतौ त्वोत्सौ. प्राघतामित्युपसमिन्धेऽग्रये
ज्योतिष्मते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्धारुणं
यवमयं चरुम् ॥ १० ॥

अथ वा प्रातरिति न कालविशेषमवधारयेत् । सायं प्रातर्वाऽहुतेऽग्निहोत्रेऽपराम्य-
नुगतावनुगमयित्वा पूर्वमित्यादिविधिरेव स्यात् । तपस्वत्यास्तु स्थाने वारुणज्योतिष्मन्तो
समानबर्हिषौ निर्वपेदित्यर्थः । तदेवमेते त्रयः कल्पाः प्रातःकाले 'यस्याऽऽहवनीयेऽनुद्धृत
इत्यादिविधिना सह विकल्प्यन्ते । अन्त्यस्त्वेकः सायं कालेऽपि गतमन्यत् ॥ १० ॥

यस्य पूर्वोऽग्निरनुगच्छेदित्येकेषाम् । न काल-
मवधारयति । तेभ्य एवावक्षणेभ्योऽधिमन्थि-
तव्यः । अथ यदि न तादृशानीवावक्षणानि
स्युः । भस्मनाऽरणी सःस्पश्य मन्थितव्यः
स्वादेवैनं योनेर्जनयति ॥ अग्रये तपस्वते
जनद्वते पावकवतेऽष्टाकपालं निर्वपेत् ॥ यस्या-
ग्निरनुगच्छेदित्येकेषाम् । न कालमवधारयति ।
तेभ्य एवावक्षणेभ्योऽधिमन्थितव्योऽथ यदि
शलकेध्व(द्ध) स्तृणेद्वो(द्धो)वा स्याद्भस्मनाऽरणी
सःस्पश्य मन्थितव्यः स्वादेवैनं योनेर्जनयति ।
अग्रये तपस्वते जनद्वते पावकवतेऽष्टाकपालं
निर्वपेत् ॥ ११ ॥

क्षामावशिष्टानि काष्ठान्यवक्षणानीत्युच्यन्ते । तेषु मन्थनसमर्थेषु सत्सु तेभ्य एव
द्वे गृह्णित्वा मन्थेत् । यदि पुनर्न तादृशानि स्युस्तदा तच्छुद्धरमसंस्पर्शं कृत्वा तयोदरण्यो-
र्मन्थेत् । एवमरणी संस्कृत्य मन्थनेन स्वादेव योनेर्जनयत्याग्निम् । अवक्षणाभावे भस्मस्थ-
त्वाद्ग्रेस्तत्स्थस्येदानीमरण्योः संक्रमितत्वाच्च । तात्स्थ्ये च लिङ्गम्— 'अत्र वाव स
निलायत' इति । अत एव वचनादवक्षणाभावे भस्मसंस्कारमन्तरेण मथितोऽप्याग्निः
स्वयोन्यनुत्पन्नत्वादसत्सम इत्युक्तं भवतीति । न च गार्हपत्यारण्योराहवनीयमन्थनम् । पुष-
गरणीष्वग्नीनिति लिङ्गात् । गार्हपत्यस्य तावदियमेवोत्पत्तिः सर्वत्र । प्रायश्चित्तं च तपस्वत्ये-
वासत्यपवादे यथाऽन्वाहितादौ यत्राऽऽहवनीयस्यापि प्रणयनानुपदेशस्तत्रापीयमेवोत्पत्तिः ।
यथा सावित्रादिषु दर्विहोमेष्वाग्निहोत्रे च होमकाले तथैव पशुष्वपि प्रागन्वाधानादित्यादि,
प्रायश्चित्तं च तत्रेदमेवासत्यपवादे यथा यदि होमकाले प्राण उदानमित्यादिना । आप-

स्तम्बस्त्वत्राऽऽह—‘यदि गार्हपत्य आहवनीयो वाऽनुगच्छेत्तेभ्य एवावक्षणेभ्योऽधिमन्थितव्यः’ इति । भरद्वाजश्च—‘अथैकेषां यतरोऽग्निरनुगच्छेत्तेभ्य एव दारुभ्योऽधिमन्थितव्यः’ इत्यादि । ‘एवं शकैधे तृणैधे चेत्यापस्तम्बः’ । शकानि करीषाण्येषा यस्य स शकैधः । तथा तृणैध इति । शकादीन्धने चाग्नावनुगते भस्मनाऽरणीं संस्पर्श्य मन्थितव्यः । तेषामपि मन्थनसामर्थ्यादिति भावः ॥ ११ ॥

अनुगतेष्टेर्वा स्थान एता आहुतीर्जुहोति ॥
॥ (ख० १०) ॥ मित्राय स्वाहा वरुणाय
स्वाहा सोमाय स्वाहा सूर्याय स्वाहाऽग्नये
तपस्वते जनद्वते पावकवते स्वाहाऽग्नये
शुचये स्वाहाऽग्नये ज्योतिष्मते स्वाहाऽ-
ग्नये व्रतपतये स्वाहेति व्याहृतिभिर्विह-
ताभिः समस्ताभिश्च ॥ १२ ॥

सर्वस्या एवानुगतेष्टेरयं विकल्पः । पुनरनुगतेष्टिग्रहणात् । अन्यथा हि अपि वैता आहुतीरित्येवावक्ष्यत् । तथा सर्वासामेव प्रायश्चित्तेष्टीनामनुग्रहमाहाऽऽश्वलायनः—‘अपि वा प्रायश्चित्तेष्टीनां स्थाने तस्यै तस्यै देवतायै पूर्णाहुतिं जुहुयादिति विज्ञायते’ इति । बह्वृचाश्च ता एवेष्टीः प्रकृत्याधीयते ॥ १२ ॥

अथैकेषां विज्ञायते यदि प्रागग्निहोत्रकालादाहव-
नीयोऽनुगच्छेदन्यं प्रणयेत् ॥ १३ ॥

केचिद्दहुत इत्यनेन सकलस्य बाधं मन्यन्ते । तद्युक्तं शाखाभेदादेकोदाहरणाभिप्रायेण सामान्यायोगाच्च । यदि हि तथाऽभिप्रेष्येत प्रातर्ग्रहणमेवाकरिष्यत् । न हि माणवकार्यैकस्मै दधनि दित्सते तत्रे च कौण्डिन्याय भवति वचनं ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयतां तत्रं कौण्डिन्यायेति भवति च तत्र वचनं माठराय दधि दीयतां तत्रं कौण्डिन्यायेति । तथा महाभाष्यकारः—न ह्येकमुदाहरणं सामान्यवचनं प्रयोजयतीति । तस्मादुभयकालार्थमित्येव युक्तम् । अथ को होमकालः । ननूक्ता आनक्षत्रदर्शनादयः कालाः सार्यप्रातर्होमयोः सूत्रकृता । तेषु यतमस्मिञ्जुहूषति ततमो भविष्यति प्राग्घोमकालादिति । कोऽर्थः । यदेध्माहरणादि तन्त्रं प्रकंस्यते ततः प्रागित्यर्थः । तथा च होमकालमनुवदता कात्यायनेनोक्तम्—‘आसन्नेषु चेतपात्रेप्वाहवनीयोऽनुगच्छेद्गार्हपत्ये जुहुयात्प्राण उदानमप्यगात्’ इति । कश्च पात्रासादनकालः । तन्त्रारम्भ इति ब्रूयात् । यथा प्रणयनविधयन्तरमाह बौधायनः—‘अथैतान्यग्निहोत्रपात्राणि प्रक्षालितान्युत्तरेण गार्हपत्यमुपसादयति’ इति । वैखानसभरद्वाजौ तु पारिस्तरणानन्तरमाहुतुः—‘अग्नि-

३ पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । ३९५

होत्रपात्राणि प्रयुनक्ति ' इति । तस्मात्प्रणयनकालप्रभृत्या तन्त्रारम्भादां की परिस्तर-
णादाहवनीयस्यानुगतावन्यं प्रणीयानुगतेष्टिर्मित्राद्याहुतयो वा । समानोऽयं विधिरंजले ।
अविशेषात् ॥ १३ ॥

यदि होमकाले प्राण उदानमप्यगादिति गार्हपत्ये
जुहुयात् ॥ १४ ॥

व्याख्यातो होमकालः पूर्वसूत्रे । तत्र यद्याहवनीयोऽनुगच्छेत्प्राण इत्यादिना गार्ह-
पत्ये प्रायश्चित्तार्थमाज्याहुतिं जुहुयात् । ततो यदि गार्हपत्य आहवनीये वा इत्यादि-
विधिनाऽग्निमुत्पाद्य प्रकृतिवदग्निहोत्रसमाप्तिः । तथा चात्रैतामाहुतिमुक्त्वा यथानुपूर्व्यकर-
णमिति कात्यायनः । नान्नानुगतेष्टिः प्रायश्चित्तविशेषवचनात् । नापि विकल्प्यते शास्त्र-
भेदात् । यस्याग्निरुद्धृत इति विधिनोद्धरणमप्यस्याऽऽहवनीयस्योद्धार्यस्य लभ्यत इति
द्रष्टव्यम् ॥ १४ ॥

यदि गार्हपत्य उदानः प्राणमप्यगादित्याहवनीये ॥ १५ ॥

व्याख्यातः पूर्वम् । नात्र यस्याऽऽहवनीयेऽनुद्धृत इत्येष विधिरिष्यते, जीवन्तमाह-
वनीयं कृत्वा तत्र होमवचनात् । यस्तु अथैकेषां यस्याग्निरनुगच्छेन्न कालमवधारयेत्,
इति विधिः स त्वत्रापि भवत्येव सार्वकालिकत्वात् ॥ १५ ॥

यदि दक्षिणाग्निर्व्यान उदानमप्यगादिति गार्हपत्ये ॥ १६ ॥

एवं हुत्वैव प्रविशानीति यथायोन्युत्पाद्याऽऽधेयः ॥ १६ ॥

यदि सर्वेऽनुगच्छेयुरग्निं मथित्वा यां दिशं वातो
वायात्तां दिशमाहवनीयं प्रणीय वायवे स्वाहेति
जुहुयात् ॥ १७ ॥

होमकालेऽनुगतौ सर्वेषां गार्हपत्यं मथित्वा निधायानुवातमाहवनीयमुद्धृत्य वायवे
स्वाहेत्याहुतिं जुहुयात् । ततो यथास्थानं विष्टत्याग्नीन्कृतान्तादारभ्य कर्मसमाप्तिः ।
कात्यायनस्तु वायव्यामाहुतिमपि यथास्थानमुद्धृत्य तस्मिन्नावेवाऽऽह यथां सर्वे केत्
तूर्णं मथित्वा प्रतिवातमुद्धृत्य वायव्यामाहुतिं हुत्वा यथानुपूर्व्यकरणम्, इति ॥ १७ ॥

यदि निवातेऽनुगच्छेयुरग्निं मथित्वा विहारं
साधयित्वाऽपरेणाऽऽहवनीयमुपविश्य स्वयमग्नि-
होत्रं पिवेत् (अग्निहोत्रप्रत्यान्नायो भवतीति
विज्ञायते ।) ॥ १८ ॥

यदि निवाते सति सर्वेऽनुगच्छेयुस्तदा गार्हपत्यं मथित्वा यथास्थानमेव विहारं साधयित्वा यथाविधि संस्कृतमग्निहोत्रमपरेणाऽऽहवनीयमुपाविश्य यजमानः स्वयं पिबेत् । पानस्य च होमप्रत्याम्नायत्वान्न पुनर्होमः । होमकालादन्यत्र सर्वानुगतावनुगतिक्रमेण तस्य तस्याग्नेर्यथाविहितमुत्पत्तिः प्रायश्चित्तं च । क्रमानवगमे त्वाधानक्रमेणेति द्रष्टव्यम् ॥ १८ ॥

यद्यस्तमिते जुहुयात् । पुनरेवास्तमिते जुहुयात् ॥ १९ ॥

प्रागस्तमयाद्धोमे साङ्गस्य होमस्याऽऽवृत्तिः । अकाले कृतस्याकृतत्वात्प्रधानकालत्वाच्चाङ्गानाम् । न तु प्रणयनस्याऽऽवृत्तिः । काल एव तस्य कृतत्वात् । तत्र तु हुत्वाऽप उपस्पृश्येत्येतावति कृते भवतं नः समनसावित्युपतिष्ठेत् । गार्हपत्याहवनीयाविति शेषः । मन्त्रलिङ्गाच्च ॥ १९ ॥

यदि महारात्रे जुहुयात् । पुनरेवोषसि जुहुयात् ॥ २० ॥

उषसि जुहुषतः । प्रागुषसो होमोऽप्येवमौषसः पुनर्होम उपस्थानं च हुत्वैतयैवोपतिष्ठेत् (आप० श्रौ० ९-३-१०) इत्यापस्तम्बोऽप्यसूत्रयत ॥ २० ॥

अग्नयेऽग्निवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्व-
पेद्यस्याग्नावग्निमभ्युद्धरेयुः ॥ २१ ॥

यस्याऽऽहवनीये विद्यमाने तमसन्तं बुद्ध्वा तस्योपर्यन्यं प्रणयेत् तस्यैतामिष्टिं निर्वपेत् । ननु—किमप्युद्धरणमात्रप्रयुक्तमिदं प्रायश्चित्तमाहोस्विदभिप्रणयनप्रयुक्तमिति न ज्ञायते । उद्धरणशब्दस्योभयत्रापि दर्शनात् । तत्र यद्यभ्युद्धरणमात्रप्रयुक्तं ततोऽभ्युद्धृत्याग्निं मध्ये तत्त्वं विदित्वाऽनिहितवतोऽपि प्रायश्चित्तं स्यात् । विपर्यये तु न स्यात् । अतो वक्तव्यो विशेषः । तत्राऽऽहाऽऽपस्तम्बः—‘ यथा कथा चाभ्युद्धरेयुः प्रायश्चित्तमित्याश्मरथ्यः । यद्यसंयुक्ते स्पाशयेयुरनुगमयेयुरेनं न प्रायश्चित्तमित्यालेखनः ’ (आप० श्रौ० ९-३-१०) इति । अस्तु वाऽभिप्रणयनं मा वा । यदि कथंचिदभ्युद्धरेयुर्भवत्येवेदं प्रायश्चित्तमित्याश्मरथ्यमतम् । आलेखनस्तु मन्यते ‘यद्यनिहितेऽग्नौ स्पाशयेयुर्जानीयुस्तत्त्वं तदैर्न पश्चादुद्धृतमग्निमनुगमयेयुर्नतु भवत्येव प्रायश्चित्तम् ’ । सर्वप्रायश्चित्तमात्रं श्रूयते । अप्राप्तस्योद्धरणमिति । यत एतदुभयमप्याचार्याणां मतं ततो यथाकामी तयोरिति भावः । कर्मार्थान्यभ्युद्धरणविषयश्चायं विधिर्निर्दिष्टभागो वा । एतयोरन्योऽनिर्दिष्टभागोऽन्य इति लिङ्गात् । तेनापवृत्तकर्मण्यन्यार्थमुद्धृतेऽग्नौ संयुक्ते लौकिकाग्निंसंसर्गनिमित्तोद्धरेव कार्या नाभ्युद्धरणनिमित्ता ॥ २१ ॥

भवतं नः समनसावित्यभिमन्त्रयेत् ॥ २२ ॥

गतार्थम् ॥ २२ ॥

अग्नये ज्योतिष्मते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत् ।
यस्याग्निरुद्धृतोऽहुतेऽग्निहोत्र उद्वायेदपर आदी-
प्यानुद्धृत्य इत्याहुस्तत्तथा न कार्यं यद्गागधेय-
मभिपूर्वं उद्घ्नियते किमपरोऽभ्युद्घ्नियेतेति
तान्येवावक्षणानि संनिधायेतः प्रथमं जज्ञे अग्नि-
रिति मन्येत् ॥ २३ ॥

ब्राह्मणे तु 'अग्नये ज्योतिष्मते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यस्याग्निरुद्धृतोऽहुतेऽग्निहोत्र उद्वायेत्' (तै० सं २ । २ । ४) इति प्रकृत्य प्रणयनं निषिध्य निन्दित्वा च पुनरितिः प्रथममित्येतया मन्यनमुक्तम् । तत्र प्रणयननिन्दानिषेधयोर्मन्यनविधिप्रशंसार्थत्वात्प्रणयनमन्यनयोर्विकल्प इति सूत्रकाराभिप्रायः । तत्र च लिङ्गम्—' तं हैतमेके पशुबन्ध एवोत्तरवेद्यां चिन्वीत ' इति ब्राह्मणव्याख्याता विकारास्ताननुक्रमिष्यामः । ' पशुबन्धे सोमे सत्रे सर्ववेदसे वा ' इति ब्राह्मणनिषिद्धस्यैव पशुबन्धस्य विकल्पतयाऽनुस्मरणम् । तथा दध्नोऽवदाय शृतस्यावद्यति एतद्वा विपरीतम् । तथा पत्नीं संनह्यति तिष्ठन्तीं वा, इत्यादि द्रष्टव्यम् । अयं च विधिः ' अहुतेऽग्निहोत्र इति वचनादा पूर्वाहुतेर्होमकालविषयैः सर्वैरपि पूर्वोक्तैर्विधिभिर्विकल्प्यते । ' यस्याग्निरुद्धृत इति वचनाच्च नाजस्त्रेऽग्नौ भवति ॥ २३ ॥

त्रयास्त्रिंशत्तन्तवो ये वितत्तिर इति जुहुयात् ॥ २४ ॥

अथाऽऽहुतिं जुहुयादित्यापस्तम्बः । अथानुगतेष्टेरनन्तरं मित्राद्याहुतीनां वा त्रयास्त्रिंशत्तन्तव इत्याहुतिः ॥ २४ ॥

यदि कृष्णशकुनिर्ध्वंसयन्नुपर्युपर्यग्निहोत्रमती-
य(तिप)ते(त्) । यस्याग्निहोत्रेऽधिश्रिते हविषि
वा निरुप्ते पुरुषः श्वा रथोऽनो वाऽन्तराऽग्नी
वीयात् ॥ (ख० ११) ॥ गौर्वराह एडको वा । तत्रा-
पोऽन्वतिषिच्य गामन्वत्याऽऽवर्तयेत् (वर्धतां भूति-
र्दधा घृतेन मुञ्चतु यज्ञो यज्ञपतिमः हसः स्वाहेति)
॥ २५ ॥

कृष्णशकुनिः कपोतो वायम इत्येके । ध्वंसयंश्चस्तयन्नुपर्युपर्यग्निहोत्री गौस्तामती-
यते । यस्य सांनाय्येऽधिश्रितेत्यापस्तम्बः । पुरुषो मनुष्यजातीयः । अनः शकटम् ।
गौरारण्योद्भवा । वराहः प्रसिद्धः । ग्रामसूकर इत्येके । एडको मेषः । क्रमेलक

इत्यन्ये । यद्येषामन्यतमः सर्वो वा हविरुत्पत्तिप्रभृत्या प्रदानादन्तरा गार्हपत्याहवनीयौ गच्छेत्तदाऽत्र पुरुषादिगते मार्गेऽपोऽन्वतिषिच्य तानतिक्रान्तानन्वपः सिक्त्वा गामन्वत्य गां सर्वतोऽनुगमय्याऽऽवर्तयेत् । यत एव गमितस्तत एव प्रतिगमयेदित्यर्थः । गामन्तरेणातिक्रमयेदित्याश्वलायनः ॥ २५ ॥

गार्हपत्याद्भस्माऽऽदायेदं विष्णुर्विचक्रम इति
वैष्णव्यर्चाऽऽहवनीयाद्ध्वंसयन्नुद्द्रवेदेत-
यैव भस्मना पदमपि वपति । वर्त्म च
लोपयेत्पदं च ॥ २६ ॥

वर्त्म समूहेत् , अनोरथयोर्वर्त्मनी समीपदेशेन समी कुर्यात् । पदं वा लोभ(प)येत् । पुरुषादीनां पदरूपं नाशयेत् । गार्हपत्यभस्मना पदमभिवपेत् । देवाञ्जनमिति षडाहुती-
र्हुत्वेत्यापस्तम्बभरद्वाजौ ॥ २६ ॥

यद्यनो रथो वाऽन्तराऽग्नी वीयादित्येके-
षाम् । न कालमवधारयति । अनुगमयत्या-
हवनीयं यदग्ने पूर्वं प्रभृतं पदं हि ते
रश्मीनन्वततान । तत्र रयिष्ठामनुसंभरैतं
सं नः सृज सुमत्या वाजवत्या । त्वमग्ने
समथा असि जुष्टो होता वरेण्यः । त्वया
यज्ञं वितन्वत इत्यन्यं प्रणीयाग्नये पथिकृते
पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत् । अथोऽन्तिका-
द्ग्रहिराहरेदनड्वान्दक्षिणा ॥ २७ ॥

सामान्यवचनात्सार्वत्रिकोऽयं विधिः । पूर्वविधिविषये तु तेन बाध्यते । तथा यद्यनो रथो वाऽन्तराऽग्नी सदो हविर्धाने वा वीयात्पाथिकृतीं पूर्ववाग्निर्वपेदिति सौमिकेनापि बाध्यते तस्यापि सदोहविर्धाननिर्माणदूर्ध्वभावित्वेन विशिष्टविषयत्वात् । अथवा विकल्प एवास्य द्वाभ्यां न सामान्यविशेषभावः शाखाभेदात् । तथा च भरद्वाजवैखानसाम्भ्यां पूर्वविधिमुक्त्वाऽन्तरमुक्तम् । ‘ यद्यनो वाऽन्तराऽग्नी वीयादित्येकेषाम् । न कालमवधारयति ’ इति । समानोऽयं विधिरजस्त्रेऽप्यविशेषात् । बह्वृचस्त्वप्राधीयते—‘यस्य गार्हपत्याहवनीयावन्तरेणानो वा रथो वा श्वा वा प्रतिपद्येत का तत्र प्रायश्चित्तिः ’ इति । नैनन्मनसि कुर्यादित्याहुरात्मन्यस्य हिता भवन्ति, इति । तच्चेन्मनसि कुर्यात्

३ पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । २९९

गार्हपत्याद्विच्छिन्नामुदकधारां हरेत् , तन्तुं तन्वन्नरजसो भानुमन्विहीत्याहवनीयात् । सा तत्र प्रायश्चित्तिः, इति । पूर्ववदिति यथाऽन्तिकारुहिराहरेदनड्वान्दक्षिणेति विधिनैत्यर्थः ॥ २७ ॥

एतामेव निर्वपेत् । स्तोत्रे मूढ एतां शस्त्र एताम् ॥ २८ ॥

स्तोत्रशस्त्रयोरवयवस्याप्रतिभानमन्यथाप्रतिभानं वा मोहः । तत्राप्येतामेवेष्टिं निर्वपेत् । यद्या समाप्तेरप्रतिसंहिते भवतः । प्रतिसंधाने तु नेष्यते । सर्वाप्रतिभाने तु हुत्वा सर्वप्रायश्चित्तं तदेव प्रतिभावद्भिः प्रतिभावनीयम् ॥ २८ ॥

यस्य वाऽग्निभिरग्नीन्व्यवेयुर्यो वा व्यवेयात् ॥ २९ ॥

एतामेव निर्वपेदित्यनुषङ्गः । अग्निभिरिति जात्याख्यायां बहुवचनं संसर्गित्वाद्वा । यस्याग्नीन्विहृतान्परः स्वेनाग्निना समारूढेनासमारूढेन वा व्यवेयात् । व्यवदध्यात् । तस्येयमिष्टिः । यश्चायं व्यवेयात्तस्यापि लौकिकाग्निना व्यवेताग्नेरपीत्यन्ये ॥ २९ ॥

एतां जने प्रमीतस्य ॥ ३० ॥

जने प्रमीतस्य देशान्तरे मृतस्य मरणश्रवणानन्तरं गृहेष्वेतामिष्टिं निर्वपेत् । भरद्वाजस्तत्रानुग्रहमाह—‘ प्राचीनावीती पूर्णाहुतिं जुहुयादित्येके ’ (म० श्रौ० ९-१३) इति ॥ ३० ॥

तस्याभिवान्यवत्सायैः पयसा जने प्रमी-
तस्याग्निहोत्रं जुहुयाद् यावदस्याग्निभिः
शरीराणि सस्पर्शयेयुः । य उदञ्चो
दर्भास्तान्दक्षिणाग्रान्स्तृणाति । प्राची-
नावीत्यग्निहोत्रं दोहयत्यधस्तात्समिधं धा-
रयति ॥ ३१ ॥

व्याख्याताऽभिवान्यवत्सा । तस्याः पयसाऽग्निहोत्रं जुहुयात्, आ शरीरदाहात् । यद्यपि तद्यावज्जीवं श्रुतं तथाऽपि वचनाद्भूयते, निवर्तते त्वन्यत्सर्वम् । बाह्वृच्ये त्वेवमेव मृताग्निहोत्रमुक्त्वोक्तम्—‘ अथाप्याहुरेवमेवैनानजस्वानजुह्वत इन्धीरन्ना शरीराणामहर्तोः’ इति । अत्र सर्वं तूष्णीं क्रियेत । इत्यापस्तम्बभरद्वाजावाहतुः । य उदञ्च इति ये पूर्व-
मग्निहोत्रे परिस्तरणदर्भेषूद्गम्रा इत्यर्थः । प्रदर्शनार्थं दोहग्रहणम् । प्राचीनावीत्येव सर्वत्र पितृर्थात् । पितृर्थात् चोपरि देवेभ्यो धारयतीति लिङ्गात् ॥ ३१ ॥

उपरि हि देवेभ्यो धारयतीति विज्ञायते ॥ ३२ ॥

देवेभ्यो ह्यपरि धार्यते न पितृभ्य इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

अपो मृन्मयान(न्य)भ्यवहरन्ति ॥ ३३ ॥

अमैवेत्यापस्तम्बः । सर्वाण्यप्सु क्षिपेत् ॥ ३३ ॥

ददत्येवाऽऽयसानि ॥ ३४ ॥

अदयोमयमसिदः स्वदितिरित्यादि तद्दहत्येव । ददाति वा चिनोति वेतरयज्ञायु-
धानीति भावः । परमतनिरासार्थं वाऽवधारणम् । यथाऽऽह भरद्वाजः—पुत्रस्य दृष-
त्स्यादायसं च इति ॥ ३४ ॥

ब्राह्मणाय यज्ञायुधानि दद्यात् ॥ ३५ ॥

पान्नप्रतिपत्तिकाले तानि पत्नी पुत्रो वा ब्राह्मणाय श्रोत्रियाय दद्यात् । दानवचना-
देवं ज्ञायते प्रतिग्रहीतुरप्युपयोज्यान्येवेति ॥ ३५ ॥

अमैव पुत्रस्य दृषत् ॥ ३६ ॥

अमैव सहेव दृषत्पष्टः, दृषदुपलाशमादि पुत्रस्य स्यादित्यर्थः । तथा चाशममया-
नीत्येव कात्यायनः ॥ ३६ ॥

यद्यप्रमीतं प्रमीत इति शृणुयादग्रये सुरभिमते

पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत् ॥ ३७ ॥

अमृतं मृतमुपश्रुत्य पुनरमरणे निर्णीति, अग्रये सुरभिमते-निर्वपेत् ॥ ३७ ॥

यदि पूर्वस्यामाहुत्यां हुतायां यजमानो म्रियेत

दक्षिण उत्तरामाहुतिं निनयेत् ॥ ३८ ॥

उत्तराहुत्यादेः कर्मशेषस्य मृतहोमन्यायेन समाप्तिर्वेदितव्या ॥ ३८ ॥

भस्मोत्करं वा गमयेत् ॥ (स्व०१२) ॥ ३९ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे पञ्चदशप्रश्ने तृतीयः पटलः ।

यत्राग्नीनां भस्मराशिर्निहितस्तत्र वा निनयेदित्यर्थः ॥ ३९ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रन्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयोग-

चन्द्रिकायां पञ्चदशप्रश्ने तृतीयः पटलः ॥

=====

अथ पञ्चदशप्रश्ने चतुर्थः पटलः ।

=====

यद्याज्यमनूपूतं स्कन्देच्छिन्दहेयं वरो देय
इत्येकेषाम् । यद्युत्पूयमानं स्कन्देच्छिन्दत्प्राणि

दद्यात् ॥ यद्युत्पूतं चित्रं देयम् ॥ १ ॥

छिन्दन्प्राणीति यत्तृणादीनि दन्तैश्छिन्दद्भक्षयति तदेव गवाजादि दद्यात्, न माल-
मित्यर्थः । चित्रं हृदयंगमं धनमिति शेषः । तथा चित्रं धनमित्येव भरद्वाजः । वरो
देय इत्येकेषाम्, इत्यापस्तम्बः ॥ १ ॥

यदस्य गृहे पुष्कलं स्यात्तद्दद्यात् ॥ २ ॥

यदस्य गृहे पुष्कलं सुलभं यवव्रीह्यादि तद्दद्यात् ॥ २ ॥

यदि सुगगतं भूपतये स्वाहेति तत्प्राञ्चं प्रादेशं
निदध्यात् । भुवनपयते स्वाहेति दक्षिणतः ।
भूतानां पतये स्वाहेति प्रत्यञ्चं भूताय स्वाहेत्यु-
दञ्चम् । भूर्भुवः सुवारित्यूर्ध्वं सं त्वा सिञ्चामीति
तत्संसिञ्चत्यभिमन्त्रयेते वा ॥ ३ ॥

यदि सुगगते स्कन्ने पुष्कलं दत्त्वा सं त्वेति संसिञ्च्याभिमन्त्रयेते वा ततः प्रादेशाः ।
ततस्तत्सुचः स्कन्नं सुचि संसिञ्चेत् सुचि पुनर्निक्षिपेत् । संसेकायोग्यत्वेऽभिमन्त्रयेते ।
केचित्तु—यदा तु देवाञ्जनमगन्यज्ञ इत्याभिमन्त्रणं तदा प्रादेशा न भवन्ति । न च
पुष्कलदानादि । निगदव्याख्यातश्चायमर्थः कल्पान्तरेषु ॥ ३ ॥

यज्ञस्य त्वा प्रमयाऽभिमया प्रतिमयोन्मया परि-
गृह्णामीति परिगृह्णाति ॥ ४ ॥

ततः स्कन्नं परिगृह्णाति, परितार्श्छिन्नेनापभज्य तस्य देशं तस्योपरि प्रतिदिशं प्रादे-
शान्मिमीते । तस्मात्प्रतिदिशमित्यन्ये । प्रदेशिन्यङ्गुष्ठयोः प्रसारितयोरायामः प्रादेशः ।
पूर्वतरविधिशेषश्चायं न सर्वविधिशेषः । प्रासङ्गिकत्वात्तस्य । तेन सुगगते स्कन्न
इत्यर्थः ॥ ४ ॥

देवाञ्जनमगन्यज्ञ इत्येकेषामनन्तरमाज्याद्ब्रूदति ॥ ५ ॥

एकेषां शाखा । आज्यादनन्तरमाज्यमधिकृत्य देवाञ्जनमगन्यज्ञ इत्याज्यस्कन्नाभि-
मन्त्रणं वदतीत्यर्थः । कुत एतदभिमन्त्रणं वदतीति चेत् तस्यैवानन्तरवचनात्, देवा-
ञ्जनमगन्यज्ञ इत्येतैर्यथापूर्वमभिमन्त्रयेति लिङ्गाच्च । तथा देवाञ्जनमगन्यज्ञ इत्येतदभि-
मन्त्रयेतेत्येकेषामित्येव भरद्वाजः । एतदुक्तं भवति न केवलं सुगगते, किंतु सर्वत्रैवाऽऽज्ये
स्कन्ने देवाञ्जनमगन्यज्ञ इत्येतैर्मन्त्रैरभिमन्त्रणं तैरतैर्विधिभिर्विकल्प्यत इति ॥ ५ ॥

भूपतये स्वाहा भुवनपतये स्वाहा भूतानां पतये
स्वाहेति स्कन्नमनुमन्त्रयेतेति सर्वहविषामनवय-
वेन श्रूयते ॥ ६ ॥

सर्वेषामेव हविषामर्थे श्रूयते नतु किञ्चिद्विशेषमवयुत्येत्यर्थः । केचित्त्वाहुः-सर्वह-
विषामित्यैष्टिकसर्वहविरभिप्रायं दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रुतत्वात् । अनवयवेनेत्यनेनापि
तेष्वेव विषयकात्स्न्यं विवक्षितमिति । तत्र त्वाह भरद्वाजः—‘भूपतये स्वाहेति स्कन्न-
मनुमन्त्रयेतेत्येकेषाम् । न किञ्चन हविरधिकृत्य वदति ’ इति । तच्चेदमविशेषवचनं
यत्राप्युक्तमभिमन्त्रणान्तरं तत्रापि तेन विकल्प्यते । समुच्चायत इत्यन्ये । यथा देवाञ्जनम-
ग्न्यज्ञ इत्यादौ । यत्र त्वनुक्तं तत्र नित्यमेवेष्यते । ‘यथा यस्य हविर्निरुप्तं स्कन्देद्यस्य
वा देवतायै गृहीतमहुतम्’ इत्यादौ । न बर्हिषि स्कन्ने हविषि प्रायश्चित्तमिष्यते, अस्क-
न्नं हि तद्यद्बर्हिषि स्कन्दति । इति श्रुतेः । तत्र त्वाह भरद्वाजः—‘न बर्हिषि स्कन्ने
प्रायश्चित्तमित्याश्मरथ्यः । यदि भूमिं प्राप्नुयात्कुर्यादेव तत्र प्रायश्चित्तमित्यालेखनः’
(म० श्रौ० ९-१३) इति ॥ ६ ॥

यादि कपालं नश्येदाश्विनं द्विकपालं निर्वपेद्दद्या-
वापृथिव्यमेककपालम् । भार्गवो होता भवति ।
एकहायनो दक्षिणा ॥ ७ ॥

‘प्रयुक्तानां प्रागर्थकर्मणः’ इत्यापस्तम्बः । अथ यदि कर्मणि प्रयुक्तानां मध्ये
प्रागर्थकर्मणः पुरोडाशाधिश्रयणात्कपालं नश्येन्न दृश्येत तदैतां द्विहविष्कां निर्वपेत् ।
तस्यां तु ऋत्विङ्नियमात् प्रासङ्गिकत्वाच्च । तन्निष्ण एव होतारं भृगुवंश्यमागमयेत् ।
अविरोधादक्षिणायाश्च समुच्चयः ॥ ७ ॥

यादि भिद्येत गायत्र्या त्वा शताक्षरया संधामीति
तत्संधायाभिन्नो घर्म इत्यभिमन्त्र्यापोऽभ्यावह-
त्याथान्यत्कपालं सस्कृत्य तद्वा पिष्ट्वाऽन्यया
मृदा करणीयया कृत्वा घर्मो देवाः अप्येत्त्विति
कपालेष्वपि सृजति ॥ यदि प्रागुपधानाद्भिद्येत ॥ ८ ॥

यादि कर्मणि प्रयुक्तं कपालं भिद्येत तत्संधानार्थैर्द्रव्यैः संधाय मनो ज्योतिरित्याप-
स्तम्बीये संधानलिङ्गया तदभिजुहुयादित्युक्तम् । समानोऽयं विधिरिकदेशभेदेऽपि
यथोक्तं न्यायविद्भिरर्थसमवायात्प्रायश्चित्तमेकदेशेऽपीति । भूमिर्भूमिमगादित्यध्वर्योर्निव-

४ पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । ३०३

तेते प्रत्याम्नानात् । ब्रह्मा तु तेनाभिमन्त्रयत एव । अन्यत्कपालं दर्भेषु प्रयुज्य तत एकवदूहेन संसृश्यैवं प्रोज्झ्य धर्मो देवाः अप्येत्विति भिन्नस्य स्थाने क्षिपेत् प्रागुपधाना-
च्चैत्तद्धिन्नं भवति ॥ ८ ॥

अथ यद्युपहितानामेतेनैव मन्त्रेणोपदध्यात् ॥ ९ ॥

परतस्तूपधानाद्भेदेऽन्यत्संस्कृतमेतेनैव मन्त्रेणोपदध्यादित्येतावान्विशेषः । समानम-
न्यत्संधानादि ॥ ९ ॥

वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेद्यदि पत्नी
संयाजयन्कपालमभि जुहुयात् ॥ १० ॥

प्रासङ्गिकत्वमस्यापि तन्त्रमध्यपाताद्द्रष्टव्यम् ॥ १० ॥

एतामेव निर्वपेत्पुत्रे जात एतामेव निर्व-
पेद्यो दर्शपूर्णमासयाजी सन्नमावास्यां वा
पौर्णमासीं वाऽतिपाद(त)येत् ॥ ११ ॥

व्याख्यातोऽयं विधिः पथिकृद्धिधिना ॥ ११ ॥

एतामेव निर्वपेद्यदनिष्ट्वाऽऽग्रयणेन नवस्याश्रीयात् ॥ १२ ॥

नानिष्ट्वाऽऽग्रयणेनाऽऽहिताग्निर्वस्याश्रीयादित्युक्तम् । तदतिक्रमेऽप्येषैव प्राय-
श्चित्तिः ॥ १२ ॥

आनीतो वा एष देवानां य आहिताग्निरदन्त्यस्य
देवा अन्नम् । यदकृत्वाऽऽग्रयणं नवास्याश्रीया)
द्देवेभ्यो(वानां) भागं प्रतिक्लृप्तमद्यादार्तिमा-
छेत् ॥ १३ ॥

अथानेन प्रायश्चित्तनिमित्तस्य प्राशनस्य निन्दा प्रदर्श्यते, प्रायश्चित्तादरार्थम् ।
देवानां ह्येष संबन्धमानीतो योऽग्निनाधत्ते, भागलिप्सुभिर्देवैः स्वीयत्वेन परिगृहीत इति
यावत् । तस्मादतः परमस्यान्नं देवा भुञ्जते । तत्र यदि ताननिष्ट्वा स्वयं नवमश्रीयात्
द्देवेभ्य एव भागतया क्लृप्तमग्रपाकमाशितवान्स्यात् ततश्चाऽऽर्तिं प्राप्नुयात् । तस्मादशन-
निषेधं नातिक्रामेत् । अतिक्रम्य त्ववश्यमेतां निर्वपेत् । निरुप्य चैनां स्वे काले पुनरा-
ग्रयणेन यजेत अशननिमित्तत्वादस्याः कालातिक्रमे च पुनः पाथिकृतवैश्वानरौ प्रागेव
दर्शितौ ॥ १३ ॥

मारुतं त्रयोदशकपालं निर्वपेद्यस्य

पुत्रौ यभौ जायेतां गावौ वा ॥ (ख० १३) ॥ १४ ॥

पुत्रावात्संभवौ यमौ जायेयातां गावौ वा पुरुषौ वेत्यापस्तम्बः ॥ १४ ॥

निर्वार्यतां वै जातः पुरुष आशास्तेऽपशुतां गौः ॥ १५ ॥

वीर्यं प्रजननशक्तिः । आशासनमिच्छा । तथा च तत्कार्यं करोति । अर्थो लक्ष्येत । तदयमर्थः—पुरुषो यमो जातो वीर्योपघातं करोति । पशुश्चापशुताम् । तस्मादादर्तव्यं प्रायश्चित्तमिति ॥ १५ ॥

गायत्री पुरोनुवाक्या भवति । त्रिष्टुग्याज्या ॥ १६ ॥

मरुतो यद्धवो दिवो, या वः शमेति । इदं याजुषं हौत्रम् ॥ १६ ॥

वैष्णवं त्रिकपालमेके समामनन्ति ॥ १७ ॥

गतः ॥ १७ ॥

आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेद्यस्या (द्य)

न्यम(स्या)ग्निषु याजयेयुर्यो वा यजेत ॥ १८ ॥

यदि प्रमादवशात्परस्याग्निषु परमनवहिता ऋत्विजो याजयेयुस्तत्रेयमिष्टिरुभयोर्यष्टु-
राग्निमतश्च ॥ १८ ॥

रौद्रं वास्तुमयं चरुं निर्वपेद्यत्र पशुपतिः पशूञ्छ-
मयेत ॥ १९ ॥

यस्य पशूञ्ज्वरो मारयेत्तस्य तच्छान्त्यर्थं चरुः । वास्तुर्नाम सस्यविशेषः ॥ १९ ॥

एतया निषादस्थपतिं याजयेत् ॥ २० ॥

निषादो नाम ब्राह्मणाच्छूद्रायामुत्पन्नः । क्षत्रियादित्यपरम् । स्थपतिर्महत्तरः ।
निषादश्चासौ स्थपतिश्चेति निषादस्थपतिः । सोऽपि स्वर्गकामोऽनयेष्ट्या यजेत ॥ २० ॥

ननु शूद्रस्य कर्मानर्हस्य कुतः कर्माधिकारः कुतश्च तस्याग्निविद्ये तत्राऽऽह—

कृष्णाजिनं वा कूटं वाऽकर्णो वा गर्दभो दक्षिणा ।

हारिणो वा हरिणवृणाका वा श्यामाकपात्रो वा ।

द्वे वाक्याम्बू शूर्पे शय्यां वा । सा हि तस्येष्टिः

॥ २१ ॥

निषादस्य मृगघातकवृत्तेः स्वकर्मार्थसाधनविशेषः कूटम् । अकर्णः कर्णविकलः ।
निषादैः कृतपारिचया हरिणवश्यार्थं विस्तृष्टा हरिणपोतिका हरिणवृणाका । पात्रपूरणाः
श्यामाकाः श्यामाकपात्रः । शफकः प्रसृतखुरो हरिण इष्यते । सा हि तदुद्देशेन
विहिता । अतस्तावत्तस्यामस्ति तस्याधिकारः । सैव च यावदर्थमस्याग्निविद्ये अप्याक्षे-
प्स्यतीति भावः । लौकिकाग्नाविष्टिरित्येके । तत्र हविष्कृदाधावेति शूद्रस्येत्यादि न
विस्मर्तव्यम् ॥ २१ ॥

४ पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । ३०५

यो ब्रह्मचारी स्त्रियमुपेयात्स गर्दभं पशुमालभेत ॥ २२ ॥

आहिताग्नेर्ब्रह्मचर्यकाले स्त्रियमुपेयुषोऽयं विधिः । आहिताग्न्याधिकारात् । अथवा प्रसिद्धब्रह्मचारिण एव ग्रहणं रूढेर्बलीयस्त्वात् । वक्ष्यति च धर्मसूत्रे—‘ गर्दभेनावकीर्णा निर्ऋतिं पाकयज्ञेन यजेत ’ इति । न चैवमस्याऽऽनर्थक्यं देवताविकल्पार्थत्वात् । न चाऽऽहिताग्न्याधिकारे वचनानुपपत्तिः, देवताभेदे श्रौतप्रयोगविधानार्थत्वेनोपपत्तेः । तस्माद्ब्रह्मचर्यार्थत्वेऽपि न दोषः । तदुक्तं भरद्वाजेन—‘ यो ब्रह्मचारी स्त्रियमुपेयादिति कस्यायं वादः । आहिताग्नेरित्येकम् । अनाहिताग्नेरित्यपरम् ’ इति । तत्र त्वाहिताग्नेर्वातपत्यादिप्रायश्चित्तं द्रष्टव्यम् । यथोक्तं सूत्रकृता—‘ व्रत्येऽहनि मांसं वाऽश्नाति ’ । ‘ स्त्रियं वोपैति ’ । ‘ यदि दीक्षितोऽवकिरेत् ’ इत्यादि ॥ २२ ॥

भूमावेककपालं पशुपुरोडाशं श्रपयति ॥ २३ ॥

अकपालम् इति(?) वचनाद्भूमिकपालमित्यवचनाच्च कपालधर्मरहितायां भूमौ पुरोडाशं श्रपयेत् ॥ २३ ॥

अप्स्ववदानैश्वरेयुः ॥ २४ ॥

वपादिभिरवदानैरप्सु चरेयुः । प्रयाजादिभिरप्यप्स्वेवं प्रचारः, प्रधानसदेशत्वादङ्गानाम् । न चावभृथवद्यत्राऽऽपस्तत्र गच्छन्ति, अपोऽभ्यवहृत्येत्यवचनात् । तेनाऽऽप एवोत्तरवेदिस्थाने स्थापनीया भवन्ति । तत्रावभृथवदेवेध्मादीनामर्थलुप्तानां निवृत्तिर्यथार्थं मन्त्राणामूहश्च द्रष्टव्यः ॥ २४ ॥

नैर्ऋतः प्राजापत्यो वा । रक्षोदेवत इत्येकेषाम् ।

यमदेवत इत्येकेषाम् ॥ २५ ॥

गर्दभ इति शेषः ॥ २५ ॥

यस्य हविः क्षायति तं यज्ञं निर्ऋतिर्गृह्णाति

यदा तद्धविः संतिष्ठेत । अथ तदेव हविः पुनर्निर्वपेत् ॥ २६ ॥

यस्य हविः क्षायति विदह्यते तं यज्ञमलक्ष्मीर्गृह्णाति न स कार्यं इति यावत् । ततश्च क्षामस्य हविष आज्यं प्रतिनिधिं कृत्वा शिष्टैश्च हविर्भित्तकर्म ‘ तत्संस्थाप्या-न्यद्धविस्तद्देवतं निर्वपेत् ’ इत्यापस्तम्बभरद्वाजौ । संस्थाप्य तस्मिन्नेव विहारेऽन्यद्धविस्तद्देवतं निर्वपेत् । अग्न्यन्वाधानादि तेनैव हविषा पुनर्यजेत नान्यैरक्षामैरपीत्यर्थः । तदेव हविर्निर्वपेदित्येव सूत्रकाराभिप्रायः । दोहयोर्दाहे तु वैशेषिकत्वादातिप्रायश्चित्तमेवेप्येत ॥ २६ ॥

यज्ञो यज्ञस्य प्रायश्चित्तिर्यदुच्छिष्टं स्यात् ॥
तेन सꣳस्थापयेत् । यं द्विष्यात्तस्मै तां दक्षिणां
दद्यात् । तमेव निर्ऋत्या ग्राहयति ॥ २७ ॥

पुरोडाशे क्षामेऽयं विधिः पूर्वेण विकल्प्यते । तत्र यदेव क्षामावशिष्टं स्यात्तेनैव
यजेत । या तु तस्मिंस्तन्त्रे दक्षिणा तां हविरुच्छिष्टं च दद्यादित्यापस्तम्बभरद्वाजौ ।
क्षामहविःशेषं च द्वेष्याय दद्यात् । तथा च कृते यज्ञग्राहिणी निर्ऋतिस्तस्मिन् गमिता
भवति । ततश्च स एव यज्ञः श्रेयान्संपद्यत इति पुनरिज्याऽपि न कार्येति भावः ॥२७॥

यथाकथा च क्षायेत्प्रायश्चित्तमेव स्यात् ॥ २८ ॥

सर्वदाह इत्यापस्तम्बः । यदेतत्क्षामप्रायश्चित्तं तत्सर्वदाह एव भवेत् । नैकदेशदाहे
तस्यावर्जनीयत्वात् । यथोक्तं न्यायविद्भिः—‘ क्षामे तु सर्वदाहे स्यादेकदेशस्यावर्जनी-
यत्वात् ’ (जै० सू० ६-४-१७) इति ॥ २८ ॥

यदि वाऽवदानेभ्यो न प्रभवेत् ॥ २९ ॥

असर्वदाहेऽपि यदा शिष्टं हविरिज्यार्थेभ्योऽवदानेभ्यो न पर्याप्तं स्यात्तदाऽपीप्यते ।
न कथंचिद्वदानेभ्यः पर्याप्तमित्यर्थः ॥ २९ ॥

यद्यप्रत्तदैवतꣳ हविर्व्यापद्येताथान्यत्तदैवतꣳ
हविरभ्युदाहरेत् ॥ ३० ॥

अप्रत्तं दैवतमवदानं यस्येति विग्रहः । व्यापत्तिर्दोष इति भरद्वाजः । सा च नाशा-
दिनाऽप्ययोग्योपलक्षणार्था असर्वहविर्विषया च । यस्य सर्वाणि हवींषि नश्येयुर्दुष्ये-
युरपहरेयुर्वेत्युत्तरत्र वचनात् । तदस्यां व्यापत्तौ सत्यां यद्वैवत्यं हविर्व्यापन्नं तन्मात्रमन्य-
न्निर्वपेन्न तु तत्सहभाव्यव्यापन्नमपि हविरन्तरमित्यर्थः । प्रत्तदैवतस्य त्वप्रत्तसौविष्ट-
कृतस्यापि व्यापत्तौ न पुनरुत्पत्तिः । अप्रत्तदैवतमिति वचनादप्रयोजकत्वाच्च । तथा
प्राक्स्विष्टकृत इत्येवाऽऽश्वलायनः । तथाऽवदानदोषे पुनरायतनादवदानमिति च ।
सांनार्यव्यापत्तौ त्वार्तिप्रायश्चित्तमेवेष्यते, वैशेषिकत्वाच्च । वक्ष्यति ‘ सुगादानप्रभृतयो
मन्त्राः ’ इति । तद्विकारव्यापत्तिरपि तेनैव व्याख्याता । तत्र त्वाह भरद्वाजः—
सांनार्यप्रायश्चित्तान्यामिक्षायां न विद्यन्ते । यद्यन्यतरद्व्यापद्येत यत एव कुतश्चोत्पाद्य
प्रचरेत् । यद्युभयं व्यापद्येतान्येन दक्षा पयसा वा यजुषोत्पूतेन प्रचरेत् । आज्येन
वाज्जिने व्यंपन्न इति ॥ ३० ॥

तत्र सुगादानप्रभृतयो मन्त्रा आवर्तेरन् ॥ ३१ ॥

सुगशिहोत्रहवण्यादीयते येन स मन्त्रः सुगादानः । समन्त्राणामेव कर्मणामावृ-
त्तिद्वौ मन्त्रवचनमुत्तरविधिविकल्पार्थम् ॥ ३१ ॥

(यावदन्ते वा व्यापद्येत ॥ ३२ ॥

यावदन्ते कर्माणि कृते व्यापत्तिर्जाता ततः परभाविन एव मन्त्राः प्रयुज्येरन् । पूर्वभाविनां तु सकृत्प्रयोगादेव सिद्धः कर्मोपकारः । त एव वा पूर्वप्रयुक्ताः स्वैः स्वैः कर्मभिरावर्तमानैः संपत्स्यन्त इति भावः ॥ ३२ ॥)

यदि तु प्रत्तदैवतमाज्येन शेषं सस्थापयेत् ॥ ३३ ॥

यदि प्रत्तदैवतं ततः स्विष्टकृदादि शेषमाज्येन निर्वर्तयेत् । न तु हविरन्तरमागमये-
ल्लोपयेद्वेत्यर्थः । यदा तु प्रत्तदैवतमपि प्रागेव प्रदानाद्दुष्टमिति ज्ञायते तदा तु पुनरुत्प-
त्तिरेवासत्कल्पत्वात्प्रदानस्य । अत्र त्वाह कात्यायनः—‘अदोषो वा न वै देवाः
कस्माच्चन बभित्सन्ते इति श्रुतेः, इति ॥ ३३ ॥

यस्य सर्वाणि हवींषि ॥ (ख० १४) ॥ नश्येयुर्वा
दुष्येयुर्वाऽपहरेयुर्वाऽऽज्येन देवताः प्रतिसंख्याय
यजेत ॥ ३४ ॥

यस्य त्वेकद्विबहुषु तन्त्रेषु यावत्संभवं सर्वाण्येवाप्रत्तदैवतानि हवींषि नश्येयुर्वाहा-
दिना दुष्येयुर्वा केशकीटादिनाऽपहरेयुर्वा तानि दस्यवस्तदा यासां हविव्यापन्नं ता
देवताः प्रतिसंख्याय प्रदानार्थं गणयित्वा ध्रौवाज्येन प्रतिनिधिना यथाप्रकृत्येव यजेत,
नोपांशुधर्मेण प्रतिनिधेस्तद्धर्मवचनात् । पशुधर्माज्यं भवतीति लिङ्गाच्च । आज्यानामपि
व्यापत्तौ स्वात्स्वाद्योनेः स्वैः स्वैर्मन्त्रैः पुनर्गृहीत्वा यजेत ॥ ३४ ॥

अथान्यामिष्टिमनुल्बणां तन्वीत । यज्ञो हि यज्ञस्य
प्रायश्चित्तिः ॥ ३५ ॥

अथ संस्थितायामिष्टौ तामेवेष्टिं पुनरनुल्बणामविकृतां कुर्वीत । यतो यज्ञस्याऽऽर्तस्य
पुनरिज्यैव प्रायश्चित्तिः । तत्र तु सर्वहविव्यापत्तिविषये सांन्याययोरप्ययमेव विधिर्वैशे-
षिकत्वादिष्यते, नाऽऽर्तिप्रायश्चित्तम् । आश्वलायनमतात्त्वावाहनाद्धूर्ध्वमेवायं विधिः ।
यथा हविषां व्यापत्तावेल्हासु(?) देवतास्वाज्येनेष्टिं समाप्य पुनरिज्येति । तथा हविरावृत्तिं
प्रकृत्याऽऽह प्रागावाहनाच्च दोष इति । तथाऽप्यत्यन्तं गुणभूतानामिति च । गुणभूता-
नामपि हविषामत्यन्तमावाहनात्प्रागूर्ध्वं च सर्वदाहे हविरावृत्तिः । नेज्यावृत्ति-
रित्यर्थः ॥ ३५ ॥

अपो व्यापन्नं हविरभ्यवहरतीति विज्ञायते ॥ ३६ ॥

व्यापन्नं तु हविरप्सु क्षिपेत् ॥ ३६ ॥

ननु किमेतद्व्यापन्नं नाम । तत्राऽऽह—

यदार्याणामभोजनीयं स्यान्न तेन यजेत ॥ ३७ ॥

अयमभिप्रायः—यागानर्हतापत्तिर्व्यापत्तिः । सा चाऽऽर्यभोजनानर्हत्वलक्षणो दोषः । न तेन दुष्टपर्यायेण व्यापन्नेन यजेत । तदप्स्वेव क्षिपेदिति । तथा चापो दुष्टं हविरभ्य-
वहरन्तीति प्रकृत्याऽऽह भरद्वाजः—‘कथं दुष्टं हविः स्यात् । यदार्याणामभोजनीयं न
तेन देवान्यजेत ’ इति । तथा शिष्टभक्षप्रतिषिद्धं दुष्टमित्याह कात्यायनः । आश्वलायन
श्चाऽऽह—व्यापन्नानि हवींषि केशनखकीटपतङ्गैरन्यैर्वा बीभत्सैरिति ॥ ३७ ॥

यद्धविर्दुःशृतं यमदेवत्यं तद्यममेव गच्छतीति
संस्थाप्य तदन्वाहार्यपचने चतुःशरावमोदनं
पक्त्वा चतुरो ब्राह्मणान्भोजयेत् ॥ ३८ ॥

हविर्ग्रहणाच्चरुपुरोडाशेष्वयं विधिरिति गम्यते नेतरविकारेषु । यदपकं विषमपकं
वा तदद्दुःशृतम् । तत्तस्यै देवतायै हुतमपि यमदेवत्यं भूत्वा यममेव गच्छति । तस्मा-
त्तदारब्धं कर्म तेनैव हविषा संस्थाप्य ततश्चतुःशरावं पक्त्वा चतुरो ब्राह्मणान्भोजयेत् ।
एतदेवास्य प्रायश्चित्तमित्यर्थः ॥ ३८ ॥

तेषां भार्गव एकः प्राशितूणां स्यात्तेभ्यः समानो
वरो देयः । सा प्रायश्चित्तिः ॥ ३९ ॥

एकस्य भार्गवनियमान्नात्विङ्गनियमो भोक्तृषु ॥ ३९ ॥

योऽदक्षिणेन यज्ञेन यजेत । स यज्ञः प्रक्षामोऽनायु[रु]
र्वरा प्रतिष्ठिता देया सा प्रायश्चित्तिः ॥ ४० ॥

दक्षिणाविशेषानाम्नेने यदि यत्किंचिदोदनाद्यदत्त्वा यजेत स यज्ञः प्रक्षामो दग्ध
इव भवति निर्वायत्वादानायुरिव च भवति । ‘यज्ञ आयुष्मान्स दक्षिणाभिः’ इति श्रुतेः ।
अथ वा—अनायुरनायुष्यं च यजमानस्य स्यादित्यर्थः । तथाऽनायुर्यजमानः स्यादिति
वैखानसभरद्वाजौ । तत्राभिप्रेतदक्षिणातुल्यमूल्यामुर्वरां दद्यात् । सर्वसस्याढ्या भूर्-
र्वरा ॥ ४० ॥

यद्यादिष्टां दक्षिणामन्तरियादुर्वरां दद्यात्सा
प्रायश्चित्तिः ॥ ४१ ॥

अथ यदि चोदितामेव दक्षिणामदत्त्वा यजेत तत्रापि तत्तुल्योर्वरादानमेव प्रायश्चित्तं
नेतरदित्यर्थः ॥ ४१ ॥

यद्यभागां देवतामावाहयेदाज्येनैनां यथोढां
यजेत । पुरस्ताद्वा स्विष्टकृतः ॥ ४२ ॥

यद्यचोदितां देवतामावाहयेत्तां यथोढां यस्मिन्क्रम आवाहिता तस्मिन्नेव क्रमे यजेत
हुतेषु वा नारिष्ठेषु । सा चाऽऽज्यहविष्ठादुपांशुधर्मेण यष्टव्या । आवहनवचनं च निर्वा-

पोपाकरणदोहनादिरूपस्य हविर्ग्रहणस्यापि प्रदर्शनार्थम् । यद्यभागां देवतामावाहयेद्गृही-
याद्वेति बह्वृचश्रुतेः । तेनाभागायै निरुत्तमुपाकृः दुग्धं चैवोत्सृज्य, एवमाज्येन यजेत ।
कात्यायनस्तवाह—‘अधिकं निरुप्य तच्च यजेन्न वाऽचोदितत्वात्’ इति । तत्र भागिन्यभा-
गयोर्मिश्रनिर्वापेऽपि विभागमन्त्रेण विभक्तस्याभागाभागस्य त्यागः ॥ ४२ ॥

यदि भागिनीं नाऽऽवाहयेद्यदोपस्मरेत्तदुपोत्थाय मन-
साऽऽवाहयेद्यदो देवा अतिपाद(त)यानीत्याहुतिं जुहुयात् ॥ ४३ ॥

भागिन्यनावाहने सति प्रागिज्यायाः स्मृते तदानीमेवोपोत्थाय मनसाऽऽवाह्य—
‘यदो देवा’ इत्याहुतिं जुहुयात् । परतस्त्विज्यायाः स्मृतावाहुतिरेव नाऽऽवाहनम् ॥ ४३ ॥

यस्य हव्यं निरुत्तं स्कन्देदाज्यं वा गृहीतं
चित्रं देयम् । वरो देय इत्येकेषाम् ॥ ४४ ॥

निर्वापप्रभृत्योत्पवनाच्छिन्दत्प्राणि दद्यात् । ततश्चित्रम् । उभयत्र भूपतय इत्यनुम-
न्त्रणम् । व्याख्यातः शेषः ॥ ४४ ॥

यस्यै देवतायै गृहीतमहुतं स्कन्देद्यदस्य
गृहे पुष्कलं स्यात्तद्दद्यात् ॥ ४५ ॥

देवतायै गृहीतमितीज्यार्थमवत्तमित्यर्थः । देवतान्तराये स्वक्रमेऽनिज्या, अनिर्वापो
वा । यदस्य गृह इत्यादि व्याख्यातम् । एतेषु निमित्तेषु पुष्कलदानमेव प्रायश्चित्तम् ।
यदाऽन्यदीयाद्धविषोऽन्या देवतेज्यते, अन्यदीयाभ्यां वा याज्यानुवाक्याभ्यां तत्र पुष्कलं
दत्त्वा शिष्टादेव पुनरवदाय यजेत, सर्वस्यैव हविषो देवतार्थत्वात् । अवदानदोषे पुनरायतना-
दवदानमित्याश्रलायनवचनाच्च । तथा देवतायै गृहीतस्य स्कन्दने भूपतये’ इत्यभिन्त्या-
यमेव विधिरादानायोभ्यत्वे तु तदेवाऽऽदाय यजेत । तथा देवतान्तरायेऽप्यसमाप्ते कर्माणि
स्मृते तदानीमेवेज्या निर्वापो वा । समाप्ते त्वग्न्यन्वाधानादारभ्यान्तरितयागार्था पुन-
रिज्या ॥ ४५ ॥

यद्याहुती विपरिहरेयुर्मनो ज्योतिर्जुषतामित्याहुतिं
जुहुयात् ॥ (ख० १५) ॥ ४६ ॥ यस्य देवते
अवदाने वा याज्यानुवाक्ये वा विपरिहरेयुस्त्वं
नो अग्ने स त्वं नो अग्न इत्येताभ्यां संततिं
जुहुयात् । सर्वत्रान्तरिते विपरीते च ॥ ४७ ॥

यस्य देवते विपरिहरेयुर्व्यत्ययेन नयेयुर्ऋत्विजः । यथा निर्वापावाहनादिप्रथममग्नी-
षोमयोः कुर्युरथाग्नेरिति । प्रथमं पूर्वार्धादवदाय, अथ मध्यादित्यवदानविपर्यासः ।

तथा—अग्नीषोमीयादग्नि यजत्याग्नेयादग्नीषोमावित्यादि हविषाम् । याज्यामनुवाक्यां कुर्यादनुवाक्यां वा याज्यामचोदिता वाऽन्यतरत्र कुर्यादुभे वाऽचोदिते इति याज्या-
नुवाक्ययोः ।

सर्वत्रोक्तविषयेऽन्यत्र चायं विधिः । उक्तविषये तु पूर्वेण विकल्प्यते तत्र प्रधाना-
न्तराये—कृत्वा प्रायश्चित्तं, पुनः क्रिया पूर्वत्रैव दर्शिता । यदाऽङ्गमप्यन्तरितमसंस्थिते
तन्त्रे स्मृतं तदुपकारकम च तदपि क्रियते । द्रव्यसंस्कारस्तूपयुक्ते द्रव्ये न क्रियते
तदर्थत्वात् । तथा समन्त्रकै कर्मण्यमन्त्रकमपवृत्ते (क्ते) प्रायश्चित्तमेव न पुनर्मन्त्रप्रयो-
गस्तादर्थ्यादेष पुनः प्रयोगो वा यावदन्ते वा व्यापद्येतेत्यत्रोक्तान्यायात् । तथाच भर-
द्वाजः—अपवृत्तार्थस्य कर्मणो मन्त्रप्रयोगः कृताकृत इति । द्राह्यायणेन चोक्तम्—‘यजु-
रन्तर(रा)येऽन्वाहारं ध्यानजपर्ये उपेक्षणं शाण्डिल्यः’ इति । होममन्त्रान्तर(रा)ये तु
पुनर्होमोऽन्यत्र प्रतिनिगद्य होमेभ्यः । तेषु तु नाऽऽवृत्तिर्याज्याप्राधान्यात् ॥ ४६ ॥
॥ ४७ ॥

यदि बहिष्परिध्याहुतिः स्कन्देदाग्नीध्रं ब्रूयादिताः
संकृष्य जुहुधीति । ताः सोऽञ्जलिना संकृष्य
जुहुयान्मा यजमानो रिषन्मा पत्नी मा यज्ञो मा
यज्ञपतिः स्वाहेति तस्मै पूर्णपात्रं दद्यात् ॥ सा
प्रायश्चित्तिः ॥ ४८ ॥

यदि पुरा प्रयाजेभ्यो बहिष्परिध्याहुतिः स्कन्देदित्यापस्तम्बः । यत्र पुरा प्रयाजे-
भ्योऽप्याहुतिसंभवः सोऽस्य विधेर्विषयः । यथा करम्मपात्रादि पूर्णपात्रः (जं) पात्रपूर्णे
(णी) ब्रीह्यादि ॥ ४८ ॥

यदि पुरीडांश उद्गा पतेत्स वा विजेत तमन्तर्वेद्या-
साद्य किमुत्पतासि किमुत्प्रोष्टाः शान्तः शान्तेरि-
हाऽऽगाहि । अघोरो यज्ञियो भूत्वा सीद सदनः
स्वं मा सीद सदनः स्वं मा हिःसीदेव प्रेषित
आज्येन तेजसाऽऽज्यस्व मा नः किंचन रीरिषो
योगक्षेमस्य शान्त्या अस्मिन्नासीद बहिधीति
तमेतेन यजुषाऽभिमन्त्रयेदाभिवाऽऽधारयेत् ॥४९॥

उत्पतेत्कपालेभ्यः पात्र्यां वा प्रमादादपगच्छेत्स विजेत भिद्येत वा ततस्तमादाय
बहिष्प्यासाद्य किमुत्पतसीति द्वाभ्यामभिमन्त्र्य द्वाभ्यामभिघार्य पुनः स्थाने स्थापयेत् ।
अस्तीणि तु बहिष्वाभिमन्त्रणाभिघारणे एव क्रियेते नोद्गासनादि ॥ ४९ ॥

६ पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । ३११

भूत्वा प्रभवति यजमानो यस्यैतां यज्ञे प्रायश्चि-
त्तिं कुर्वन्ति ॥ (ख० १६) ॥ ५० ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे पञ्चदशप्रश्ने चतुर्थः पटलः ।

भूत्वा भूतिं प्राप्य प्रभवति प्रभुर्भवति समानानामीश्वरो भवतीत्यर्थः । प्ररोचनाप्रद-
र्शनमादरार्थम् ॥ ५० ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयोगचन्द्रिकायां
पञ्चदशप्रश्ने चतुर्थः पटलः ॥

अथ पञ्चदशप्रश्ने पञ्चमः पटलः ।

अथ सोमप्रायश्चित्तान्युच्यन्ते—

अग्निं नरो दीधितिभिररण्योर्हस्तच्युती जनयन्त
प्रशस्तम् । दूरे दृशं गृहपतिमथर्षुम् । अग्निनाऽग्निः
समिध्यते सप्त ते अग्ने मनो ज्योतिर्जुषतां त्रयस्त्रि-
शद्यन्मे मनसश्छिद्रं यद्वापो(त्रो)यज्ञ वे त्ददः ।
अयं देवो बृहस्पतिः सं तस्मिञ्चतु राधसा ॥
विश्वकर्मा हविरिदं जुषाणः संतानैर्यज्ञः समिपं
तनोतु । या व्युष्टा उषसो याश्च याज्यास्ताः
संदधामि हविषा घृतेन । अयाश्चाग्ने । त्वं नो
अग्ने । सत्वं नो अग्ने । भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम्
देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः । स्थिरैरङ्गैस्तुष्टु-
वाक्सस्तनूभिर्व्यशेम देवहितं यदायुः । स्वस्ति
न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः
स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः स्वस्ति नो बृह-
स्पतिर्दधातु । पृषदश्वा मरुतः पृश्निमातरः शुभं-
यावानो विदथेषु जग्मयुः । अग्निजिह्वा मन्त्रः
सूरचक्षसो विश्वे नो देवा अवसाऽगमन्निह ।
शतमिन्नु शरदो अन्ति देवा यत्रा नश्चक्रा जरसं
तनूनाम् । पुत्रासो यत्र पितरो मदन्ति मा नो

मध्या रीरिषताऽऽयुर्गन्तोः । प्रेद्धो अग्न इत्येषा ।
 श्रुत्कर्णाय कवथे मेध्याय वचोभिर्नाकमुपयामि
 शःसन् । यतो भयमभयं तत्कृधी नोऽग्ने देवाना-
 मव हेड युक्ष्व । अग्नि वो देवमग्निभिः सजोषा
 यावि(जि)ष्टं दूतमंध्वरे कृणुध्वम् । यो मर्ते-
 (त्ये)षु निधुविऋतावातपुर्मूर्धा घृतान्नः पावको
 घृतप्रतीको घृतयोनिरग्निर्घृतैः समिद्धो घृतम-
 स्यान्नम् । घृतमुषस्त्वा सरितो वहन्ति घृतं पिब-
 न्तसुयजा यक्षि देवान् ॥ आयुर्दा अग्न इमो अग्ने
 सप्त ते अग्ने मनो ज्योतिर्जुषतां त्रयस्त्रिंशद्यन्मे
 मनसच्छिद्रं विश्वकर्मा युनज्मि त्वाऽग्निं युनज्मी-
 न्धानास्त्वा ॥ (ख० १७) ॥ अग्निर्न ईडित
 ईडितव्यैर्देवैः पार्थिवैः पातु । वायुर्न ईडित ईडि-
 तव्यैर्देवैरान्तरिक्षैः पातु सूर्यो न ईडित ईडित-
 व्यैर्देवैर्दिव्यैः पातु । विष्णुर्न ईडित ईडितव्यैर्देवै-
 र्दिव्यैः पातु । अग्निर्यजुर्भिः पूषा स्वगाकारेण त
 इमं यज्ञमवन्तु ते मामवन्त्वन्तु व आरभेऽनु मा
 रभध्वः स्वाहेत्येतैस्त्रिभिस्तुवाकैरविज्ञातप्राय-
 श्चित्ते सोमे त्रयस्त्रिंशतमाहुतीर्जुहोति ॥ १ ॥

तत्राश्रुतानि विशेषप्रायश्चित्तानि यत्र दोषाणां सोऽविज्ञातप्रायश्चित्तः सोमः । एत-
 दुक्तं भवति, पुरुषप्रमादालस्यादिभिस्तत्र प्रायशो भवन्त्येवान्येऽन्येदोषाः । न च ते सर्वे
 श्रुतप्रायश्चित्तविशेषा एव भवन्ति, विचित्रत्वात्तेषाम् । तस्माददृष्टदोषविघातार्था एता
 आहुतीर्जुहोतीति । तत्र—अग्निर्न ईडित इत्यादीनां त इमं यज्ञमित्यादिरनुषङ्गः ।
 यथा पार्थिवैः पातु त इमं यज्ञमित्यादि । तथा—अग्निर्यजुर्भिस्त इमं, पूषा स्वगाका-
 रैस्त इममिति च ॥ १ ॥

त्रयस्त्रिंशतं यज्ञतनूराग्नीध्रै ॥ २ ॥

नात्र पूर्वपूर्वानुद्वषणम्, अवचनात् ॥ २ ॥

पृथिवि भूवरि सिनीवालयुरन्ध्र आचित्ते मनस्ते
 भुवो विवस्त इति वसतीवरीषु सवनीयासु वा
 विषिक्तसु सप्ताऽऽहुतीर्जुहोति ॥ ३ ॥ सोम-

स्याऽऽज्यमसि हविषो हविर्ज्योतिषां ज्योतिर्विश्वेषां देवानां भागधेयी स्थेत्यभिमन्त्र्य सं वः सिञ्चन्तु मरुतः समिन्द्रः सं बृहस्पतिः । सं वोऽयमग्निः सिञ्चत्वायुषा च बलेन च । सर्वमायुर्दधातु मे ॥ मान्दा वाशाः । आपो भद्राः । आदि-त्पश्यामि । आपो हि ह्य मयो भुवो यो वः शिव-तमो रसस्तस्मा अरं गमाम व इत्येताभिः सप्तभिः सँसिञ्चेदभि वा मन्त्रयेत् ॥ ४ ॥

प्रतिपदमेकैकाऽऽहुतिः । भुवो विवस्त इति सप्तमी । सवनीयासु एकधानासु विविक्तासु स्कन्नासु । संसिञ्चेत्ता एव पुनराददीत् । यदा त्वादानायोग्यास्तदाऽभिमन्त्रयेत् ॥ ३ ॥ ४ ॥

यदि प्रातःसवने पुरा होमात्सोमोऽतिरिच्येत तं चमसेष्वभ्युन्नयेयुरूप जुहुयुर्वा ॥ ५ ॥

प्रातःसवनेऽन्तिमस्य चमसगणस्य प्राग्घोमाद्यदि कलशादिषु पश्येयुरतिरिक्तं (क्तानि) चमसेष्वानयेत् । उपजुहुयाद्वा परिप्लवादिनाऽर्वागनुवषट्कारात् । उपहोमास्तु परतो होमाद्दर्शनेऽपि यावदनुवषट्कारं लभ्यन्ते, उपहोमकालानत्ययात् । प्राग्घोमादिति चानुवषट्कारहोमोऽभिधेयः ॥ ५ ॥

हुतेऽतिरिक्तस्याऽऽशयित्वा स्तुतशस्त्रवन्तं कुर्युः सा प्रायश्चित्तिः ॥ ६ ॥

निर्वृत्ते सानुवषट्कारहोमे दृष्ट्वा ततः स्तुतशस्त्रवन्तं सोमं कुर्यात् ॥ ६ ॥

होतृचमसमुख्याश्चमसानुन्नीय बृहतः स्तोत्रमुपाकरोति ॥ ७ ॥

अतिरिक्तादेवोपस्तरणं चमसानाम् । अत्र चमसानुन्नीयेति वचनाच्चमसगणाय पर्याप्तसोमातिरेक एवातिरिक्तविधिः । अन्यथाऽग्निं नरादिविधेरेवेति सिद्धं भवति । केचित्त्वाहुतिमात्रातिरेकेऽप्येकधनाभिर्वर्धयित्वाऽतिरिक्तविधिं कुर्वन्ति ॥ ७ ॥

गौर्धयति मरुतामिति धयद्वतीषु स्तुवीरन् ॥ ८ ॥

होतृचमसोऽहं स्तोमभाग इति ब्रह्मत्वविधावेव दर्शितम् ॥ ८ ॥

अस्ति सोमो अयं सुत इति वैतास्वैन्द्रावैष्णवी-भिर्होत्रे स्तुयुः ॥ ९ ॥

एतासु वा स्तुवीरन् नेतरयोरन्यतरेण साम्ना । अथवा—ऐन्द्रावैष्णवीभिहोत्रे ॥९॥

ऐन्द्रावैष्णवः होताऽनुशंसति ॥ १० ॥

गतः ॥ १० ॥

एतदेव माध्यंदिने सवनेऽतिरिक्ते प्रायश्चित्तम् ॥ ११ ॥

यदि माध्यंदिनेऽतिरिक्तं पश्येदेतदेव प्रायश्चित्तम् ॥ ११ ॥

बणमहाः आसि सूर्येति सूर्येषु बृहता गौरवीतेन
वा स्तुवीरन् । एतदेव तृतीयसवनेऽतिरिक्ते प्राय-
श्चित्तम् । वैष्णवीषु शिपिविष्टवतीषु बृहता गौर-
वीतेन वा स्तुवीरन् ॥ १२ ॥

स्तोत्रे विकार इत्यापस्तम्बः ॥ १२ ॥

अग्निष्टोमे सोमोऽतिरिच्येतोक्थ्यं कुर्वति ॥ १३ ॥

तृतीयसवनेऽपि प्राग्धोमाद्दृष्ट्वा स एवाभ्युन्नयनविधिरुपहोमो वा । हुते तु दृष्ट्वा
अग्निष्टोमश्चेत्क्रतुस्तमुक्थ्यं कुर्वति । तत्रातिरिक्तं रसमाध(ह)वनीये प्रकृतिवद्द्वारां कृत्वा
स्थाल्योक्थ्यं गृह्णाति । तत एकधनानां यथार्थमित्येतदाद्या पञ्चहोतुः क्रियते । ग्रहाव-
काशशतंकारास्तु लुप्यन्ते । प्रस्र(श्र)प्स्यन्तो ग्रहानवेक्षन्त इति वचनात् । ततः
प्रातःसवनवदुक्थ्यं विगृह्णातीत्याद्युत्प्रेतः सर्वं राजानमित्यन्तं तन्त्रं तस्यते । स्तोत्रेषु
चोक्थ्यवदेव स्तोमभागः । न तु द्वादशस्याऽऽवृत्तिः, उक्थ्यत्वाविधानात् ॥ १३ ॥

यद्युक्थ्ये षोडशिनं यदि षोडशिन्यतिरात्रं यद्य-

तिरात्रे । (द्विरात्रं यदि द्विरात्र एकस्तोत्रमेव) ॥ १४ ॥

तृतीयसवनेऽतिरिच्येतेति कुर्वतेति चानुषङ्गः । सर्वः प्रयोगश्चैषां ग्रहग्रहणादिरुक्थ्य-
वद्दृष्टव्यः । एकस्तोत्रमेवेति तृतीयसवनेऽपि सवनान्तरवदेकस्तोत्रमेव, न तूत्तरः क्रतु-
रित्यर्थः । अत्र सूत्रकारेण शाखान्तरानुसारादतिरात्रातिरेके द्विरात्रः । ततः परमेकस्तोत्रं
चोक्तम् । तैत्तिरीयकेऽतिरात्रातिरेकेऽप्येकस्तोत्रमेवोच्यते ' यस्यातिरात्रेऽतिरिच्यते
तं वै दुष्प्रज्ञानम् ' इत्यादिना । छन्दोगबह्वृचैरपि तदेवाऽऽप्नातमनुमंतं च तत्तत्कल्प-
कारैः । वचनानि तु विस्तरभयात्र लिख्यन्ते । अतोऽतिरात्रातिरेकेऽप्येकस्तोत्रं युज्यते
विकल्पयितुम् । कात्यायनस्तु तत्रैकस्तोत्रमुक्त्वाऽऽह—' असौर्यामो वा ' इति ।
असौर्यामेऽप्येकस्तोत्रमेवाऽऽहोपग्रन्थकारः । अथो असौर्यामे गौरवीतमेव शिपिविष्टवतीषु
कुर्युः' इति । अथ विकृत्येकाहानां यथास्वं प्रकृत्युक्त एवातिरिक्तविधिरनुसंधातव्यः । वाज-
पेये त्वेकस्तोत्रमेवोक्तवानुपग्रन्थकारः । तथा तासु बृहन्निधनं वा जृम्भं कुर्युः, इति ।
अत्र पुनः सर्वस्यास्य सोमातिरेकविधेरनुग्रहमाचष्टे बौधायनः—' यथा यस्यः प्रातःसवन

इत्यादि यथा ब्राह्मणमुक्त्वाऽऽह ' इति च्छन्दोगबह्वृचेषु कामंयमानेषु ते चेन्न कामये-
रन्प्रातःसवनेऽतिरिक्ते यां स्थालीं राज्ञेऽतिशिष्टाय मन्थते तस्या उपरिष्ठादाग्रयणमा-
नीयाधस्तादुपगृह्णाति तं त्रिरभिविष्यन्दयति, सोऽभिविष्यन्दमानः सर्व एवाऽऽग्रयणः
संपद्यते तं त्रिरभिहिङ्कत्य परिमृज्य सादयति ' इति । तथा माध्यंदिनेऽप्येतमेव विधि-
मविकृतमुक्त्वाऽऽह । तृतीयसवनेऽतिरिक्ते हारियोजनमेवात्राभिविष्यन्दयति । न हि
पुनर्ग्रहणं विद्यत इति । कात्यायनोऽप्याह—'पूर्वात्सवनादतिरिक्तस्योत्तरे संयावनमेके
तं निकामयमानोऽभ्यतिरिच्यत इति श्रुतेः । तृतीयसवनाच्चेद्धारियोजनेऽवनीय होमः ।
अप्सु तावृजीषमिश्रस्याप्स्ववहरणम् ' इति । अथ यदा सूत्रकारमतादतिरात्रे द्विरात्रः
क्रियते तदा पूर्वमहः पत्नीसंयाजान्तं संस्थाप्य द्वितीयोऽप्स्वतिरात्रः कार्यः । उपरिष्ठा-
दतिरात्रत्वाद्दर्शनानां व्युष्टिद्विरात्रप्रकृतित्वाच्च द्विरात्राणाम् । एवमन्येऽप्यहीनधर्मा द्विरा-
त्रधर्माश्च यथाप्रकृति द्रष्टव्याः ॥ १४ ॥

(तत्र) वैष्णवीषु शिपिविष्टवतीषु बृहता गौरवी-
तेन वा स्तुवीरन् ॥ १५ ॥

तार्तीयसवनिक एकस्तोत्रे ॥ १५ ॥

यदि सोमौ स५सुतौ स्यातां प्रथमानि चत्वारि
संभारयजू५षि हुत्वा महाति रात्रियै प्रातरनुवा-
कमुपाकुर्यात् । तस्मिन्परिहित एहि यजमाने-
त्युक्तेऽन्वारब्धे यजमाने संवेशायोपवेशाय गाय-
त्रिया अभिभूत्यै स्वाहेति पुरस्तात्प्रातःसवनस्य
जुहुयात् ॥ १६ ॥

यदि सोमयोः समानस(सु)त्यः स्यात् । आदितः प्रातःसवनस्य बुध्यमात्रे(ने) चतुर्भिः
संभारयजुर्भिर्हुत्वा प्रबोधनकाले प्रातरनुवाकस्योपाकरणमन्वारब्धे यजमानेऽध्वर्युः(यजुर्भिः)
संवेशायोपवेशाय० अभिभूत्यै स्वाहेति एवमन्तेन जुहुयादिति भाष्यकृत् ॥ १६ ॥

उत्तराणि चत्वारि संभारयजू५षि हुत्वा संवेशा-
योपवेशाय त्रिष्टुभोऽभिभूत्यै स्वाहेति पुरस्तान्-
माध्यंदिनस्य सवनस्य जुहुयात् । उत्तराणि
चत्वारि संभारयजू५षि हुत्वा संवेशायोपवेशाय
जगत्या अभिभूत्यै स्वाहेति पुरस्तात्तृतीयसव-
नस्य जुहुयात् । उत्तराणि चत्वारि संभार-

यजूंषि हुत्वा संवेशायोपवेशायानुष्टुभोऽभिभूत्यै
स्वाहेति पुरस्तादनूबन्ध्याया वपाया जुहुयात् ।
उत्तराणि चत्वारि संभारयजूंषि हुत्वा संवेशा-
योपवेशाय पङ्क्त्या अभिभूत्यै स्वाहेति पुरस्तादु-
दवसानीयाया जुहुयात् । समिद्धेऽग्नौ ह्यन्ते
प्राणापानौ मृत्योर्मा पातं प्राणापानौ मा मा हासि-
ष्टमिति द्वे आहुती ॥ १७ ॥

एवं सवनस्य सवनस्य चाऽऽदावुत्तरोत्तरैश्चतुर्भिः संभारयजूर्भिश्छन्दसा सो(चो)त्तरे
सह पङ्क्त्या । पञ्चसवनो यज्ञः । त्रीणि सवनान्यवभृथोऽनूबन्ध्येति (आप० श्रौ०
१४-७-३) इत्यापस्तम्बः । पञ्चसवनस्तु यजुः— अग्ने नयेति प्रातःसवनादि, अभि-
षवादि माध्यंदिनम्, आदित्यारम्भणम्, अवभृथोऽनूबन्ध्येति पञ्च । अन्त्यसंभारयजुर्नियुज्यते
छन्दस्त्वैकैकम् । ज्वलत्यग्नौ ह्यन्ते प्राणापानाविति । जपं कृत्वा वनस्पतेः ॥ १७ ॥

पुरस्तात्पाशुकात्स्विष्टकृतो जुहोत्येतिवतीः प्रति-
पदो भवन्ति । प्रेतिवन्त्याज्यानि ॥ १८ ॥

पुरस्तात्पाशुकात्स्विष्टकृतोऽध्वर्ये(यु)जुहोति । जपतीत्यापस्तम्बः । एतिशब्दः प्रेति-
शब्दो निगद्यते । तान्याज्यानि भवन्ति वैश्वदेव्यादीनि ॥ १८ ॥

मरुत्वतीः पूषण्वतीर्वा प्रतिपदो भवन्ति ॥ १९ ॥

मरुत्वतीः पूषण्वतीर्वाऽऽरम्भ आज्यानाम् । ब्राह्मणाच्छंसिनो यत्सम तदभिवर्तः ।
उभे बृहद्रथंतरे कर्तव्ये । सर्वेषु संसवप्रायश्चित्तेष्वेष विधिः ॥ १९ ॥

यद्यग्निष्टोमः सोमः परस्तात्स्यादुक्थ्यं कुर्वीत ।

यद्युक्थ्यः षोडशिनम् । यदि षोडश्यतिरात्रम् ।

यद्यतिरात्रोऽप्तोर्यामम् । यद्यप्तोर्यामो द्विरात्रम् ।

यदि द्विरात्रस्त्रिरात्रम् । यदि त्रिरात्र एकस्तोत्रमेव ॥ २० ॥

यद्यग्निष्टोमः । तेन सह संसवप्रायश्चित्तविधिरात्मयज्ञः कर्तव्यः । संस्थाविधिकः ।
यद्युक्थ्यसंस्था स्यात्परयज्ञः । षोडशिसंस्था स्वशाखीययज्ञः, तैत्तिरीयकोक्थ्यसंसे
सोऽतिरेक उक्थ्ये अतिरात्र एव कर्तव्यः । यदि षोडशी परयज्ञः स्यादतिरात्रसंस्था
कर्तव्या । यद्यतिरात्रः स्यात्त्रिरात्रः स्वयज्ञः कर्तव्यः । सर्वे गर्गत्रिरात्रवत् । यदि तु
त्रिरात्रः परयज्ञः स्यात् । एकस्तोत्रमेव विवर्धते । यद्येकसोमातिरेकेण वोक्थ्यादि-
विवृद्धिः ॥ २० ॥

अभिजित्कार्योऽभिजित्यै । विश्वजित्कार्यो विश्वस्य जित्यै ।
 सर्वस्तोमः सर्वपृष्ठः सर्वस्याऽऽप्त्यै सर्वस्यावरुद्ध्यै । त्रौशा-
 नुक्रोशे कार्ये वसिष्ठस्य निहवे उभे बृहद्रथतरे कार्ये ।
 सजनीयं शस्यं विहव्यं शस्यमगस्त्यस्य कया शुभी-
 यं शस्यमिन्द्रस्य निष्केवल्यं तानि शस्येदभिवर्तं ब्रह्मसाम
 कुर्यात् । अभिजितं विश्वजितं वा यज्ञक्रतुं कुर्यादिति सं-
 प्रेष्यति ॥ २१ ॥

आभिजिद्विश्वजिद्वा सर्वपृष्ठः सर्वस्तोमः सर्वस्याऽऽप्त्यै सर्वस्यावरुद्ध्या इति
 ब्राह्मणम् । वैराजं शाकरं रैवतामिति सोमे तुभयच्छन्दसः । सप्तदश एकविंश-
 स्तृणवस्त्रयास्त्रिंश इति । एवंलक्षणोऽतिरात्रो भवति । विश्वजितं (सर्वस्तोमः क्रतूनाम्)
 इति यस्मिंस्तस्य शंसनम् । ममाग्न इति । अगस्त्येन दृष्टं कया शुभीयं नी(नारि)ष्टे
 त्रिपिण्डेषु जानयिम् (यात् ।) प्रातःसवनीये वैश्वदेवे क्षिपेत् । विहव्यं माध्यंदिनीये ।
 मरुत्वतीये अगस्त्यस्य कयाशुभीयं तृतीयसवनीये वैश्वदेवेऽनुप्रोहेत् (क्षिपेत्) । पुनरेषां
 प्रयोगः—तौरश्रवसं कार्यमित्येवाऽऽहाऽऽपस्तम्बः । क्रोशानुक्रोशे कुरुताद्विहव्येऽनुप्रोहेत् ।
 पुरस्तात् प्रातःसवनात्संप्रेष्यति । प्रातःसवनात् प्रैषदृष्टन्दोमवहृक्चानां मतादिति ।
 एतदाभिजितिः विश्वजितं वा । यदुक्तं संप्रैषे सवनीयादीनि च ॥ २१ ॥

पूर्ववत्संस्थाप्यः । अभिषुत्यं वा दक्षिणाभिर्वा षष्ठी-
 यां यज्ञक्रतुं कुर्युः ॥ २२ ॥

अथवा पूर्ववत् संस्थापयितव्यः । य एवाऽऽरुद्धं नैवाभिषव उक्तो(?) 'यद्यग्निष्टोमः
 सोमः पुरस्तात्स्यात्' इति । दक्षिणाग्निर्या(आ)नीयाः सम(सं) । दक्षिणाभिर्वा-
 यासं) बहुदक्षिणं शक्यज्ञात् । रथो वा यावन्तध्वानि गच्छति ॥ २२ ॥

यावद्रथान्हा(ध्वम्)न्तरा गिरिं भिद्वा (रथा) नदी-
 तावता ससवः समानजनपदे ससवो नानाजः
 नपदे ससवो नाविद्विषाणयोः ससवो विद्यतः
 इत्येकेषाम् ॥ (ख० १९) ॥ २३ ॥

अन्य(याव)द्रथान्हा(न्य)न्तरेति वचनात्तद्रथान्यं तावत्यध्वानि यज्ञतो न संसव-
 प्रायश्चित्तम् । अत्र वा गिरी स्यातामन्तरा यज्ञेन न संसवप्रायश्चित्तं, सो गिरिकारी-
 त्युच्यते, गिरिभिद्वा तत्रान्तरा न तत्र संसवदोषः (?) । गिरिर्वा यथा सर्वतः सर्वतो मह-
 च्छिखरैः स वा यत्रान्तरे वर्तते नानाभूते वाऽन्यत्र राज्येऽपि तत्रापि न संसवप्रायश्चि-
 त्तम् । अत्र शाखान्तरमुपसंहरत्यापस्तम्बः—'यावद्रथान्हामन्तरा गिरिगिरिभिद्वा नदी

व्यवेयात्पर्वतान्तराये वा नानाराज्ययोर्वा संसवो नाविद्विषाणयोः संसवो विद्यत इति कङ्कतिब्राह्मणं भवति । (आप० श्रौ० १४-२०-४) इति । अन्यस्मिंश्चान्यं तत्र न संसवदोषः । विद्विषाणयोरेव संसवदोषो विद्यते । अविद्विषाणयोर्नास्ति संसवप्रायश्चित्तम् । अर्वागपि रथान्याद्यज्ञतो लोके ॥ २३ ॥

अदि दीक्षितानामुपतापः स्यान्महानाग्नीध्रीयमु-
पसन्नाधाय ब्राह्मणं दक्षिणतो निषाद्यैकविंशति-
यवान्दर्भेषुञ्जीलाश्च पूर्णपात्रेऽवधाय ब्राह्मणाय
प्रोच्यापः परिब्रूयात्—जीवा नाम स्थ ता इमममुं
जीवयत जीविका नाम स्थ ता इमममुं जीवयत
संजीवा नाम स्थ ता इमममुं संजीवयतेति
प्रतिब्रूयात् ॥ २४ ॥

दीक्षितानां यत्रोपतापो ज्वरः स्यात् । स यजमान आयतने शेत एव । न करोति यजमानकर्माणि । तं परिगृह्याऽऽग्नीध्रमण्डपं नयेत् । परीमं परित इति नयनमन्त्र आप-
स्तम्बीये द्रष्टव्यः । नास्त्यस्माकं नयनमन्त्रः । तूष्णीमानयनमिति वा गम्यते । आग्नी-
ध्रीय एव स उपसमाधातुं बहवत्करणं पारिस्तरणं च दर्भैर्ब्राह्मणस्तस्य दक्षिणत उपवि-
शति । दर्भेषुवाग्नीध्रीयमभिमुखमुदकपूर्णपात्रमुत्तरतो निषाद्यैकविंशतिकुशस्तम्बांश्च
क्षिप्यन्ते । त्रिभिर्मन्त्रैराप उच्यन्ते जीवा नाम स्थ ता इत्यादि । तृतीये च मन्त्रे तस्य
नामग्रहणं द्वितीयान्तं देवदत्तं संजीवयतेति ब्रूयात् ॥ २४ ॥

या ज्ञाता ओषधग्र इत्योषधिसूक्तेनाभिराञ्जि-
रभिषिञ्चेत् ॥ २५ ॥

ओषधिसूक्तेन च ज्ञापयत्युदपात्रे या अपः ॥ २६ ॥

पायवत्येतासामपां प्राणापानौ त उपाश्वन्त-
र्यामौ पातामसौ व्यानं त उपाशु सवनः पातु
वाचं म ऐन्द्रवायवः पातु दक्षक्रतू ते मैत्रावरुणः
पातु चक्षुषी ते शुक्रामन्यितौ पाताश्रोत्रं त
आश्विनः पात्वात्मानं त आग्रयणाः पात्वङ्गानि
म उक्थ्यः पात्वायुष्टे ध्रुवः पातु वीर्यं तेऽतिग्राह्याः
पान्त्वसावित्यभिमृशति ॥ २६ ॥

अथैनमभिमृशन्तीत्यापस्तम्बः । सर्वेऽभिमृशन्ति । असाविति नामग्रहणं संबुद्ध्या
॥ २६ ॥

प्रतिजपति प्राणापानौ म उपाश्वन्तर्यामौ पातां
व्यानं मे उपाश्वु सवनः पातु वाचं मे ऐन्द्रवा-
यवः पातु दक्षक्रतू मे मैत्रावरुणः पातु चक्षुषी मे
शुक्रामन्थिनौ पाताश्वरोत्रं म आश्विनः पात्वा-
त्मानं म आग्रयणः पात्वङ्गानि म उक्थ्यः पातु
वायुर्मे ध्रुवः पातु वीर्यं मेऽतिग्रीहाः पान्विति
प्रतिजपिते पुष्टिपतौ पुष्टिं प्राणे प्राणमपानेऽपानं
व्याने व्यानमुदान उदानश्च समानं समानं वाचि
वाचमस्मै पुनर्धेहीत्याहुतिं जुहोति ॥ २७ ॥

यजमानं प्रतिजपत्यध्वर्युः । ब्रह्मेति वैस्वानसः । प्रतिजपिते पुष्टिपतौ पुष्टिमिति
होममन्त्रः । हुत्वा पूर्ववदभिर्श इत्यापस्तम्बः । भाष्ये तु स्वयं जपत्येतावेवोपांश्वन्त-
र्यामा इति । तत आहुतिराग्नीध्रीयेऽध्वर्युर्यथा पूर्वं कृतमभिर्शर्षणं तथैव न तु स्वयं जपः ।
आग्नीध्रीय उत्पन्न एतत्कर्म, नतु पूर्वम् ॥ २७ ॥

न पुनर्भेषजं करोति ॥ २८ ॥

ततो निवृत्तिः ॥ २८ ॥

यदि म्रियेत प्रागवभृथादग्न्यवभृथं कुर्युः ॥ २९ ॥

यदि यजमानो म्रियेताक्रियमाणे तु नैमित्तिके प्रागवभृथादश्रितरेवं दहन्म् । अस्य
पारिसमापने कृते नैमित्तिके नतु प्रत्यक्षविधानात् । अधिकारः पितृमेघेन यजमानार्थ-
त्वात् कर्मणः स नास्ति यदर्थं तत् क्रियते । अन्ये त्वाहुः—अग्निषु प्रक्षिप्यत इति ॥२९॥

अवभृथं वा गमयित्वादाहृत्यावभृथादग्निभिरभिसमाहारं दहेयुः ॥ ३० ॥

अवभृथस्नानमन्त्रैरवभृथमन्त्रेणावभृथ इति । अथवा—‘अवभृथं नीत्वा स्वकालेऽवभृ-
थस्नानकाले तूर्णान् प्रोक्ष्याभ्युदाहृत्य प्रागवभृथमुन्नैतारं पुरस्कृत्य, अथ लुप्तं यजमानकर्म
निवर्तते । संस्कार आशिषश्च आयुराशास्त इत्येवमाद्याः समाप्य साङ्गं क्रतुं स्वैर्य-
ग्निभिः । ये पितृमेघे व्यापारं गच्छन्ति तैर्यथालोकं दहेयुः । पत्नीप्रयाणेऽ(मरणे)प्ये-
तदेवेति मीमांसकाः । तस्या अपि प्राधान्यात् । पत्नी अङ्गं, तस्मान्न तस्या इत्युप-
देशः ॥ ३० ॥

एतावदेकाहे ॥ ३१ ॥

एतावदेकाहे विधानात् ॥ ३१ ॥

अहर्गणे त्वाहर दहेत्युक्त्वा दक्षिणाग्नेरङ्गारं
निर्वर्त्य निर्मन्थयेन वा दहेयुः ॥ ३२ ॥

अहर्गणे तु सत्रेऽहीने वाऽऽहर दहेत्युक्त्वा यजमानमात्मानमध्वर्युराहर तं यजमानं मृतं विधिना दह तं चैनमिति प्रैषार्थः । दक्षिणाग्नेर्गृहीत्वाऽङ्गाराग्निर्मन्थयेन वा, मृतस्य यजमानस्य दहनं तूष्णीममात्यैः कर्तव्यम् । वर्तमानमहः परिसमाप्यास्य पत्नीसंयाजान्तं कर्मान्ये कुर्युः ॥ ३२ ॥

दक्षिणस्यां वेदिश्रोण्यामस्थिकुम्भं निदधाति ॥ ३३ ॥

यजमानस्य चेति शेषः ॥ ३३ ॥

तिसृभिः सार्पराज्ञीभिरभिप्रतिहृताभिरुद्गातारः
स्तुवीरन् ॥ ३४ ॥

उद्गातारः सार्पराज्ञीभिः स्तुवीरन्निति तिसृभिरस्थीन्नि ॥ ३४ ॥

इतर ऋत्विजो होतृप्रथमाः प्राचीनावीतिनो यामीरनुब्रुवन्तः सार्पराज्ञीनां कीर्तयन्तो दक्षिणा-
न्केशपक्षानुद्ग्रथ्य सव्यान्प्रस्रस्य दक्षिणानुरूना-
घ्नानाः सव्यानित्येकेषाम् ॥ ३५ ॥

ऋत्विजो होतृप्रथमाः प्राचीनावीतिनो दक्षिणाङ्केशपक्षानुद्ग्रथ्य बद्ध्वा सव्या-
न्मुक्त्वा दक्षिणानुरूनाघ्नाना विपरीतमित्येके ॥ ३५ ॥

त्रिः प्रसव्यं मार्जालीयमनुपरीयुः ॥ ३६ ॥

अस्थीनि त्रिः प्रसव्यं परिगच्छन्त्यप नः शोशुचदघ्नमिति मन्त्रेणानेन पश्चाद्यामीयं यमो दाधारोति सार्पराज्ञीश्च कीर्तयति । यत्स्तुतमननुशमि(?)स्तामिति लिङ्गात् । उच्चै-
स्तुष्टमानसाः सर्पराज्ञीः । सव्यान्बद्ध्वा दक्षिणां मुक्त्वा सव्यानुरूनाघ्नानाः स्त्रीरेव प्रतिनिधिमप नः शोशुचदघ्नमित्येतेनैव तत्कृत्वोदङ्मुखा गच्छन्ति । अथैभ्यो यजमा-
नेभ्यो दक्षिणतोऽश्मानं परिधिं दधाति—इमं जिवेभ्यः० पर्वतेनेति विशेष्व(षोऽ)कृता-
स्वहीनसंततिषु पूर्वकाल एव रात्रौ परिस्तरणान्तं महारात्रे बुद्ध्वा यत्प्राप्तकालमहस्तन्त्रं कुर्वन्ति ॥ ३६ ॥

ऐन्द्रवायवाग्रा ग्रहा मैत्रावरुणाग्रा वा मार्जाली-

यन्यन्ते भक्षानुपनिनीयुः ॥ ३७ ॥

अग्निष्टोमनिमित्तं कुर्वन्त्युपसमूहनं, तस्य भूयस्त्वात् । तस्मादेव स्तोमान्(मा) गृह्यन्ते । तथा दर्शपूर्णमासयोः प्रायश्चित्तेषुत्पन्नेषु नान्यमाज्यं निरूप्यते । केचित्त्वस्यार्थे सोमक्रयं कुर्वन्ति । अयमग्निष्टोमो नैमित्तिक इतरेषां मृतस्य नाधिकार इति न्यायः । तदा सर्वे याजमानं कुर्वन्ति । सूत्रकारमतिस्तु तस्यायं यज्ञ इति तदा तु जपानां याजमानानां संस्काराणाम्—आयुराशास्त इत्यादीनां लोपः । अग्निष्टोमसंस्थासु सोमे चैन्द्रवायवाग्रा

५ पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । ३२१

ग्रहा मैत्रावरुणाग्रा वा । यामीषु सर्वस्तोत्राणि । स्तोत्रे स्तोत्रे वर्तमानेऽस्थिघटो निशी-
यते । मार्जालीयेऽअङ्गप्रधानभक्षान्निनीयन्ते ॥ ३७ ॥

अग्न आयूँषि पवस इति प्रतिपदं कुर्वीरन् ॥ ३८ ॥

अग्न आयूँषीति सर्वस्तोत्राणामारम्भः । अत्र विशेषमाहाऽऽपस्तम्बः—‘रथंतरसामैषां
सोमः स्यात् । आयुरेवाऽऽत्मन्दधतेऽथो पाप्मानमेव विजहतो यन्तीति विज्ञायते’ ।
(आप० श्रौ० १४-७-२२) इत्यादि । रथंतरपृष्ठ एवायं स्तोत्रविधिः । अस्मि-
न्पत्नीसंयाजान्ते कृते तस्याग्नयोऽपशीयन्ते निर्मथ्य पितृमेधादिप्रकृतिवच्छेषं समापयन्ति ।
सत्रमहीनं वा । यस्त्वकृतो दिवसस्तस्मादारभ्य मृतस्य च यत्कर्म तत्सर्वं कुर्वन्ति ।
तस्मिन्निर्हारपक्ष एष विधिरनाथस्य ॥ ३८ ॥

एतावदनाथे नाथवतस्तु दग्ध्वाऽस्थीन्युपनह्य
यस्तस्य स्वो नेदिष्टी स्यात्तं तस्य स्थाने दीक्ष-
यित्वा तेन सह यजेरन् ॥ ३९ ॥

एतावदनाथे नाथवत इति हेतुवचनात् । यदि तु नाथवान्दग्ध्वाऽऽहर दहेत्युक्त्वा
दक्षिणाग्नेरङ्गारेण कृष्णाजिनेऽस्थीनि बद्ध्वा निधाय तस्मिन्नपि न दृश्यन्ते । मृतस्य
यः पुत्रः सोदर्यो भ्राता वा मृतस्य स्थाने दीक्षित आत्मसंस्कारे न वपनमिति केचि-
द्व्याचक्षते । यस्याऽऽवृत्तिः । प्रेताग्नयस्तु ये दीक्षितास्त एव तिष्ठन्त्या क्रतुसमाप्तेः ।
येनेष्टयोऽग्नयस्ते गृहे तिष्ठन्ति नित्यकर्मापि तस्य क्रियते । प्रवासागतस्य चेन्न स्वयं तु
पितृशुश्रूषां कुर्वन्प्रतिनिधिर्य एतेन सहेतरयाजमानस्तिष्ठति । मृतस्य यजमानस्य कर्म
यः करोति ये त्वितरे यजमानास्ते ॥ ३९ ॥

संवत्सरेऽस्थीनि याजयेयुः । अग्निष्टोमः सोमो
रथंतरं गौरधीतं वा साम सप्तदशः स्तोत्रो व्याख्याते
ग्रहाग्रे स्तोत्रेऽस्थिकुम्भमुपनिदधाति ॥ ४० ॥

संवत्सरे पूर्णेऽस्थीनि याजयेयुरिति श्रुतेः । जपो यजमानसंस्कारश्च निवर्तते ।
अर्थलुप्ता आयुराशास्त इत्येवंविधा आशिषश्च । दीक्षणीया तु देवतापरिग्रहार्थेन न
दीक्षार्थेन । अग्निष्टोम ऐन्द्रवायवाग्रा मैत्रावरुणाग्रा वेत्येवमादि पूर्वास्थियज्ञवत् । अनुत्पन्ने
तु मार्जालीये ये तक्षास्तेषां तु त्याग उत्करे । द्वादशमासात्मकमस्यास्थियज्ञस्य दक्षिणा
उदवसानयान्तं पृष्ठशमनीयं मैत्रावरुण्यामिक्षां वा कृत्वा क्रियतेऽस्थियज्ञः । एष विधिः
सूत्रकाराणाम् । मीमांसकानां तु पृथक्पृथक् पृष्ठशमनीयं सौत्रामण्यामिक्षां कृत्वा यथैव
पूर्वयज्ञे दीक्षिताः सह(व)नेष्टिना(दद्या) कुर्वन्ति । तेषां नैमित्तिको यजेत प्रमीत इति

यावज्जिविश्रुतेः । नित्यानां निवृत्तिः । अग्निहोत्रं तु मृतहोभे न क्रियते चतुरात्रमहूय-
मानानां लौकिकत्वश्रुतेः । अग्नेर्गुप्त्यर्थत्वादिति अनुपदकारवचनाच्च । केचित्त्वहूयमा-
नाग्नीन्धारयन्ति । संवत्सरेऽस्थीनि याजयेयुरिति वचनान्न लौकिका भविष्यन्तीति मृत-
पत्न्यास्थियज्ञेऽपि दीक्षिते पत्नीकर्म च करोति नेष्टिसमीपतः ॥ ४० ॥

यामेन साम्ना स्तुवते । द्वादशशतं दक्षिणा ॥ (स्व० २०) ॥ ४१ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे पञ्चदशप्रश्ने पञ्चमः पटलः ॥

गतः ॥ ४१ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रन्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयोग-
चन्द्रिकायां पञ्चदशप्रश्ने पञ्चमः पटलः ॥

=====

अथ पञ्चदशप्रश्ने षष्ठः पटलः ।

—————

यदि सत्राय दीक्षेताथास्य साम्युत्थानं जायेत ।

सोममय(वि)भज्य विश्वजिताऽतिरात्रेण सर्वस्तो-

मेन सर्वपृष्ठेन सर्ववेदसदक्षिणेन यजेत ॥ १ ॥

सत्राय सत्रार्थम् । यज्ञशून्यसत्रेण यक्ष्य इत्युक्त्वा यदि न यजेत । यो यक्ष्य
इत्युक्त्वां न यजेत इति लिङ्गात् । याऽत्र योक्ष्य इत्युक्त्वेति विधिप्राप्तं त्रैधातवीया-
मेके सहस्रदक्षिणां समामनन्ति (आप० श्रौ० १४-८-२) इत्यापस्तम्बः ।
सा सहस्रदक्षिणा कार्या । सत्रे दीक्षित्वा रोगादिना निमित्तेन मध्य एवोत्थात्तुमिच्छेत्स
सोमस्य स्वांशं गृहीत्वा स्वाग्नींश्च समारोप्य गत्वा कृतान्तादेव प्रक्रम्य विश्वजिद्विधिना
ऋतुः समापनीयः । एवमतिरात्रेण सर्वस्तोमेन सर्वपृष्ठेन सर्ववेदसदक्षिणेन यजेत इति
वचनात् । न चास्य सप्तदशोऽग्निष्टुद्भवति । अत एव विधेरयज्ञविशेषात् ॥ १ ॥

कृतान्तात्कर्माणि प्रतिपद्यते ॥ २ ॥

कृतान्तो यमः । तस्य संबन्धात्पैतृमोधिककर्माणि प्रतिपद्यत इत्यर्थः ॥ २ ॥

अवलिख्योखायास्तैरन्यां मृदं सस्कृत्य कुर्यात् ॥ ३ ॥

यदि दीक्षासूत्तिष्ठासेदित्यापस्तम्बः । स चोखायाः पांसूनपादाय तैरन्यां मृदं संसृज्य
तूष्णीमुखां कृत्वा तस्यामुख्यमुत्पादयेत् ॥ ३ ॥

अवलिख्य पशुशिरसां तूष्णीकेष्वाम्शेषयेत् ॥ ४ ॥

तथा पञ्चपशुशिरोभ्यो लेशानपादाय लौकिकेषु पशुशिरःस्वाश्लिष्य मृदा प्रालिष्य
निदधाति ॥ ४ ॥

प्रणीत आहवनीये तूष्णीमग्निं हरति ॥ ५ ॥

‘ प्रणीतेऽग्नौ तूष्णीमन्यं प्रणयेत् । मन्त्रवन्तमित्यपरम् ’ (आप० श्रौ० १४-
८-१०) इत्यापस्तम्बः । प्रणीतेऽग्नावुत्तिष्ठत इत्यनुषङ्गः । स्पष्टमन्यत् ॥ ५ ॥

संचितेऽग्नावुत्तिष्ठतो न साम्युत्थानेऽग्निचयनं
विद्यते ॥ ६ ॥

‘ चितेऽग्नावुत्तिष्ठतो नाग्निचित्या विद्यते । तूष्णीं वाऽग्निं चिन्वीत । मन्त्रवन्तमित्य-
परम् ’ इति भरद्वाजः ॥ ६ ॥

प्राचीनमुदीचीनं वोदवसाय विहारं साधयित्वा
सर्वपृष्ठ्या (पृथा) यजेत । सर्वक्रतुभ्य आगूर्याश-
क्यमाने यष्टुम् । त्रैधातवर्षिया सत्रे तु विश्वजि-
ताऽतिरात्रेण ॥ ७ ॥

आगोरणं मनसा संकल्पः । वाचा चेत्यपरम् । सूत्रार्थः पूर्वैर्व्याख्यातः ॥ ७ ॥

यदि सुन्वतामाहवनीयोऽनुगच्छेदाग्नीध्रात्प्रणये-
युरेनं यद्याग्नीध्रो गार्हपत्याद्यदि गार्हपत्यो
मन्थेयुरेनम् ॥ ८ ॥

सुन्वतामिति जात्याख्यायामिति बहुवचनम् । नतु सत्रार्थम् । औत्तरवेदिकस्याऽऽ-
ग्नीध्रीयोऽग्नियोनिस्तस्यापि शालामुखीयः । तस्य त्वदक्षाणमन्थनम् । प्राक्त्वाग्नीध्रप्रण-
यनादौत्तरवेदिकस्यान्वाहितविधिना प्रणयनं शालामुखीयात् । तस्य तु तेनैव विधिना
मन्थनं प्र[स]क्त्वौत्तरवेदिकप्रणयनात्तेनैव विधिनाऽस्य प्रणयनं प्राजहितात् । प्राजहि-
तदक्षिणाग्निसभ्यावसथ्यानां तु यथाप्रकृत्यन्वाहितविधिरेव सर्वत्र ॥ ८ ॥

यस्माद्दारोरुद्धायेत्तस्यारणी कुर्यात् ॥ ९ ॥

अत एव पुनर्मन्थेदित्युक्तम् । तत्र यद्दारुगतोऽग्निरन्ततोऽनुगच्छेत्तच्छित्त्वाऽरणी
परिकल्प्य मन्थेत् ॥ ९ ॥

क्रमुको भवति ॥ १० ॥

धनुरादिनिर्लेखनप्रभवाः शकलाः क्रमुकः, तत्रेन्धनार्थे भवति ॥ १० ॥

ब्रह्मण उद्गात्रे होत्रेऽध्वर्यवे च चतुरो वरान्दद्यात् ॥ ११ ॥

मुख्याश्चत्वारो महर्त्विजः ॥ ११ ॥

यद्यक्रीतं सोममपहरेयुरन्यः क्रयः ॥ १२ ॥

प्राक्क्रयादपहरणे पुनराहृत्य क्रय एव कार्यो नान्यत्प्रायश्चित्तमित्यर्थः ॥ १२ ॥

यदि क्रीतं यो नेदिष्ठी स्यात्तत आहृत्याभिषुणुयात् ॥ १३ ॥

क्रीतस्यापहरणे यो नेदिष्ठी नेदिष्ठः सोमसंनिवृष्टदेश इति यावत् । ततो यावद-
र्थमाहृत्यं तमेवाभिषुण्यादित्यर्थः ॥ १३ ॥

सोमाहाराय सोमविक्रयिणे वा किञ्चिद्दद्यात् ॥ १४ ॥

य इदानीं सोमस्य हर्ता यो वा पूर्वः सोमविक्रयी तयोरन्यतरस्मै यथाश्रद्धं
दद्यात् ॥ १४ ॥

यदि तं न विन्देयुः पूतीकानभिषुण्यात् । यदि
न पूतीकानथ फाल्गुनानि । यदि न फाल्गुनान्य-
थाजुनान्यथाऽऽदारान् । यदि नाऽऽदारान्या एव
काश्चाऽऽर्द्रा ओषधीराहृत्याभिषुण्यात् ॥ (स्व०२१) ॥ १५ ॥

पूतीकादय ओषधिविशेषाः । फाल्गुनानि तृणविशेषाः । तेष्वादाराः फाल्गुनानि
च समुच्चीयन्ते । तत्राप्यापस्तम्बीये विशेषः—‘पूतीकाभाव आदारान्फाल्गुनानि च
यानि श्वेततूलानि स्युस्तदभावे याः काश्चौषधीः क्षीरिणीररुणदूर्वाः कुशान्वा हरितानिति ।
वाजसनेयकम् । अप्यन्ततो व्रीहियवान् ’ (आप० श्रौ० १४-८-१३) इति ।
तत्राऽऽदारादयोऽपि सोमस्यैव प्रति निधयो न पूतीकादेः सोमस्याङ्गत्वात् । तेन सर्वेषां
तद्धर्मतच्छब्दौ भवतः । हरितानित्येव सर्वालाभेऽपि हरितान्त्रीहिस्तम्बान्यवस्तम्बा-
न्वाऽभिषुण्यान्न त्वसमाप्य विरमेदित्यर्थः ॥ १५ ॥

प्रतिधुक् प्रातःसवने पूतीकाश्च । दधि च माध्यं-
दिने सवने पूतीकाश्च । शृतं च तृतीयसवने
पूतीकाश्च ॥ १६ ॥

प्रतिधुगादयः पूतीकाश्च सहाभिषूयन्ते, न तु श्रयणं प्रतिधुगादिभिरित्यर्थः ॥ १६ ॥

अपिवा प्रतिधुषा प्रातःसवने सर्वान्सोमाच्छी-
णाति । शृतेन माध्यंदिने सवने दध्ना तृतीय-
सवने नीतमिश्रेण ॥ १७ ॥

सर्वेष्वप्येतेषु प्रतिनिधिकल्पेषु प्रतिधुगादिभिः सर्वसोमानां श्रयणं स्यात् । समुच्ची-
यते च तत्तत्प्राकृतैः श्रयणैर्मैत्रावरुणादीनाम् । प्रतिधुगशृतं दुग्धमात्रं पयः । तथा च
भरद्वाजः—‘प्रतिधुगिति दुग्धमात्रं स्यात् ’ इति । नीतमिति नवनीतम् । तन्मिश्रेण
केवलेन वा दध्ना श्रयणम् ॥ १७ ॥

अग्निष्टोमः सोमः स्याद्रथंतरसामा ॥ १८ ॥

आरब्धः ऋतुरग्निष्टोमान्त एव कार्यो रथंतरसामा च यद्यपि संस्थान्तरं सामान्तरं
वाऽभिहितमासीत् ॥ १८ ॥

एकां गां दक्षिणां दद्यात्तेभ्य एव ॥ १९ ॥

यद्यपि पुनरिज्यायां तेभ्यो दास्यन्ते दक्षिणास्तथाऽपि तेभ्य एवेत्यर्थः । एवं च पुनरिज्यायामपि त एव त्विज इति सिद्धं भवति ॥ १९ ॥

पुरा द्वादश्याः संवत्सरे वा । तस्मा एव क्रतवे पुनर्दीक्षेत । तत्र तद्दद्यात्पूर्वस्मिन्दास्यन्त्स्यात् त एवैनमृत्विजो याजयेयुः ॥ २० ॥

प्रतिनिधिना प्रवृत्तस्य क्रतोः कर्मान्तरत्वभ्रमाद्यत्विगन्तरपरिग्रहनिरासार्थोऽयं नियमः । ब्राह्मणवाक्यमेतत्पुनरिज्याविधानार्थं व्याख्यातुमुदाह्रियते कल्पान्तरे पुनः सोमं क्रीणीयादिति लिङ्गेन पुनरिज्याऽनुमीयते । वाक्यशेषश्च भवति यज्ञेनैव तद्यज्ञमिच्छति, इति । अत्रैवमुच्यतां तर्हि कियदन्तः पूर्वक्रतुः कियदादिश्चोत्तरः कश्च तस्य कालः का वा संस्थेति तदेतत्सर्वमाहाऽऽपस्तम्बः—‘अवभृथादुदेत्य पुरस्ताद्द्वादश्यास्तस्मा एव क्रतवे पुनर्दीक्षेत’ इति । अवभृथान्तस्तावत्पूर्वः क्रतुः । दीक्षणीयादिश्चोत्तरः । दीक्षयाश्च पूर्वसुत्याप्रभृत्यर्वाह्वाद्दशरात्रात्कालः । तस्मा एव च क्रतवे दीक्षेत यत्संस्थः प्रागारब्ध इत्यर्थः । आश्वलायनस्तु अत्र पूर्वमपि क्रतुमुदवसानीयान्तमुक्तवान् । यथा यज्ञं संस्थाप्योदवसाय पुनर्यजेत, इति । विकल्पं त्वाह कात्यायनः—‘यथा समाप्य पुनर्यज्ञोऽवभृथान्तो वा’ इति । तत्र तद्दद्यात्पूर्वस्मिन्दास्यन्त्यादिति । तामेव दक्षिणां दद्यात् । यां पूर्वस्मिन्क्रतौ दास्यन्त्यात् । दक्षिणोत्कर्षवचनसामर्थ्यात् प्राग्दक्षिणाभ्योऽपहार एवायं विधिः । दत्तासु दक्षिणासु रसस्यर्जाषस्य वाऽपहारैऽपि समाप्तिरेव प्रतिनिधिना । तथा प्रवृत्तद्रव्यलाभे नायं विधिः सर्वत्र । तथा चाऽऽश्वलायनः—‘सोमधिगमे प्रकृत्येति एवं च पूर्तीकानेव क्रीतवत्तदपहारे पुनस्तानेव लभमानस्य नायं विधिर्भवति । तथा सर्वापहार एवायं विधिः । असर्वापहारै त्वातिशिष्टमन्येन वर्षयित्वाऽभिषुणुयुः । सर्वः क्रीतापहारविधिः क्रीतनाशदोषयोरपि दर्शनार्थः, तुल्यन्यायत्वात् । अभिदग्धे तु तत् प्रायश्चित्तं यदपहृत इति लिङ्गाच्च । तथा क्रीते राजर्षि नष्टे दग्धे वा’ इत्याश्वलायनः ॥ २० ॥

अथ यदि सदोहविधानान्यभिदहोरन्ग्रहानध्वर्युः

स्पाशयेत् । स्तोत्राण्युद्गाता । शस्त्राणि होता ॥ २१ ॥

ग्रहान्गृहीतान्गृहीतान्हुतान्होष्यमाणांश्चाध्वर्युः स्पाशयेद्बुध्येतेत्यर्थः ॥ २१ ॥

अनभिदग्धे सोमे कृतान्तात्कर्मणि प्रतिपद्येरन् ॥ २२ ॥

‘पार्श्वतो देवयजनमध्यवसाय कृतान्तादेव प्रक्रमेयुः’ इत्यापस्तम्बः । देवयजनमवसाने वेदिकरणादीनि तूष्णीं कियन्ते मन्त्रेण वा प्रागुक्तन्यायात् । तथाऽनावृताः

क्रियेरन्नावृता वेत्याश्वलायनः । कृतान्तादिति यावत्कर्म कृतं ततः परं तन्त्रमित्यर्थः । प्राग्वंशादिमण्डपदाहे तु न देवयजनान्तरं गम्यते ॥ २२ ॥

दग्धे तत्प्रायश्चित्तं यदपहृते ॥ २३ ॥

अभिदग्धे तु सोमे यदपहृतप्रायश्चित्तं यो नेदिष्ठी स्यादित्यादि तदेव भवति ॥२३॥
पञ्चात्र गा दक्षिणा ददाति । पञ्च वरानित्येकेषाम् ॥ २४ ॥

या तत्रोक्ता गौरिकां दक्षिणां दद्यादिति तस्याः स्थाने तत्र पञ्च दद्यात् । अनङ्कु-
होऽपि प्राप्त्यर्थं वरवचनम् । प्रवृत्तद्रव्यस्य लाभे त्वत्रापि प्रकृत्या समाप्तिर्द्रष्टव्या ॥२४॥

यदि ग्रावा दीर्येत द्युतानस्य मारुतस्य साम्ना
स्तुवीरन् । ब्रह्मसाम्नेत्येकेषाम् ॥ २५ ॥

यदि प्रातःसवने ग्रावा शीर्येत पुरस्ताद्ब्रह्मिष्णवमानादित्यापस्तम्बः । दीर्येत खण्डितः
स्यात् । द्युतानस्य मारुतस्य यत्साम तेनात्र स्तुवीरन् । यद्यपि न तस्य च्छन्दोगैर्ब्रह्म-
सामत्वमुक्तं तथाऽप्यत एवानुवादात्कचिद्धिर्द्रष्टव्यः ॥ २५ ॥

यदि प्रातःसवने कलशो दीर्येत वैष्णवीषु शिपि-
विष्टवतीषु स्तुवीरन् ॥ २६ ॥

व्याख्यातमिदं ब्राह्मणे—‘ यदि प्रातःसवने कलशो दीर्येत वैष्णवीषु शिपिविष्ट-
वतीषु स्तुवीरन् यदि मध्यंदिने दीर्येत वषट्कारनिधनं साम कुर्युः । यदि तृतीयसवन
एतदेव ’ इति । तद्यथा ब्राह्मणमेवानुसंधातव्यमित्यर्थः । कलश इति द्रोणकलशस्यैवैक-
देशग्रहणं, यथा सत्यभामा भामा भीमसेनो भीम इति । दीर्येत भिद्येत ॥ २६ ॥

यदि माध्यंदिने दीर्येत वषट्कारनिधनं साम
कुर्युः । यदि तृतीयसवन एतदेव ॥ २७ ॥

निधनमन्तिमा भक्तिः । तद्वषट्कारो यस्य तद्वषट्कारनिधनं तत्साम गायेयुः ॥२७॥

यदि कलशो दीर्येत वषट्कारनिधनं ब्रह्मसाम कुर्यु-
रित्येकेषाम् । सर्वेषामनवयवेन श्रूयते ॥ (ख०२२) ॥
॥ २८ ॥ असवे स्वाहा चसवे स्वाहा विभुवे
स्वाहा विवस्वते स्वाहा गणश्रियै स्वाहा मलि-
म्लुचाय स्वाहा शूषाय स्वाहेति सप्ताऽऽहुतीर्हु-
त्वेन्द्रस्य ग्रहोऽस्य गृहीतो ग्राह्यो देवानां पूरसि
तं त्वा प्रपद्ये सह ग्रहैः सह पशुभिः सह त्विग्भिः
सह सौम्यैः सह सदस्यैः सह दाक्षिण्यैः सह

दक्षिणाभिः सह यज्ञेन सह यज्ञपतिना प्रवि-
शानि सह यन्मे अस्ति तेनेत्यभिमन्त्र्य ॥ २९ ॥

यद्रषट्कारनिधनं साम तद्वाणाच्छंसि साम कुर्यात् । तथाऽसवे स्वाहा, इत्याहुतिषु
हुतास्वध्वर्युणा दीर्णमनुमन्त्रयते यजमानः । नोत्तरयोः सवनयोरयं विधिः । यदि प्रातः
सवने कलशो दीर्घेत (आप० श्रौ० १४-८-२९) इत्यापस्तम्बीये तु प्रातःसव-
नग्रहणादुत्तरविधावनुसवनमिति वचनाच्च ॥ २८ ॥ २९ ॥

सवेशाय त्वोपवेशाय त्वेत्यनुसवनं दीर्णे जुहोति ॥ ३० ॥

एतैः प्रतिमन्त्रमनुसवनं दीर्णे पञ्चाऽऽहुतीर्जुहोतीत्येके (आप० श्रौ० १४-८-८९)
इत्यापस्तम्बः । सवनत्रयार्थोऽयं कल्पः । तेन सर्वत्र विकल्प्यते । एवं कृते प्रायश्चित्ते
संघानीयद्रव्यैः कलशं प्रतिलिम्पेत् । तथा च बौधायनः—‘स यद्यवदीर्णो भवति प्रति-
लिम्पत्येनम्’ इति । धारणासमर्थत्वे त्वन्यं मन्त्रेण प्रयुज्य तस्मिन्न(न्)समवनयेत् ।
स्कन्ने तु रसे विधिमाह बौधायनः—‘आग्रयणादत्राऽऽहुं प्रस्कन्दयति’ इति । पूत-
भृदाधवनिययोस्तु दीर्णयोः सर्वप्रायश्चित्तं हुत्वाऽयमेव प्रकारो द्रष्टव्यः । तथा च तावे-
वैकैकं प्रकृत्याऽऽह बौधायनः—‘स यद्यवदीर्णो भवति लिम्पत्येनम्’ इति । तथा—‘आग्र-
यणादेवात्राऽऽहुं प्रस्कन्दयति’ इति । समानोऽयं प्रकार आग्रयणस्थाल्यां विदीर्णायाम् ।
कलशात्तु रसोत्पत्तिः । यथोक्तम्—यदाऽऽग्रयणः कलशादिति ॥ ३० ॥

यदि सर्वैः पर्यायैरस्तुतमभिव्युच्छेत् षड्भि-
र्होत्रे स्तुयुः । तिसृभिस्तिस्तृभिरितरेभ्यः ॥ ३१ ॥

यदि सर्वै रात्रिपर्यायैः (आप० श्रौ० १४-२३-१२) इत्यापस्तम्बः । अतिरात्रे
त्रयो रात्रिपर्यायाश्चतुश्चमसगणास्तैस्त्रिभिरप्यस्तुते यदि व्युष्टा रात्रिः स्यात्तदा त्रिष्वपि
पर्यायेषु होतृशस्त्रार्थानि स्तोत्राणि षड्भिः षड्भिः स्तुयुः, इतराणि मैत्रावरुणब्राह्मणा-
च्छंस्यच्छावाकशस्त्रार्थानि तिसृभिस्तिस्तृभिः । एवं द्वादशस्वपि रात्रिस्तोत्रेषु हासः
कार्यः ॥ ३१ ॥

यदि द्वाभ्यां पर्यायाभ्यामस्तुतमभिव्युच्छेद्धोत्रे
मैत्रावरुणाय चान्यतरस्य स्तुयुः । ब्राह्मणा-
च्छंसिनेऽच्छावाकाय चान्यतरस्य ॥ ३२ ॥

यदि द्वाभ्यां पर्यायाभ्यामस्तुते प्रथममात्रेण स्तुते व्युच्छेत्तदा मध्यमपर्याये होतृ-
मैत्रावरुणार्थे द्वे एव स्तोत्रे स्तुयुः । ब्राह्मणाच्छंस्यच्छावाकार्थे तु लुप्येते । एतदेव विप-
रीतमुत्तरपर्याये । मध्यमोत्तमयोः पर्याययोरितरेतरापेक्षायां पूर्वोत्तरत्वं वेदितव्यम् ॥ ३२ ॥

यद्येकेन पञ्चदशभिर्होत्रे स्तुयुः । तिसृभिरिति-
सृभिरितरेभ्यः ॥ ३३ ॥

यद्येकेन पर्यायेणास्तुते व्युच्छेत्तदा होतुः स्तोत्रं यथाप्रकृत्येव पञ्चदशभिः स्तुयुः ।
इतराणि पञ्चभिः । अत्रेयं मीमांसा—‘किमयमभिव्युष्टिशङ्कायामेव विधिरुताभिव्युष्टौ
सत्याम्’ इति । शङ्कायाम्, इति ब्रूयात् । कुतः । ब्राह्मणेष्वभिव्युच्छेदित्येवाऽऽज्ञानात् ।
नियतपरिमाणभूतासु स्तोमवचनानुपपत्तेश्च । न हि नियतकालपरिमाणा सर्वत्राभिव्युष्टि-
र्थेन तत्परिमिताः स्तोमाः नियम्येरन् । अतः सत्यामाभिव्युष्टौ नैमित्तिको हासः । न
त्वनभिव्युष्ट्यर्थे इति सांप्रतम् । तदुक्तमुपग्रन्थकारेण—अभिव्युच्छेदित्येव शाट्यायनि-
ब्राह्मणं भवति । तथा भाल्लविनां तथा कालविनां तथा तैत्तिरीयाणां तथा सर्वेषां विभ-
क्त्युपनिपातं एव स स्यात् । अथापि चेदनभिविवासाथोऽभविष्यदपरिमितः स्तोमोऽभवि-
ष्यत् । यथा नाभिविवसेत् तथा स्तुवीरन्नित्येवाभविष्यत् । न ह्यनभिविवासाथे परिमा-
णमुपपद्यते । तेन तु परिमाणग्रहणेन जानीमोऽभिव्युष्ट्या संयुक्त एवायं कल्पो भवतीति
॥ ३३ ॥

अग्ने विवस्वदुषस इत्याश्विनस्य प्रतिपदं कुर्वीरन् ॥ ३४ ॥

त्रिष्वप्युक्तेषु निमित्तेष्वेषैव प्रतिपत् ॥ ३४ ॥

यस्याऽऽश्विने शस्यमाने सूर्यो नोदियात् । सर्वा अपि दाश-
तय्यः शशसेत् । सौर्यं पशुं बहुरूपमुपाकुर्यात् । यस्याऽऽ-
श्विने शस्यमाने सूर्यो नाऽऽविर्भवतीति विज्ञायते ॥ ३५ ॥

यदा सूर्यो न प्रकाशते मेघादिच्छन्नस्तदा संविचमसेषु भक्षितेषु नानावर्णश्लोक
आलभ्यते प्रसज्यते च तत्र सवनीयतन्त्रम् । दश मण्डलान्यवयवा अस्या इति दशतयी
ऋक्संहिता । तस्या ऋत्रो दाशतयीर्दाशतयीरित्याहानतिभेदात् । ता बह्वीरप्यनुब्रू-
याद्वा यावत्सूर्यः प्रकाशते ॥ ३६ ॥

यदि समन्वारब्धानां सर्पतामुद्राताऽपच्छिद्येत ।
यज्ञेन यजमानो व्यृध्येतादक्षिणः स यज्ञक्रतुः
संस्थाप्योऽथान्य आहृत्यः ॥ ३६ ॥

स यज्ञ उदवसानायान्तः संस्थाप्यः । अथानन्तरे पर्वणि स एव क्रतुः पुनराह-
र्तव्यः ॥ ३६ ॥

तत्र तद्दद्याद्यत्पूर्वस्मिन्दास्यन्स्यात् ॥ ३७ ॥

उक्तोऽर्थः ॥ ३७ ॥

ननु सन्त्वेते विधय एकैकस्यापच्छेदे । यदा पुनरेषां त्रयाणां द्वयोर्वा युगपदपच्छेद-
स्तत्र को विवेकः । किमत्र विवेचनीयं यावतामपच्छेदस्तावतां प्रायश्चित्तानि समुच्चेष्यन्ते
निमित्तसंनिपातात् । सत्यं समुच्चीयतां सर्वत्र प्रस्तोतृप्रायश्चित्तमविरोधात् । उद्गातृप्रति-
हर्त्रोस्तु विरुद्धे प्रायश्चित्ते कथं समुच्चेष्येते, न ह्यदक्षिणत्वसर्वस्वदक्षिणत्वयोः समु-
च्चयसंभवः । तत्राऽऽह—

त एवैनमृत्विजो याजयेयुः । अथ यदि प्रस्तोताऽ-
पच्छिद्येत यज्ञस्य शिरोऽपच्छिद्येत ब्रह्मणे वरं
दत्त्वा ॥ ३८ ॥

उद्गातृप्रतिहर्त्रोर्निमित्तसंनिपाते मुख्यत्वादुद्गातुरेव प्रायश्चित्तं प्रवर्तते न प्रतिहर्तुस्तेन
विरोधात् । तस्य तु कृते सर्वप्रायश्चित्तमात्रं भवति ॥ ३८ ॥

अथ पवमानात्सर्पतामुद्गातृणामपच्छेदे प्रायश्चित्तमारभ्यते—
स एव पुनर्वर्तव्यः ॥ ३९ ॥

स एव पुनः पूर्ववदृत्विग्वरणविधिना वर्तव्यः ॥ ३९ ॥

अथ यदि प्रतिहर्ताऽपच्छिद्येत पशुभिर्यजमानो
व्यूध्येत । पुनर्यज्ञे सर्ववेदसं दद्यात् ॥ ४० ॥

ऋतुदक्षिणार्थे सर्ववेदसं दद्यात् ॥ ४० ॥

युगपदपच्छिन्नयोरुद्गातुः प्रायश्चित्तं कुर्यात् ।
प्रतिहर्तुः सर्वप्रायश्चित्तं जुहुयात् ॥ ४१ ॥

युगपदपच्छेदे तूद्गातुः प्रायश्चित्तं प्रतिहर्तुः सर्वप्रायश्चित्तं जुहोतीत्यर्थः ॥ ४१ ॥
अस्त्वेवं यौगपद्ये । क्रमादपच्छेदेऽपि किमयमेव न्यायः, नेत्याह—

पूर्वापरापच्छेदे यो जघन्यः सर्वप्रायश्चित्तं कुर्यात् ॥ ४२ ॥

पूर्वापरयोस्त्वनयोर्धरौ जघन्योऽपच्छिद्येत ततरस्य प्रायश्चित्तमेव प्रवर्तते । सर्व-
प्रायश्चित्तमात्रं त्वितरस्य भवति । पूर्वबाधेनैव जघन्यप्रायश्चित्तस्योत्पत्तेः । तथा च
मीमांसकाः—‘पौर्वापर्ये पूर्वदौर्बल्यं प्रकृतिवत्’ (मी० सू० ६-१-१९) इति ।
एतदुक्तं भवति यदा प्रतिहर्ता जघन्यस्तदा सर्ववेदसमेव दीयते, न पुनरिज्या । यदा
तूद्गाता जघन्यस्तदा पुनरिज्यायैव भवति न तत्रैव ऋतौ सर्ववेदसमात्रमिति । तत्र तु पुन-
रिज्यायां सर्ववेदसं देयमिति प्रतीयात् । कुत एतत् । पूर्वस्मिन्ऋतौ प्रागुद्गातुरपच्छेदा-
त्प्रतिहर्त्रपच्छेदने तस्यैव प्राप्तत्वात् । तत्र तद्दद्याद्यत्पूर्वस्मिन्दास्यन्स्यादिति नियमाच्च ।
तथा च मीमांसकाः—‘यद्युद्गाता जघन्यः स्यात्पुनर्यज्ञे सर्ववेदसं दद्याद्यथेतरस्मिन्’ (जै०

सू० ६-९-२०) इति । येषां त्वनुक्तमपच्छेदप्रायश्चित्तं ब्रह्मादीनां तेषां सर्वप्राय-
श्चित्तमेव सर्वत्र ॥ ४२ ॥

यद्युद्राता जघन्योऽपच्छिद्येत पुनर्यज्ञे सर्ववेदसं
दद्यात् ॥ ४३ ॥

पूर्वसूत्रेण व्याख्यातम् ॥ ४३ ॥

यद्यार्भवे पवमानेऽपच्छिद्येत सर्वप्रायश्चित्तं जुहु-
यात् ॥ (ख०२४) ॥ ४४ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे पञ्चदशप्रश्ने षष्ठः पटलः ।

यदि माध्यंदिने पवमान एतदेव । आर्भवे सर्वप्रायश्चित्तमेव सर्वेषां कृते जुहुयात्
॥ ४४ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां
प्रयोगचन्द्रिकायां पञ्चदशप्रश्ने षष्ठः पटलः ।

=====

अथ पञ्चदशप्रश्ने सप्तमः पटलः ।

—————

यदि सोम उपदस्येत्सुवर्णं हिरण्यं द्वैधं विभ-
ज्यार्धमृजीषेऽतर्थायापोऽवनयेदर्धमभ्युन्नीय ग्रहैः
प्रचरेत् ॥ १ ॥

हिरण्यस्यार्धं द्रोणकलशेऽवधाय वसतीवरीर्गृहीत्वा तासु पयः क्षिपेत् । तत्सो-
मस्थाने भवति । तस्मात्तु येषां ग्रहणं ग्रहाणां चमसानामर्धमभ्युन्नीय होमः पूर्ववत् ॥ १ ॥

ब्रह्मण उद्रात्रे होत्रेऽध्वर्यवे च चतुरो वरान्दद्यात् ॥ २ ॥

उक्तोऽर्थः ॥ २ ॥

यद्याग्रयणः स्कन्देदुप वा दस्येदितरग्रहेभ्यो
निगृहीयात् । यदीतरे ग्रहाः स्कन्देयुरुप वा
दस्येयुराग्रयणाभिगृहीयात् । अन्याञ्जुक्ताद्ध्यु-
वाञ्च ॥ ३ ॥

गतः । शुक्रध्रुवरहितानां ग्रहाणां कलशस्य चाऽऽग्रयणो योनिरिति ॥ ३ ॥

अथान्यं विधिमाह—

द्रोणकलशाभिगृह्णातीति सर्वग्रहाणां स्कन्धानां
मुपदस्तानां वेति विज्ञायते ॥ ४ ॥

सर्वेषामेव ग्रहाणां शुक्रध्रुवसहितानामुपदस्तानां स्कन्धानां च कलश एव योनिरिति । त एते चत्वारो विधयस्तत्र तत्र विकल्प्यन्ते ।

केचित्तु—सर्वग्रहाणामित्यनेन पवमानग्रहाणामपि ग्रहणभिष्ट्वा पूतभृदाधवनीययोर-
प्युपदस्तयोः कलशादुत्पत्तिमाहुः । तदयुक्तम् । ‘ यद्ग्रहो वा कलशो वा ’ इति कल-
शस्य पृथग्रहणेन पवमानग्रहाणामत्र ग्रहग्रहणेनाग्रहाणवगमात् । अतः कलशवदाग्र-
णादेव तयोरुत्पत्तिः । यथा तं तं प्रकृत्याऽऽह बौधायनः—‘आग्रयणादेवाऽऽसुं प्रस्क-
न्दयति ’ इति । चमसानां तु सर्वत्र पूतभृत एवोत्पत्तिः, तद्योनित्वात् । सर्वेषामप्येषां
विधीनां योनिविशेषपरत्वात् । क्वचिदुपदासग्रहणं क्वचित्स्कन्दनोपदासग्रहणं चैवमादेर्ना-
शाप्रकारस्य प्रदर्शनार्थं द्रष्टव्यम् । तथा सर्वत्र सशेषस्कन्दने सोमे सोममभिगृह्य जुहु-
यादित्ययमपि विधिरनुसंधातव्यः । यदा तु निःशेषः स्कन्दति तदा स्वेन स्वेन मन्त्रेण
यथायीनि गृहीत्वा सादयेत् ॥ ४ ॥

यदि ध्रुवः स्कन्देदायुर्दा असि ध्रुव आयुर्मे दे-
हीति वर्चोदा असि ध्रुव वर्चो मे देहीति तनूपा
असि ध्रुव तन्वं मे पाहीत्यभिमन्त्र्य वरं ददाति ॥५॥

गतः ॥ ५ ॥

यद्युपदस्येत्सुवर्णं हिरण्यं त्रैधं विभज्य स्वाहा
दिक् आप्यायस्वेति प्रथममवधायाऽऽप्याययति ॥६॥

स्थालीमात्हत्य द्रोणकलशादाप्याययति । यदा तु दीर्णा स्यादसमर्था च तदाऽन्यां
प्रयुज्य स्कन्धशेषस्यावनीयाऽऽप्याययति । निःशेषस्कन्धस्तु ग्रहणमन्त्रेणैव ग्राह्यः ॥ ६ ॥

स्वाहाऽन्तरिक्षादाप्यायस्वेति द्वितीयम् । स्वाहा
पृथिव्या आप्यायस्वेति तृतीयम् ॥ ७ ॥

अवधायाऽऽप्याययतीत्यनुकर्षः ॥ ७ ॥

अध्वरो यज्ञोऽयमस्तु देवा ओषधीभ्यः पशुभ्यो
नो धनाय विश्वस्मै भूतायाध्वरोऽसि स पिन्वस्व
घृतवद्देव यज्ञस्य ध्रुवा द्यौर्ध्रुवा पृथिवी ध्रुवं विश्व-
मिदं जगत् । ध्रुवा ह पर्वता इमे ध्रुवो राजा विशा-
मयम् ॥ इहैवैधि मा व्यथिष्ठाः पर्वत इवाविचा-
चलिः । इन्द्र इवेह ध्रुवस्तिष्ठेह राष्ट्रमु धारय ।
अभितिष्ठ पृतन्यतोऽधरे सन्तु शत्रवः । इन्द्र इव
वृत्रहा तिष्ठापः क्षेत्राणि संजयन् ॥ इन्द्र एन-

मदीधरदध्रुवं ध्रुवेण हविषा । तस्मै देवा अधि-
ब्रुवन्नयं च ब्रह्मणस्पतिरिति चतसृभिरभिमन्त्र्य
वरं ददाति ॥ (ख०२५) ॥ ८ ॥

सन्नेऽभिमन्त्रिते चाध्वर्युणा, वरं ददाति यजमानः ॥ ८ ॥

यदि नाराशंसः स्कन्देद्यमध्वर्युरुत्तरं ग्रहं गृह्णी-
यात् । तं वषट्कारानुवषट्कृते हुत्वाऽऽप्यायस्व
मदिन्तमेति तस्मादेनमाप्याययति तेनैनं भक्षवन्तं
करोति ॥ ९ ॥

भक्षिताप्यायितश्चमसो नाराशंस इत्युक्तम् । स यदि शोषणादिना नश्येत्तदा यश्च-
मसाप्यायनादनन्तरो ग्रह ऐन्द्राग्नादिस्तं स्वकाले हुत्वा चमसाध्वर्यवे दद्यात् । स च
भक्षं शेषयित्वा तेन चमसानाप्याययति अनुप्रकम्पयति च द्विः । तदर्थत्वादाप्यायनस्य
॥ ९ ॥

देवाञ्जनमग्न्यज्ञ इति प्रातःसवने सोमः स्कन्न-
मभिमन्त्रयेत् । गन्धर्वाञ्जनमग्न्यज्ञ इति माध्यं-
दिने । पितृञ्जनमग्न्यज्ञ इति तृतीयसवने । आप
ओषधीर्वनस्पतीञ्जनमग्न्यज्ञ इति नक्तम् । द्यावा-
पृथिवी जनमग्न्यज्ञ इति । तिरोअह्नियान्सोमे
सोममभिगृह्य निदधाति ॥ १० ॥

हविर्वा स्कन्देदित्यापस्तम्बः । हविः सवनीयादि । नक्तं रात्रिपर्यायेषु । तिरोअह्नेषु
संधिचमसेषु । एवमनुक्रमणात्तिरोअह्नेभ्यः परेप्वसोर्यामचमसगणेषु नायं विधि-
र्भवति ॥ १० ॥

पृषदाज्यः स्कन्देद्यथान्यदधि पृषदाज्यं गृहीत्वा
द्रप्सश्चस्कन्द मनो ज्योतिर्जुषतामिति सःहिता-
भ्यामेकाहुतिं जुहोति ॥ ११ ॥

यदि पृषदाज्यः स्कन्देदिति भरद्वाजः ॥ ११ ॥

यद्यृतुग्रहैः प्रचरन्तौ मुह्येयातां विसृष्टधेनाः सरितो
घृतश्चुतो वसन्तो ग्रीष्मो मधुमति वर्षाः शरद्धे-
मन्त उत नो मयोभुव उदप्रुषो नभसी संवसाथाम् ।
आ नः प्रजां जनयतु प्रजापतिर्भता ददातु परि-
वत्सरो नः । संवत्सर ऋतुभिश्चाक्रपाणो मयि
पुष्टिं पुष्टिपतिर्दधातु ॥ आ देवानां त्वमग्ने व्रतपा

असि यद्वो वयं प्रमिनाम व्रतानि । मधुश्च माध-
वश्च वासन्तिकावृत् । इमं यज्ञमवन्तु ते मामवन्तु
अनु व आरभेऽनु माऽऽरभध्वः स्वाहेत्येतैः सह
दशभिर्ऋग्यजुर्भिर्दशाऽऽहुतीर्जुहोति । प्रत्याहुति
वरं ददाति ॥ (ख० २६) ॥ १२ ॥

मन्त्रतो मुखतः प्रैषतो मार्गतो वा विपर्यासो मोहः । तत्र विसृष्टधेना इति पञ्चभिः,
मधुश्चेति त्रयोदशमासनामभिश्च जुहोति ॥ १२ ॥

यदि सोमः स्कन्देद्ब्रह्मन्सोमोऽस्कानिति ब्रह्मण
आवेद्य यत्र स्कन्देत्तदपो निनीयाभूद्देवः
संविता वन्द्योऽनु न इदानीमह्ण उपवा-
च्यो नृभिः । वि यो रत्ना भजति मानवेभ्यः श्रेष्ठं
नो अत्र द्रविणं यथा दधदित्यभिमन्त्र्य हिरण्य-
गर्भः समवर्तताग्र इति जुहुयात् ॥ १३ ॥

ब्रह्मणः स्कन्दनादिवदनं प्रायश्चित्तानुसंधानार्थम् । तत्राभूद्देव इत्यृचा स्कलमभि-
मन्त्र्य तस्योपरि पूर्ववत्प्रादेशान्मिमीत इत्यापस्तम्बः ॥ १३ ॥

यदि चमसमभक्षितः स्तोत्रेणाभ्युपाकुर्यात् ॥ १४ ॥

यद्यभक्षिते चमसगण उत्तरस्मै चमसगणाय स्तोत्रमुपाकुर्यात् ॥ १४ ॥

इन्दुर्हिन्वानमवागदि(र्धगि)न्दोरुभयोः सोमाः साम
[म]सृक्षत दिव्याश्च पार्थिवाश्च तस्य त इन्द्रपी-
तस्य मधुमत उपहृतस्योपहृतो भक्षयामीत्यभिवृष्टस्य
सोमस्य भक्षयति ॥ १५ ॥

यत्र वर्षविन्दुः पतितः सोऽभिवृष्टः । तस्य त्वेताववेक्षणं तूष्णीमिति गम्यते । प्रत्यस्मै
पिपीषत इत्यवेक्षणमन्त्रः । इन्दुरिन्दुरिति भक्षणमन्त्र इति सूत्रान्तरे द्रष्टव्यः । भक्षणम-
न्त्रस्तु नित्यमन्त्रप्रत्याम्नायः ॥ १५ ॥

यदि दीक्षितोऽवकिरेदप्स्वग्न इत्येषा । तपो-
ष्वग्रे अन्तराः अमित्राँस्तपाशः समररुषः
परस्य । तपा वसो चिकितानो अचितान्वि ते
तिष्ठन्तावजरा अयासः ॥ यो नः सनुत्यो

अभिदासदग्ने यो अन्तरो मित्रमहोऽवनुष्यात् ।
 तमजरेभिर्वृषाभिस्तप स्वैस्तपा तपस्व तपसा
 तपिष्ठ ॥ स स्मा कृणोतु केतुमा नक्तं चिद्धूर
 आसते । याचको यद्वनस्पतीन्प्रास्मा यिनोत्य-
 जरः । न हि ते अग्ने तनुवै क्रूरं चकारमर्त्यः ।
 कृषिर्वभस्ति तेजनं स्वं जरायुगौरिव । मेष
 इव यदुप च विच शर्वरी यदप्सुरग्रोरुपरस्य
 खादति । शीष्णा गिरो वक्षसा वक्षणां जय-
 न्नाश्वभस्ति हरितेभिरासभिरित्येतैः सह
 दशभिक्रयजुभिर्दशाऽऽहुतीर्जुहोति । प्रत्या-
 हुति वरान्ददाति ॥ (ख० २७) ॥ १६ ॥

ब्रह्मचर्यावस्थस्यै योनौ रेतःस्कन्दनमवकिरणम् । अयोनावपि बुद्धिपूर्वमित्यपरे ।
 षट्पूर्णाहुतीर्हुत्वा, इत्यापस्तम्भः । पूर्णया स्तुचाऽऽहुतिः पूर्णाहुतिः । प्रत्याहुतीत्यनेनैकै-
 कदश आहुतेरेकैको वरो दक्षिणेति दर्शितं, न त्वाहुतावाहुतौ हुतायां देय इति ।
 अन्यथा षट्पूर्णाहुतीर्हुत्वेत्यनेन विरोधात् । अन्विष्टकं दक्षिणा ददातीत्यादौ तथा दर्श-
 नाच्च ॥ १६ ॥

॥ अपरे वा श्रेयहेदनमिति वा (दशाऽऽहुतीर्हुत्वा प्रव-
 र्मानः सुवर्जन इत्येतेनानुवाक्रेणाभिषिञ्चेत्) ॥ १७ ॥

अभिषेकवचनान्नाकाहेत् । यत्प्रत्या सहानकिरणे तन्त्रेणोऽऽहुतीर्हुत्वा पृथगुभयोरभि-
 षेकः । यदि पुनर्दास्ययोनौ वा रेतःस्कन्दनं स्यात्तदा सामयाचारिकोऽपि विधिरनुसन्वा-
 तव्यः । शूद्रायां च रेतः सिक्त्वाऽयोनौ वाऽऽबिलङ्गाभिरप उपस्पृशेत् । वारुणीभिर्वाऽन्यैः
 प्रभिञ्जेरिति । अन्वुद्धिपूर्वकस्कन्दने तुक्त एव विधिः । अस्मेऽत्र पयस इत्यादिना ॥ १६ ॥

यदि हुताहुतौ सोमौ सःसृजेयातामन्तःपरिध्या-
 हवनीयादङ्गारं निर्वर्त्य यज्ञस्य हि स्थ ऋत्विया-
 किन्द्राग्नी चैतनस्य च हुताहुतेस्य तृप्यतमहुतस्य
 हुतस्य च हुतस्य चाहुतस्य चाहुतस्य हुतस्य
 चेन्द्राग्नी अस्य सोमस्य वीतं पिबतं जुषेथाः
 स्वाहेति हुताहुतौ सोमौ जुहुयात् ॥ १८ ॥

यदा ग्रहस्य चमसस्य वा हुतस्य भक्षायोऽऽनीयमानः शेषः प्रसा(मा)दात्कचिद-

७ पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । ३३५

हुतग्रहादावापतेत् । अहुतो वा ग्रहादिर्हुतशेषे तदा 'तमस्मै भक्षं प्रयच्छेत्' इत्यापस्तम्बः । तं संसृष्टमेवं हुत्वा तस्मै भक्षं प्रयच्छेद्यः पूर्वहुतशेषभक्षणः प्राप्तः ॥ १८ ॥

मा नोऽध्वरिषुः पितरो मोत धीरान्मा नः स
बन्धुरुत वाऽन्यबन्धुः । मा नो दुश्शक्षो अघशशस
ईशताहुतोऽयं यज्ञमप्येतु देवा इति हुतहुतौ सोमौ
भक्षयति ॥ १९ ॥

प्रत्यान्नायोऽयं नित्यस्य भक्षमन्त्रस्य ॥ १९ ॥

मा यजमानं तमोऽविदन्मत्विजो मा इमाः प्रजाः ।
मा यः सोममिमं पिबात्संसृष्टमुभयं कृतमिति
भक्षयन्तमभिमन्त्रयते ॥ २० ॥

अध्वर्युरिति शेषः । यदा त्वध्वर्युर्भक्षयति तदैव प्रतिप्रस्थाताऽभिमन्त्रयते । एवं संसृष्टं सोममिन्द्राग्निभ्यां प्रतिपाद्य पुनर्योनित उत्पन्नेन स्वकाले तां देवतां यजेद्यस्यै गृहीतोऽयमहुतोऽन्यत्र प्रतिपन्नः । यदा हुतस्यैकदेश एव हुतशेषे पतितो न कृत्स्नस्तदा शेषेणैव वर्धितेन यजेत ॥ २० ॥

सप्तत्विजः सप्त सदाऽस्येषां दश क्षिपो अश्विना
पञ्च वाजाः । प्राणो व्यानोऽपानो मन आकृत-
मग्निः स्वाहा कृतहविरदन्तु देवाः ॥ यज्ञपते
न त्वदेतानिति भक्षं व्यापन्नमुत्तरार्धपूर्वार्ध उप-
रवेऽवनयेत् ॥ २१ ॥ दक्षिणार्धपूर्वार्धे वा ॥ २२ ॥

केशकीटादिभिरुपधातो व्यापत्तिः । तत्र पात्रमपि निर्णिज्यते निर्लिख्यते वा यथादोषम् । न चान्यो भक्ष उत्पाद्यः । अप्रयोजकत्वात् । प्रतिपत्त्यन्तरेण शेषकार्याच्च । नाराशंसार्थरतूत्पाद्य एवानुप्रकम्पनार्थम् ॥ २१ ॥ २२ ॥

स्कन्ना घोः स्कन्ना पृथिवी स्कन्ना विश्वमिदं
जगत् । स्कन्नाऽदो विश्वा भूतानि प्रस्कन्नाऽज्जयि-
ताः हविः ॥ इह गावः प्रजायध्वमिहाश्वा इह
पुरुषाः ॥ इहो सहस्रदक्षिणो रायस्पोषो निषीद-
तु ॥ अयं यज्ञो वर्धतां गोभिरश्वैरियं वेदिः
स्वपत्या सुवीराः । इदं वर्धिरति वर्धेऽध्यन्येमं
यज्ञं विश्वे अवन्तु देवाः ॥ पयस्वतीरोषधय

इत्येताभिः पृषदाज्यं स्कन्नमभिमन्त्र्यापोऽभ्य-
वहृत्य पात्रं निर्णिज्य पुनर्निष्ठप्य निदधाति ।
तस्मिन् हिरण्यं शतमानमवधायैकमिषे विष्णु-
स्त्वाऽन्वेत्विति वैष्णव्यर्चाऽथान्यद्वाधि पृषदाज्यं
गृहीत्वा द्रप्सश्चस्कन्देत्यभिमृश्याश्वेनावघ्राप्य सा-
दयति ॥ २३ ॥

सुचमित्यापस्तम्बः । सुक्संयोगात्सुभगतस्यैवायं विधिः । स्थालीगतस्य त्वाज्यवदेव
विधिर्भवति । तत्र स्कन्नं चतसृभिरभिमन्त्र्य स्कन्नशिष्टमप्सु क्षिप्त्वा पुनः स्थाल्याः
पञ्चकृत्वो वैष्णव्या गृहीत्वा मन्त्रेण सादयेत् ॥ २३ ॥

यदपामृक्षच्छकुनिर्मुखेन निर्ऋते तव । अग्निष्टत्स-
र्वं शुन्धतु हव्यवाङ्घृतसूदन इति शकुन्य-
वमृष्टं तस्यैतदेव प्रायश्चित्तं निर्लिख्यतेऽत्र पा-
त्रम् ॥ २४ ॥

अभिमन्त्रणमन्त्रस्त्वत्र यदपामृक्षदिति भवति पात्रनिलर्खेन चाधिकम् । समानमन्य-
त्पूर्वेणेत्यर्थः । केचित्तु मुखेनेति मन्त्रवर्णात् । काकमुखेनापमृष्टस्यैवैनं विधिमिष्ट्वाऽङ्गा-
न्तरमृष्टं तदव्यापन्नविधिनाऽप्सु क्षिप्त्वा निर्लिखितायां सुचि स्वमन्त्रेण गृह्णन्ति ॥ २४ ॥

यदवालिक्षच्छ्वपान्मुखेन निर्ऋते तव । अग्निष्ट-
त्सर्वं शुन्धतु हव्यवाङ्घृतसूदन इति श्वापदाव-
लीढमभिमन्त्रयते । तस्यैतदेव प्रायश्चित्तम् । (अ-
भ्यवहरणादि पूर्ववत् ।) नात्र पात्रं प्रयु-
ज्यते ॥ (ख० २८) ॥ २५ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे पञ्चदशप्रश्ने सप्तमः पटलः ॥

शुभ इव पादा यस्य स श्वापदः श्वशृगालमार्जारादिः पञ्चनखः । तदवमृष्टं त्वेतयाऽ-
भिमन्त्र्य सुचं च तां त्यक्त्वा पात्रान्तरं संस्कृत्य तस्मिन्गृह्णाति । समानमन्यत्पूर्वेण ।
एतेनैव निदर्शनेन पतितोदक्याद्यप्रयतस्पृष्टानां द्वादशमलोपहतानां च त्यागो वेदि-
सव्यः ॥ २९ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां
प्रयोगचन्द्रिकायां पञ्चदशप्रश्ने सप्तमः पटलः ॥ ७ ॥

अथ पञ्चदशप्रश्नेऽष्टमः पटलः ।

यदस्य पारे रजस इति जुहुयात् । यदि पशु-
रूपाकृतो वेपेत निषीदेद्वाश्येतोच्छ्रयेत्पलायेता-
कामसंज्ञपने च । यस्माद्भीषाऽत्रोपिष्ठास्ततो नो
अभयं कृधि । प्रजाभ्यः सर्वाभ्यो मृड नमो
रुद्राय मीढुष इति द्वितीयां वेपमाने ॥ १ ॥

उपाकरणप्रभृत्या संज्ञपनाद्यदि पशुः क्रन्देत्तदा यदस्य० इति हुत्वा यस्माद्भीषे-
त्यनेया जुहुयात् । अभिमन्त्रयेत वा पशुमित्यापस्तम्बवैखानसौ । संज्ञपनदशायां
त्विन्द्रस्य भाग इत्यवेक्षणस्यापि समुच्चय इति द्रष्टव्यम् ॥ १ ॥

यस्माद्भीषा न्यषद इति द्वितीयां निषण्णे ॥ २ ॥

जुहुयादित्यनुवर्तते । उपाकृतस्योपवेशने त्वेतथैव यस्माद्भीषा न्यषद इति विकृतया
द्वितीयामाहुतिं जुहुयात् । समानमन्यत्पूर्वेणेत्यर्थः । केचित्तु तिष्ठति पशाविति प्रयाजेषु
नियमात्तत्रैवैनं विधिमिच्छन्ति ॥ २ ॥

उदुस्र तिष्ठ प्रतितिष्ठ मा रिषो मेमं यज्ञं यजमानं
च रीरिषः । सुवर्गे लोके यजमानं हि धोहि शं
न एधि द्विपदे शं चतुष्पद इत्युस्रमुत्थापयेत् ॥ ३ ॥

निषण्णे तं मैत्रावरुणो दण्डेनोत्थापयेदित्यापस्तम्बः । निषण्णे त्वयमप्यपरो विशेष
इति भावः । उस्रशब्दस्य गोजातिवचनत्वाद्व्युस्रेत्यविकृतो मन्त्रः ॥ ३ ॥

उच्छागोति च्छागम् । उन्मेषेति मेषम् । ऊर्ध्व
ऊषुण ऊतय इति द्वितीयाम् । ऊर्ध्वो नः
पाह्वहसो निकेतुना विश्वं समत्रिणं दह ।
कृधीत ऊर्ध्वो च रथाय जीवसे विदा देवेषु
नो दुव इति तृतीयाम् ॥ ४ ॥

च्छागमेषयोस्तूच्छाग तिष्ठ उन्मेष तिष्ठेति विक्रियते । दशायां तु जात्यनादरेणोद्देश
इत्येव भवति । तत्रोच्छागोत्यस्य प्रकृत्यर्थत्वाद्विक्रियते पश्चनेकत्वे स्त्रीपशौ च यथार्थ-
मूहः । नोस्त्रादीनामूहो विकृत्यर्थमेवोपदेशात् ॥ ४ ॥

यस्माद्भीषाऽवाशिष्ठा इति द्वितीयां वाश्यमाने
यस्माद्भीषा समुत्क्रंस्था इति द्वितीयामुच्छ्र-
यति ॥ ५ ॥

स्पष्टम् ॥ ९ ॥

यस्मान्द्रीषाऽपलायिष्ठा इति द्वितीयां पलायितेऽ-
नागच्छत्यन्यं तद्रूपं तद्वर्णं तद्वयसं तज्जातीयं
तद्वैवतमुपाकृत्य तेन स०स्थापयेत् ॥ ६ ॥ तज्जा-
तीयेऽविद्यमाने अजा अवयो गाव इत्यन्योन्यस्य
प्रतिनिधयो भवन्ति ॥ ७ ॥

अपक्रमणं पलायनम् । ‘अनागच्छत्यन्यं तद्रूपवर्णवयसं तद्वैवतमुपाकृत्य यजेत’
इत्यापस्तम्बः । तस्मिन्नागमयिदुमशक्ये सति संस्थानवर्णवयोभिस्तत्सदृशं तज्जातीय-
मन्यमुपाकुर्यात् । तज्जातीयालाभे प्रतिनिधिरुक्तः सूत्रकारेण—‘अजा अवयो गाव इत्य-
न्योन्यप्रतिनिधयो भवन्तीति ॥ ६ ॥ ७ ॥

तेष्वविद्यमानेष्वप्येन शेष० स०स्थापयेत् ॥ ८ ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥ ८ ॥

यस्मान्द्रीषा समज्ञास्था इति द्वितीयामकामसंज्ञपने ॥ ९ ॥

स्वयं व्याध्यादिना मरणमकामसंज्ञपनम् ॥ ९ ॥

य इदमकस्तस्मै स्वाहेति सर्वोत्तमां जुहोति ॥ १० ॥

उत्तमां तृतीयामित्यर्थः । सर्वत्र तृतीयामित्यापस्तम्बवैखानसौ ॥ १० ॥

न वा उ वेतन्म्रियसे । आशानां त्वा विश्वा
आशाः । आपो हि ष्ठा मयोभुव इति चतसृभिः
पशुं व्यापन्नमभिमन्त्र्यापोऽभ्यवहृत्यान्यं तद्रूपं
तद्वर्णं तद्वयसं तज्जातीयं तद्वैवतमुपाकृत्य तेन
स०स्थापयेत् । तज्जातीयेऽविद्यमाने ॥ (ख०२९) ॥
पलायिते व्याख्यातम् ॥ ११ ॥

मृतं पशुमपोऽभ्यवहृत्य पूर्ववदन्येन यजेत ॥ ११ ॥

उखा० स्रवन्तीमगदामकर्माग्निर्होता पृथिव्यन्तरिक्षं
धौर्यदत्तश्च्युतदग्नावेव तन्न तत्प्राप्नोति निर्ऋतिं
पराचौरिति पशूखा० स्रवन्तीमभिमन्त्रयेत् ॥ १२ ॥

भिन्नां स्रवन्तीमभिमन्त्र्यान्यामुखां संस्कृत्य निवेशयेत् ॥ १२ ॥

यावन्ति पशोरवदानानि न विन्देयुस्तावत्कृत्व
आज्यस्यावधेत् ॥ १३ ॥

यर्हि पशुमित्यारभ्य ये पशुं विमथ्नीरन्नित्यन्तं प्राग्यदुक्तं ब्राह्मणे तत्तत्रैवानुसंधा-
तव्यमित्यर्थः । तत्र हि दैक्षं पशुं प्रकृत्योक्तम्—‘यर्हि पशुमाप्रीतमुदञ्चं नयन्ति तर्हि
तस्य पशुश्रपणं हरेत् ’ इति । यर्हि यस्मिन्काले पशुमाप्रीतमिष्टप्रयाजं संज्ञपनार्थमुदञ्चं
नयन्ति तर्हि तस्मिन्काले तस्य तस्मात्प्राजहितात्पशुश्रपणं शामित्राग्निं हरेदित्यर्थः ।
पुनश्च यजमानं वा एतद्विकर्षन्ते यदाहवनीयात्पशुश्रपणं हरन्तीत्याहवनीयादुद्धरणं
निन्दित्वोक्तम् । स वैव स्यान्निर्मन्थ्यं वा कुर्यादिति । स एव प्राजहित एव योनिः
स्यान्निर्मन्थ्यं वेत्यर्थः । पूर्वत्र चात्र च तद्वृत्ताभ्यां प्राजहितपरामर्श इत्येतदपि प्राञ्च-
मग्निं प्रहरन्तीत्यादिब्राह्मणपर्यालोचनयैव प्रत्येतव्यम् ।

बौधायनश्चाऽऽह—‘स वैव स्यादिति पुराणगार्हपत्यमभ्युपादिशति ’ इति ।
समानोऽयं विधिः सवनीयेऽपि तत्प्रकृतित्वात् । निरूढपशौ त्वाहृत्यवचनादाहवनीया-
देवाऽऽहर्तव्यः ।

पुनश्चोक्तं ब्राह्मणे—‘यदि पशोरवदानं नश्येदाज्यस्य प्रत्याख्यायमवचेत्सैव ततः प्राय-
श्चित्तिः’ इति । पशुसंबन्धेकमनेकं वाऽवदानं नाशदोषादिनाऽवदानायोग्यं स्यात्तस्य
स्थाने ध्रौवादाज्यादवचेदित्यर्थः । तदुक्तं भरद्वाजेन—‘यद्यद्विस्तस्याऽऽज्यं प्रतिनिधिः’
इति । कृत्स्ननाशे तु पुनरालम्भः ।

केचित्तु वपाहृदययोर्नाशेऽपि पुनरालम्भमिच्छन्ति तयोः पश्चात्पत्त्वसंभवात् । यथा
आत्मा वपेति पशोर्वा आलब्धस्य हृदयं त्माऽभिसमेति, इति च । तदयुक्तम् । विशेष-
णानुपदेशात् । अर्थवादमात्रत्वाच्चाऽऽत्मप्रवादस्य । तदुक्तं कात्यायनेन—अवदानहानौ
नाऽऽद्विष्येत, हृदयनाशे त्वन्यमालभेतेत्येके हृदयं पशुभिरिति श्रुतेः । सर्वेषां वाऽऽज्यस्य
यजेत, अर्थवादमात्रं पशुवचनमिति । यदि मतमनवदानत्वाद्वापाया न तत्रायं विधिरिति
तदुपोत्तरसूत्रे निरसिष्यते वपादीनां मात्राहीनत्वेऽप्येकदेशे विद्यमाने तेनैव यजेत प्रति-
निधिना द्रव्यप्राधान्यात् । यथोक्तं मात्रापचारं तच्छेषेण समाप्नुयादिति ॥ १३ ॥

ये पशुं विमथ्नीरन्यस्तान्कामयेताऽऽर्तिमाल्लेयु-
रिति कुत्रिदङ्गेति नमोवृत्तिवत्यर्चाग्नीध्रे जुहुयात्
आहवनीये(शामित्रे वा) निरूढपशुबन्धे ॥ १४ ॥

यदि दस्यवः पशुं विमथ्नीरन् जीवन्तं मांसावस्थं वा बलात्कारेण हरेयुस्तांश्च यदि
यजमानः कामयेताऽऽर्तिं प्राप्नुयुरिति तदाऽनया जुहुयात् । तदलाभे तु पलायितविधि-
रेव भवति ॥ १४ ॥

यद्यष्टापदीत्यनुबुध्येरन्धाता रातिः सूर्यो देव
इति द्वाभ्यां गार्हपत्ये जुहोति ॥ १५ ॥

विकृतिषु स्त्रीपशुरालब्धव्या । यद्यष्टापदीत्यनुध्येत । गर्भिणीत्यर्थः । गर्भपादैः
सहास्या अष्टौ पादा भवन्तीति कृत्वा गर्भप्रदर्शनार्थत्वाच्च । गर्भद्वित्वादिना द्वादशप-
द्याद्वावपि समानोऽयं विधिः । ततः प्राक्संज्ञपनादनुबोधे तामुत्सृज्यान्यामुपाकुर्यात् ।
प्ररतस्त्वनुबोधे—घाता रातिः सूर्यो देव इत्याहुती जुहुयात् ॥ १५ ॥

यस्यास्ते हरितो गर्भ इत्यभिमन्त्र्याऽऽवर्त-
नवर्तयेति प्रदक्षिणं गर्भमावर्तयति ॥ १६ ॥

अथैनामध्वर्युरभिमन्त्रयत इत्यापस्तम्बः । गर्भिणीमभिमन्त्रयते यस्यास्त इति ।
विशसनकाले पशोरुपस्थं निर्गमानुगुणमावर्तयतीत्यर्थः ॥ १६ ॥

वि ते भिनद्धि तकरीमित्यन्तरा श्रोणी गर्भ-
निष्वदति ॥ १७ ॥

तदावरकमुल्लं नाम मेदं निष्वदिति च्छिनत्ति ॥ १७ ॥

बहिस्ते अस्तु बालित्याशयाद्गर्भं निरस्योरुद्रप्सो
विश्वरूप इन्दुरिति रसाय पात्रमुपयच्छति ।
शूलेन पशुश्रपणे निहत्य गर्भं श्रपयति ॥ १८ ॥

तत ऊर्वोर्मध्येन गर्भं निःसार्य शूले प्रणीक्ष्य (य) शूलाग्रपोतं (ग्रोहं) कृत्वा
निहत्य श्रपयति । गर्भश्रपणानुगुणमग्निसमीपे शूलं निखाय शामित्रे श्रपयतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

पशुपुरोडाशं निरुप्य न (भ) क्ती द्यावापृथिवीयं
गर्भपुरोडाशं निर्वपति ॥ १९ ॥

पशुपुरोडाशनिर्वपणकाल एव चेज्जाता गर्भिणीति तदा तन्निरुप्यान्तरं गर्भपुरोडाश-
मनुनिर्वपति । पुरस्तात्तु ज्ञाने यदैव जानीयात्तदैव निर्वपेत् । स च भक्ती द्यावापृथि-
वीभ्यां निरुप्यते, न गर्भदेवतायै । न चास्यैकपालधर्माः, शेषस्योत्तरत्र प्रतिपत्ति-
विधानात् । इतरथा सर्वहुतत्वेन शेषासंभवात् ॥ १९ ॥

पशोरवदानान्यवदाय गर्भस्य पुरस्तान्नाभ्या
अन्यदवद्येदुपरिष्ठादन्यदवदाय दैवतेष्ववदधाति
॥ २० ॥

पशोर्दैवतेष्ववत्तेषु गर्भस्य नाम्या ऊर्वमेकमवदाय दैवतेषु क्षिपति । तदा अथस्ता-
न्नाभ्या अवदाय सौविष्टकृतेष्वित्यर्थः । पुरस्ताद्वै नाम्यै प्राण उपरिष्ठादपानं
इति लिङ्गात् ॥ २० ॥

रसं त्रैधं करोति । दैवतेषु सौविष्टकृतेष्वैडेषु च ॥ २१ ॥

८ पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । ३४१

यूष्णः समुच्चयार्थश्चकारो भिन्नक्रमो योजनीयः, समासोपात्तस्वाद्देवतादीनां समुच्च-
यान्तराभावाच्च । यूष्णोपसिच्य त्रिषु गर्भरसं व्यानयतीत्यर्थः ॥ २१ ॥

एकपदी द्विपदीति वषट्कृते जुहोति ॥ २२ ॥

पुरस्तात्स्विष्टकत इत्यापस्तम्बः । पुरस्ताद्गनस्पतेरिति वचनात्तस्य पुरस्तादेवेयमा-
हुतिः ॥ २२ ॥

वषट्कृते विष्णो प्रतप्ते अद्य शिपिविष्ट-
नामेत्यन्यतरया गर्भस्य दक्षिणपूर्वसंज्ञिषु
जुहोति ॥ २३ ॥

विष्णवे शिपिविष्टाय जुहोतीति लिङ्गात् । तथा किमेत्ते विष्णाविति जुहोतीत्येव कल्पा-
न्तरकाराः । अतो दर्विहोमधर्मेण जुहोति ॥ २३ ॥

दक्षिणाकालेऽष्टाप्रूडदिरण्यं दक्षिणा । तृतीयेऽ-
न्तरकोश उष्णीषेणाऽऽविष्टितं भवति । तद्व-
दाति । विबलान्कोशान्करोति ॥ २४ ॥

अत्राध्वर्यवेऽष्टाप्रूडदिरण्यं सकोशं ददाति । अष्टाप्रूडदिरण्यमुष्णीषेणाऽऽवेष्ट्य कोशेऽ-
वधाय तृतीयेऽवधाय तृतीयेऽवदधाति, इत्यापस्तम्बः । अष्टाप्रूडदिरण्यं हिरेण्यमुष्णीषेण
दीर्घवाससाऽऽवेष्ट्य तत्कस्मिंश्चित्सापिधाने कोशेऽवधाय तमपि कोशमन्यस्मिन्कोशे
तथा कृत्वा तमपि तृतीये कोशेऽवदधाति । अष्टाप्रूडदिरण्यं दक्षिणेत्यापस्तम्बः ॥ २४ ॥

मरुतो यस्य हि क्षये यज्ञैर्वा यज्ञवाहस इत्य-
न्यतरया पशुश्रपणे गर्भं जुहोति ॥ २५ ॥

गर्भं गर्भपुरोडाशं चाऽऽहवनीये जुहोति ॥ २६ ॥

गर्भपुरोडाशं च न स्वाहाकरोति ॥ २६ ॥

प्रतिषिद्धत्वात् ॥ २६ ॥

अपि वामही द्यौः पृथिवी च न इति पशुश्र-
पणस्य शीते भस्मनि गर्भमुपोहति ॥ २७ ॥

अपिवेति पक्षान्तरद्योतनार्थम् । उपोहनं प्रच्छादनम् ॥ २७ ॥

गर्भपुरोडाशं ॥ २८ ॥

उपोहतीत्यनुकर्षः ॥ २८ ॥

एतं युवानं परि वो ददामीति ॥ (ख० ३०) ॥ पञ्चभिरभिमन्त्र्य ॥ २९ ॥

एतं युवानमित्यमित्यभिमन्त्र्य ततः स्विष्टकृदादि कर्म प्रतिपद्यते ॥ २९ ॥

यस्यानपवृत्तो(क्तो) यूपो विरोहेत्तस्मिंस्त्वा-
ष्ट्रं साण्डं लोमशं पिङ्गलं बहुरूपं (सवनी
यस्योपलम्भं) कुर्यान्नयस्त्रिंशत्तन्तवो ये वित-
त्निर इति जुहुयात् ॥ ३० ॥

अहर्गणेषु यद्यसमाप्तकार्यो यूपो विरोहेत् तदा तस्मिन्नेव यूपे तत्कालपर्यागतस्यै
पशोः प्रसङ्गन्यायेन त्वाष्ट्रे षशुमुपालम्भ्य कुर्यात् ॥ ३० ॥

यदि कृष्णशकुनिर्ध्वंसयन्नुपर्युपरिसदो
हविर्धानान्यतिपतेद्भय उत्पन्ने शक्ये यष्टुं
सर्वेभ्यो हविर्भ्यः सोमेभ्यश्च द्रोणकलशे
समवदाय ये देवा येषामिदं भागधेयं
बभूव येषां प्रयाजा उतानूयाजाः । इन्द्र-
ज्येष्ठेभ्यो वरुणराजभ्योऽग्निहोतृभ्यो देवे-
भ्यः स्वाहेत्याहुतिं जुहोति ॥ ३१ ॥ अभये
पुनयेजेत ॥ ३२ ॥

कृष्णशकुनिः काकः । स हविषामासन्नानामुपरि पक्षवायुना वीजमान उप समी-
पतो गच्छेत्तेषामुपरि निर्षादेद्वा तत्र देवा इति जुहुयात् । तत्संसृष्टं हविरप्सु प्राक्षिप्या-
न्यमुत्पादयेच्च ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

यद्यृक्तो यज्ञभ्रेष ऋच्छेद्भूरिति गार्हपत्ये जुहुयात् ।
यादि यजुष्टो भुव इति दाक्षिणाग्नौ । यदि सामतः
सुवारित्याहवनीये । यदि सर्वतः सर्वाभिरेकामा-
हवनीये ब्रह्मा वा जुहुयात् ॥ ३३ ॥

ऋक्त ऋद्धारतः । ऋग्वेदविहितस्य कस्यचित्कर्मणो मन्त्रस्य वा भ्रेष इत्यर्थः ।
एवं यजुष्ट इत्यादि ॥ ३३ ॥

सनसा वा ध्यायेत् ॥ ३४ ॥

ब्रह्मेति शेषः ॥ ३४ ॥

औदुम्बरी नश्येद्भज्येत चाऽन्यां प्रच्छिद्योर्गस्यूर्जे
मयि धेहि श्रियो तिष्ठ प्रतिष्ठिता दिवस्त्वन्धा-
न्तरिक्षं च पृथिव्यां च दृढा भव धमित्री धरित्री
जनित्रीत्युच्छ्रयाति ॥ ३५ ॥

८ पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । ३४३

अध्वर्युरुद्धाता यजमानश्चोच्छ्रयन्ति, इत्यापस्तम्बः । नाशः क्रिमिभक्षणमपहारा-
दिर्वा ॥ ३९ ॥

अध्वर्युर्यजमानो ब्रह्मा वोच्छ्रयति ॥ ३६ ॥

एकमन्त्राणि कर्माणीति न्यायात् ॥ ३६ ॥

संमितां नित्येन यजुषाऽभिमन्त्रयते ॥ ३७ ॥

तूर्णीं निखाय द्युतानस्त्वेति यजुषाऽभिमन्त्रयतेऽध्वर्युः ॥ ३७ ॥

यदि हविर्धाने पद्येयातां दक्षिणामध्वर्युरुद्धाया-
त्प्रतिप्रस्थातोपस्तभ्नुयात् । उत्तरं प्रतिप्रस्थातोद्-
हायादध्वर्युरुपस्तभ्नुयात् ॥ ३८ ॥

हविर्धानशकटयोरुभयोरन्यतरस्य वा पतने दक्षिणमध्वर्युरुद्धायात्कुर्षयेत् । प्रति-
प्रस्थातोपस्तभ्नुयान्मेध्यामवदध्यात् । एतदेव विपरीतमुत्तरस्य ॥ ३८ ॥

वैष्णव्योपस्तभ्नुतः । वैष्णव्योपमिनुते । आश्विन्या
संमृशतः ॥ ३९ ॥

तत्रोद्ग्रहणं तावदुभयोस्तूर्णाकम् । उपस्तम्भनं तु वैष्णव्यर्चा कुरुतः । तत्तस्तयैवो-
पमायाऽऽश्विन्या संमृशतः । कल्पयतश्च । तत्र यथास्थानमवस्थापनोपमानमवस्थापनस्य
दृढीकरणं संमर्शनम् । इदं विष्णुः, इति वैष्णवी । यद्वा—दिवो वा विष्णो, विष्णो-
र्मुकामिति पृथगृचावुभयोः । नित्यस्थापने तयोर्दर्शनात् । तदा तु वैष्णवीभ्यामिति अश्वि-
तव्यम् । या वां कशेत्याश्विनी ॥ ३९ ॥

अग्ने वाजस्य गोमत इति तिसृभिरुष्णिग्भिर्ध्व-
र्युराग्नीध्रे जुहोति । ककुद्भिः प्रतिप्रस्थाता ॥ (३१) ॥

भद्रो नो अग्निराहुतो भद्रा रातिः सुभग भद्रो
अध्वरः । भद्रा उत प्रशस्तयः । भद्रा उत प्रश-
स्तयो भद्रं मनः कृणुष्व वृत्रतूर्ये । येनासमत्सु
सासहः । येनासमत्सु सासहोऽवस्थिरा तनु हि
भूरि शर्धताम् । वने मा ते अभिष्टिभिरित्येका
आम्नाता भवन्ति ॥ ४० ॥

पूर्वाभिस्तिसृभिरुष्णिग्भिर्ध्वर्युरुजुहोति । इतराभिस्तिसृभिः ककुद्भिस्तिसृभिः । षड्भिरु-
ष्णिक्ककुद्भिरिति श्रुतिरुदाहृता । तामापस्तम्बो व्याचष्टे—'पूर्वाभिरुष्णिग्भिर्ध्वर्युः ।
उत्तराभिः ककुद्भिः प्रतिप्रस्थाता' (१४-३०-७) इति ॥ ४० ॥

शिरो यज्ञस्य प्रतिधीयताममृतं देवतामयं वैष्णव्या
क्रियतां शिर आश्विन्या प्रतिधीयतामिति चतु-
र्गृहीतं पञ्चगृहीतं वा गृहीत्वा समानौ होमौ
जुहुतः ॥ ४१ ॥

इयमप्याहुतिराम्रीधीयेऽधिकारात् । समानौ होमाविति समानता मन्त्रैक्ये ॥ ४१ ॥

यद्याभिक्युखाऽऽमा भिद्येत संकृष्य पुनः कुर्यात् ॥ ४२ ॥

यद्यामा भिद्येत तदा तान्येव कपालानि संकृष्याद्भिरुपस्कृत्य पुनः कुर्यात् । तूष्णीं
मन्त्रैर्वा साम्युत्थानोक्तान्यायात् ॥ ४२ ॥

यदि पक्वा भिद्येत तैरेव कपालैः सुपिष्टैरन्यां मृदं
संसृज्य कुर्यात् ॥ ४३ ॥

यदि पक्वा भिद्येत तदा कपालानि पिष्ट्वा मृदं तेन सह मेलयित्वा कुर्यात् ॥ ४३ ॥

यस्याभिरुख्य उद्वायेदाहवनीयं प्रणीय स एव
पुनः परीध्यः ॥ ४४ ॥

उखायां भव उरुग्रः । स यदि प्राक्संनिवापादुद्वायेद्गार्हपत्यादन्यमाहवनीयमाय-
तने प्रणयित्वा । ततश्च स एवाऽऽहवनीयः पुनः परीध्यः परित उखामिध्यः । शणकुला-
यनेत्यारभ्य जातोपस्थानान्तेन प्रवृञ्जनविधिना पुनरुखायामुत्पादयितव्य इत्यर्थः । यस्य
सु कामति निमित्तता वा प्रदाव्यादियोनिनिर्मन्थो वा भवत्युरुख्यस्तस्यापि स्यात्स्वाद्यो-
नेराहृत्याऽऽधेयो नतु परीध्यः । पुनः परीध्य इति लिङ्गात् । स्वादेवै न योनेर्जनयतीति
लिङ्गाच्च ॥ ४४ ॥

कृष्णं वासो देयम् । कृष्णा घेनुः कृष्णो वा गौः
शतमानं च हिरण्यम् ॥ ४५ ॥

गौर्बलीवर्दः । चशब्दः समुच्चयार्थः ॥ ४५ ॥

यत्पूर्वस्मिन्नहन्त्युत्तरस्मा अह्ने यज्ञायज्ञियं प्रति
वसतीवरीर्गृह्णाति । तेनाहरभ्यासजति । तेन
यज्ञं संतनोति ॥ ४६ ॥

यत्पूर्वेद्युत्तराहार्थं कर्म क्रियते । यथा—सवनीयस्येध्माबर्हिराहरणादि तेनोत्तरमहः
पूर्वस्मिन्नहन्त्योसजति, पूर्वोत्तरयोरह्नोः कर्मणि(णी) संबध्नातीति यावत् । तेन च यज्ञ-
मेव संतनोति । अन्यथा स एव विच्छिन्नः स्यात् । अतोऽयमावश्यकोऽभ्यासङ्ग
इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

१ पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । ३४५

यत्पूर्वस्मिन्नहन्युत्तरस्मा अह्ने स्तोत्र्यमनुरुपं
कृत्वा ३ ५ सति । तेनाहरभ्यासजति । तेन यज्ञ ५
संतनोति । यदतिप्रेष्यति तेनाहरभ्यासजति तेन
यज्ञ ५ संतनोतीति ॥ ४७ ॥

यज्ञायज्ञियं प्रति यज्ञायज्ञियकाले । पयांसि आशीराद्यर्थानि विशासति । विविधं
प्रेष्यति । सूक्तवाककाले श्वः सुत्यामिन्द्राग्निभ्यामित्यादिनाऽपि । शेषं पूर्ववत् ॥ ४७ ॥

एतेषामेकस्मिन्नक्रियमाणे नमो ब्रह्मणे नमो
अस्त्वग्रये नमः पृथिव्यै नम ओषधीभ्यः । नमो
वाचे नमो वाचस्पतये नमो विष्णवे बृहते करोमि
स्वाहेत्येतत्प्रायश्चित्तं जुहुयादेतत्प्रायश्चित्तं जुहु-
यात् ॥ (ख०३२) ॥ ४८ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे पञ्चदशप्रश्नेऽष्टमः पटलः ।

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे पञ्चदशः प्रश्नः ॥

एतेषामेकस्मिन्नपि कर्मणि पूर्वेद्युरेवाक्रियमाणे जुहुयादेते आहुती । किं पुनर्द्वयोर्बहुषु
चेत्यर्थः । द्विरुक्तिः प्रश्नसमाप्त्यर्था ॥ ४८ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयोगचन्द्रिकायां
पञ्चदशप्रश्नेऽष्टमः पटलः ।

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां पञ्चदशः प्रश्नः ॥

अथ षोडशप्रश्ने प्रथमः पटलः ।

विनेययुक्ताखिलसिद्धवर्ष-

लसाच्चिदानन्दसुखं मुनीन्द्रम् ।

नमामि सूत्रार्थविदे मुदाऽहं

हिरण्यकेश्याख्यगुरुं कृपाब्धिम् ॥

प्रायश्चित्तं पञ्चदशे प्रश्ने च समुदीरितम् ।

व्याचष्टे षोडशप्रश्ने द्वादशाहविधिं ततः ॥

अथ द्वादशाहस्य कर्मोच्यते—

द्वादशाहेन प्रैव जायते ॥ १ ॥

अनेन सूत्रेण द्वादशाहयागविधिरुच्यते । तथा चारमच्छाखायां विधिः श्रूयते—‘यः कामयेत प्रजायेयेति स द्वादशरात्रेण यजेत प्रैव जायते ’ (तै० सं० ७-२-९ । ७-२-९) इति । स च द्वादशाहो द्विविधः—समूढो व्यूढश्च । तत्र समूढप्रकारः सूत्रकारेण दर्शितः—‘व्यनीकां व्याख्यास्यामः । ऐन्द्रवायवाग्रौ प्रायणीयोदयनीयौ दशमं चाहः । अथेतरेषां नवानामैन्द्रवायवाग्रं प्रथममहः । अथ शुक्राग्रमथाऽऽग्रयणाग्रमेवं विहिता त्रिरुयनीका परिवर्तते यद्यव्यूढः ’ इति । एवं समूढप्रकारमुक्त्वा व्यूढप्रकारोऽपि तेनैव दर्शितः—‘ व्यूढे त्वैन्द्रवायवाग्रौ प्रायणीयोदयनीयावथेतरेषां द्वादशानामैन्द्रवायवाग्रं प्रथममहः । अथ शुक्राग्रमथ द्वे आग्रयणाग्रे अथैन्द्रवायवाग्रमथ द्वे शुक्राग्रे अथाऽऽग्रयणाग्रमथ द्वे ऐन्द्रवायवाग्रे ’ इति ॥ १ ॥

अथ द्वादशाहं प्रकारान्तरेण प्रशंसति—

ज्यैष्ठ्यमश्नुते स ह्येनमनुभवति ॥ २ ॥

यो द्वादशाहोऽस्त्यसौ ज्येष्ठस्य यज्ञः । तथा च शाखान्तरे श्रूयते—‘ज्येष्ठयज्ञो वा एष यद्द्वादशाहः स वै देवानां श्रेष्ठो य एतेनाग्रे यजते ’ (ऐ० ब्रा० १९-३) इति ॥ २ ॥

अहीनः सत्रं च ॥ ३ ॥

सोऽयं द्वादशरात्रो द्विविधः । सत्ररूपोऽहीनरूपश्च । नन्वस्ति द्वादशाहस्याहीनत्वं सत्रत्वं च । तत्रैव चिन्त्यते—किमहीनसत्रयोर्लक्षणभेदो नास्त्युतास्तीति । तत्र नास्तीति तावत् प्राप्तम् । कुतः । ज्योतिष्टोमावृत्तिरूपस्य समानत्वात् । यथा द्विरात्रादीनामेकादशरात्रान्तानामहीनानामावृत्तौ ज्योतिष्टोमस्वरूपं तथा त्रयोदशरात्रादीनां सत्राणामिति प्राप्ते ब्रूमः—आसीरन्नुपेयुरिति चोदनाद्वयं यजमानबहुत्वं च सत्रलक्षणम् । यजतिचोदना यजमानबहुत्वचोदनाभावश्चाहीनलक्षणम् । वैदिकप्रयोगेषु तयोरव्यभिचारादिति सिद्धान्तः ॥ ३ ॥

तस्याग्निकल्पो व्याख्यातः ॥ ४ ॥

तस्य द्वादशाहस्य चित्योऽग्निर्नियतः काठको वा ॥ ४ ॥

गतश्रियश्छन्दसा यजेरन् ॥ ५ ॥

गता प्राप्ता श्रीर्येन स गतश्रीः शुश्रुवान् ग्रामणी राजन्त्यः । गतश्रिय इति बहुवचनं सत्रे च बहुयजमानकत्वनियमात्तदर्थमिति भावः ॥ ५ ॥

यं कामयेत च्छन्दसा यजते सोऽस्मै कामः
समृध्यते । यजते यजन्त इति चोदनं योऽत-

पस्वी स्यादसंश्लिष्टोऽस्य यज्ञः स्यात्तपस्वी
स्याद्यज्ञमेव तत्संश्लेषयतीति विज्ञायते ॥ ६ ॥

यजत इति यजमानमधिकृत्योच्यते, एकवचनात् । यजमानबहुत्वाद्बहुवचनं वक्ष्य-
माणनियमात् । योऽतपस्वी स्यात्स एवाधिकारी, इति ॥ ६ ॥

पीवा दीक्षते । कृशो यजते ॥ ७ ॥

पीवाशब्दः शारीरबलदाढ्यार्थे प्रसिद्धः । कृशो यजत इति शरीरगतमांसादिधातु-
शोषणेन पापक्षयो भवति । तथा चाऽऽश्वलायनेनोपसंहृतम् 'यदा वै दीक्षितः कृशो
भवति । अथ मेध्यो भवति ' इति ॥ ७ ॥

तत्र चोदकेन दीक्षादिसंख्याविकल्पः प्राप्त एका दीक्षा तिस्रो दीक्षा वा इत्यादिवि-
कल्पस्य प्रकृतौ श्रुतत्वात्तं विकल्पमपवदितुं दीक्षासंख्यानियमं सूत्रयति—

काम्या विद्यादष्टाचत्वारिंशतं क्रामयति ॥ ८ ॥

काम्या जानात्यष्टाचत्वारिंशद्दिनपर्यन्तमत्यन्तसंयोग इह द्वितीया स्यात् । द्वादशाह
एकैकमहः सदीक्षोपसत्कमपवृत्ये(ज्ये)त कर्मणां पृथक्त्वेन तेषां प्रत्येकं ज्योतिष्टोम-
प्रकृतिकत्वा (११-४-९) दिति ॥ ८ ॥

पञ्चदश दीक्षेरन्नर्धमासायतनाः ॥ ९ ॥

क्रामयतीत्यन्वयः । आयतनाः परिमाणाः ॥

सप्तदश प्रजाकामाः ॥ १० ॥

प्रजाकामा इति बहुवचनं यजमानबहुत्वाभिप्रायमिति गम्यते ॥ १० ॥

एकविंशतिं रुक्कामाः । त्रयोविंशतिं प्रतिष्ठा-
कामाः । चतुर्विंशतिं ब्रह्मवर्चसकामाः ।
त्रिंशतं मासायतनाः । त्रयस्त्रिंशतमोजस्कामाः ।
चत्वारिंशतमिन्द्रियकामाः । चतुश्चत्वारिंशतं
वीर्यकामाः । अष्टाचत्वारिंशतं पशुकामाः ॥ ११ ॥

गतार्थः ॥ ११ ॥

अपरिमितं दीक्षेरन्नित्यन्ततो वदन्ति ॥ १२ ॥

ब्रह्मवादिनो वदन्ति । अपरिमितं यावत्कृशं भवति तावदित्यर्थः ॥ १२ ॥

तेऽप्यहीनस्य याजमाने स्थानिनः ॥ १३ ॥

येऽन्ये सप्तदशम्यो वादा अहीन एव ते स्थानिन इत्यापस्तम्बः ॥ १३ ॥

ब्राह्मणा ऋत्विजो दीक्षितानामदीक्षितानामही-
नस्य तेन (ते) याजयन्ति ॥ १४ ॥

‘ सप्तदशानामेव याथाकामी । सर्वे याजमाने स्थानिनः । सर्वे याजमानं कुर्युर्थिक-
चाऽऽर्त्विज्येनाविबाधकम् । विबाधमान आर्त्विज्यं बलीयः’ (आप० २१-१-२०)
इत्यापस्तम्बोऽप्याह । याजमानं यस्य यस्य यो यो दीक्षयिता स स इति भाष्यकृत् ।

ननु—सत्राणि किं कामिन एवैकैकशः कुर्युस्त बहवः संहत्येति । चोदकानुग्रहाद्ब-
हुवचनस्य चैकैकशोऽपि लोके बहवः कामिनः सत्रं कुर्वन्तीत्यनेनाभिप्रायेणानुवादत्वो-
पपत्तेरेकैकशः कुर्युः । नैवम् । आख्यातगता हि कर्तृसंख्या प्रकृतिवदिहापि प्रयोगाङ्ग-
तया विवाक्षिता । न हि तस्याः किंचिदविवक्षाकारणमस्ति । सा च चोदकप्राप्तमेकत्वं
बाधते । तस्माद्बहवः प्रयुञ्जीरन् (जै० सू० १०-६-१४) ॥ १४ ॥

पुनरपि सत्रे दक्षिणाप्रतिग्रहलोभातिशयेन प्रसक्तिं निन्दति—

तस्माद्द्वादशाहेन न याज्यं पाप्मनो व्यावृत्त्या इति ॥ १५ ॥

यस्मादहीनद्वादशाहे दक्षिणाप्रतिग्रहो निषिद्धस्तस्मात्कारणादृत्विग्भूत्वा द्वादशाहेन
यजमानं न याजयेत् । तदेतदयाजनं पाप्मनो व्यावृत्त्यै संपद्यते । याजने तु शास्त्रोक्तं
प्रायश्चित्तं कर्तव्यम् । सत्राहीनयोरेतावान् विशेषः—सत्रे तु स्वयमस्यापि यजमानस्य
प्रतिग्रह एव नास्ति । अहीने तु विद्यमानस्य प्रतिग्रहस्य दुष्टत्वात्प्रतिगृह्य प्रायश्चित्तं
कर्तव्यमिति ।

ननु—सत्रेष्वपि किमन्यैर्ऽर्त्विज्यमुत यजमानैरेवेति संदेहे चोदकानुग्रहादन्यैः । ये
यजमानास्त ऋत्विजः, इति वचनं यच्छब्दोपबद्धयजमानोद्देशेन तत्संस्कारार्थतयाऽऽ-
र्त्विज्यविधिर्न त्वार्त्विज्ये यजमानविधिः । तेनाऽऽर्त्विज्यमन्यैः कार्यम् । यद्वाऽध्वर्युर्गृ-
ह्णति दीक्षयित्वेत्यनेन ऋत्विजां संस्कारार्थेन दीक्षा विधीयत इति तद्योगादृत्विगेव
यजमानशब्दगोचर इत्यनुवादः । नैवम् । अप्राकृतकार्यत्वप्रसङ्गाद्ब्रह्मचरानर्थक्याच्च । न
चाऽऽर्त्विज्यस्य यजमानसंस्कारत्वम् । अप्राकृतकार्यत्वप्रसङ्गादेव । तस्मात्प्राकृतकार्य-
स्यैवाऽऽर्त्विज्यस्य यजमानाः कर्तारो विधीयन्ते । अतोऽन्येषां चोदकप्राप्तानां बाधः (जै०
सू० १०-६-१९) ॥ १५ ॥

अथैतस्य द्वादशाहस्याहीनरूपतां विधत्ते—

य एवं विद्वान्द्वादशाहेन यजते ॥ १६ ॥

अत्र वेदनं प्रशंसति ॥ १६ ॥

यजमान ऋध्नोति ॥ १७ ॥

अन्योऽप्यृत्विक्षु मध्ये द्वादशाहंयागेन समृद्धिं प्राप्नोति । पूर्वत्र यजमानबहुत्वादासि

१ पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । ३४९

चोदनया विधानाच्च द्वादशाहस्य सन्नत्वम् । इह तु यजमानैकत्वाद्यजतिचोदनया विधानाच्चाहीनत्वमिति विशेषः ॥ १७ ॥

इदानीं सन्नरूपद्वादशाहप्रयोगे दक्षिणानिषेधमाह—

य एवं विद्वान्द्वादशाहेन प्रतिगृह्णाति ॥ १८ ॥

एष ह वै कुणपमत्ति यः सन्ने प्रतिगृह्णाति (तै० सं० ७-२-१०) इति निषेधात् । सन्ने हि ये यजमानास्त ऋत्विज इत्येवं यजमानत्वव्यवहारवदृत्विक्त्वव्यवहारोऽप्यस्ति । अत एव शाखान्तरे—‘अध्वर्युर्गृह्णति दीक्षयित्वा ब्रह्माणं दीक्षयति’ इत्यादावध्वर्युर्ब्रह्मादिशब्दैर्व्यवाहियन्ते । एवं सति ऋत्विक्त्वबुद्ध्या यागान्तरवदन्न यो दक्षिणां प्रतिगृह्णाति स प्रतिग्रहीता शवभक्षणेन यः प्रत्यवायस्तं प्राप्नोति । नात्र पञ्चनखशवो विवक्षितः, किंतु प(पु)रुषाश्वादिशवः । किंचानेन यदन्नं भक्ष्यते तद्वैरेव भवति गोमांसभक्षणसमः प्रत्यवायो भवतीत्यर्थः । किंचैनं प्रतिग्रहीतारमुद्दिश्य यस्मिन्कांस्यपात्रे भाण्डे चान्नं धारयन्ति तत्पात्रं यदि शास्त्रोक्तमार्गेण शोधितं न भवेत्ततः शोधनाभावात्तद्युक्तगृहेऽधिकं मलं जायते तेन पात्रेण व्यवहर्तृणामधिकः प्रत्यवायो भवतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

एवं दक्षिणानिषेधेन सन्नप्रयोगं दृढीकृत्य यजमानैक्येनाहीनप्रयोगमपि दृढी करोति—

ऋत्विजो यजमानं चाधिकृत्य वदति ॥ १९ ॥

एक एव यजेत (तै० सं० ७-२-१०) इति श्रुतेरेकस्य कर्तृत्वात्फलभाक्त्वाच्चाहीनत्वं सिद्धम् ॥ १९ ॥

ब्राह्मणानां तु सन्नमतो दीक्षितानां सप्तदशानामासत उपयन्ति ॥ २० ॥

प्रकृतितो ब्राह्मणकर्तृकत्वमार्त्विज्ये प्राप्तम् । (जै० सू० ६-६-३) इति तथाविधस्यैव यजमानसंस्कारत्वाद्यजमानसंस्कारत्वेन राजन्यवैश्यप्राप्तिः । सदस्याः सप्तदश कौषीतकशाखायां समाझानाच्छाखान्तरत्वाच्चास्मिन्कर्मणि दीक्षिताः सप्तदश इत्यर्थः ॥ २० ॥

चोदना सर्व इष्टप्रथमयज्ञा गृहपतिर्वा ॥ (स्व० १) ॥ २१ ॥

एवमापस्तम्बोऽपि । ‘सर्व ऋत्विज इष्टप्रथमयज्ञास्तस्मादाहुर्ज्येष्ठयज्ञ’ (तै० सं० ७-१-१) इति । तस्माज्ज्येष्ठेनेष्टत्वात्प्रथममिष्टत्वाच्चायमग्निष्टोमो ज्येष्ठयज्ञः सर्वेषामुक्त्यादीनां मूलप्रकृतिभूत इत्यर्थः । एतेन सर्व ऋत्विज आहिताग्नय एव भवेयुरिति

चोदना । तान्वृणुयादित्यर्थः । अथवा—विहारस्याग्नीनामन्यदीयानामप्यन्योपकारे प्रभुत्वा-
दनाहिताग्नीनामपि द्वादशाहसत्रं स्यादिति मीमांसकाः ॥ २१ ॥

सर्वे याजमानमार्त्विज्येनाविप्रतिषिद्धं कुर्युः ॥ २२ ॥

सर्व ऋत्विजो यजमानस्य कर्म न विप्रतिषिद्धं कुर्युः ॥ २२ ॥

गृहपतिः परार्थानि यथा गृपाञ्जनमृतुयाज्यामि-
त्येवऋपाणि धर्मप्रतिषेधे भूयसां धर्मोऽनुग्राह्यते
(गृहपतेर्वा) ॥ २३ ॥

तत्रापि परार्थादविकारेणेति केचित् । गृहपतिर्यजमानः । गतम् ॥ २३ ॥

सामिधेनीषु चोदकप्राप्तं नियममाह—

गृहपतेरेव सामिधेनीकल्पेनेति कुर्वीरन् ॥ २४ ॥

अत्राप्यापस्तम्बीये तु विशेषः—‘गृहपतेरेव सामिधेनीकल्पेनावदानकल्पेनेति प्रक्रा-
मेयुर्यानि चान्यान्येवंरूपाणि स्युः’ (आप० श्रौ० २१-२-३) । ‘तस्य सप्तदश
सामिधेनीरनुब्रूयात् ’ (ऐ० ब्रा० १९-४) इति बह्वृचब्राह्मणम् । गृहपतिरेव
सामिधेनीकल्पः । केचिच्चित्तिः सृ(स्रु)गित्यादिवर्जं प्रत्यगाशीरिष्ट्वा स्तुच्यन्वारब्धो गण-
पतिरेव समारभ्येति मन्त्रे यज्ञपतीनामिन्द्रावान्त्स्वाहेति । होता—भार्गवच्यावनाप्रवान-
और्वजामदग्न्य इति । आर्षेयवरणमन्यैर्गोत्रैर्वा यावदभ्यावर्तत इत्येकः पक्षः । आश्वलाय-
नकल्पेऽप्येवं द्रष्टव्यः । अग्रे महाः असीत्याग्निजात्येकत्वात्तदा समानगोत्राणां तन्त्रेण
वरणमितरेषां भेदेन समानविषये तन्त्रेणोहेन वा प्रकृतिः ॥ २४ ॥

त्वं वरुण इति वसिष्ठराजन्यानां सामिधेनीपरिधानीया ।

आजुहोतेतीतरेषां गोत्राणाम् ॥ २५ ॥

सामिधेनीपरिधानीया त्रिरन्वाहेत्युभयत्र संबन्धः ॥ २६ ॥

नाराशंसो द्वितीयः प्रयाजो वसिष्ठशुनका-
नाम् । तनूनपादितरेषां गोत्राणाम् ॥ २६ ॥

आपस्तम्बेऽप्येवम् । ननु—‘ राजन्यवासिष्ठादीनां नाराशंसो द्वितीयः प्रयाजः ।
तनूनपादितरेषाम् ’ इत्यादि । स दीक्षणीयादिष्वनिर्दिष्टः सत्रेष्वनेककर्तृकेषु प्राप्तस्तत्र
संदिह्यते । किं भिन्नकल्पा अपि संहत्य सत्रमासीरन्नुत तुल्यकल्पा एवेति । तदर्थमिदं
विचार्यते—किं वासिष्ठादयो नाराशंसाद्यङ्गत्वेन कर्तारो विधीयन्ते, उत वासिष्ठादीदु-
द्दिश्य नाराशंसादि तादर्थ्येन विधीयत इति । तत्र वासिष्ठार्थत्वेन विधाने फलकल्पना-

प्रसङ्गात्प्रकरणबाधाच्च वासिष्ठादय एव नाराशंसाद्यङ्गत्वेन विधीयन्ते । षष्ठी च संबन्ध-
वाचिनी । सत्रेषु च सत्रिणां प्रत्येकमेव कर्तृत्वमिति स्थितम् । अतस्तत्र वासिष्ठा-
वासिष्ठैः क्रियमाणो नाराशंसो वासिष्ठेनापि तावत्क्रियत एवेति अविगुणस्तथा तनून-
षादप्यन्यैरतोऽयं कंचित्कल्पमाश्रित्य भिन्नकल्पा अप्यधिक्रियेरान्नित्येवं प्राप्ते ब्रूमः—
वासिष्ठादीन्स्वामित्वेनोद्दिश्य तादर्थ्येन नाराशंसादि विधीयते । तादर्थ्यं च ऋतूपका-
रद्वारेणोपपन्नमिति न फलकल्पनापत्तिः । एवं च धात्वर्थस्यान्यत्र विधानात्संनिष्कृष्ट-
विधिर्भवति । प्रयाजोद्देशेन तु वासिष्ठादिविधौ धात्वर्थेऽन्यस्य विधानाद्विप्रकृष्टार्थविधानं
स्यात् । ततश्च सत्रेऽन्यतरकल्पाश्रयणेऽन्येषां तेन ऋतूपकारालाभाद्विगुणः ऋतुर्न फलं
साधयेत् । तस्मात्तुल्यकल्पानामेवाधिकारः ॥ २६ ॥

सावित्राणि होष्यन्तः संनिवपेरन्हुत्वा विनि-
वपेरन् ॥ २७ ॥

सावित्राणि जुहोति (तै० सं० १-१) इति विधिराग्निकः ॥ २७ ॥

पशुभिर्यक्ष्यमाणाः संनिवपेरन्निष्ठा निवपेरन्गु-
हपतिर्वाऽरण्योः संनिवपेरन् ॥ २८ ॥

पशुभिरिति पञ्चपञ्चमर्थम् । सर्वे याजमानं कुर्युः । जपानुमन्त्रणोपस्थानादिषु प्रथममा-
र्त्विज्यं ततो याजमानमरण्योर्द्वयोर्गृहपतिर्वा । समारोपणादिनियम एका स्यादि-
त्यर्थः ॥ २८ ॥

य इतोऽग्निर्जनिष्यते स नः सर्वेषां यदनेन यज्ञेन
जेष्यामोऽनेन पशुबन्धेन तन्नः सहासह नः साधु-
तुल्या य एवं पापं करवत्तस्यैव तदित्युक्तम् ॥ २९ ॥

पशुबन्धेन वायव्येन वा तदर्थं षड्ढोत्रादि निरूढपशुबन्धवदित्यर्थः ॥ २९ ॥

गृहपतिः समारोपयते । स्वयमितरे गृहप-
तिर्वा ॥ ३० ॥

अरण्योरात्मनि वा गृहपतेरेवाधिकार इतरे, अन्वारम्भणमात्रमिति भावः ॥ ३० ॥

सर्वेषाम् ॥ ३१ ॥

ऋत्विजामेव ॥ ३१ ॥

अथ द्वादशाहे दीक्षायाः कालविशेषं विधातुं शाखान्तरमतं च विधत्ते—
शिशिरे दीक्षन्ते । वसन्त उत्तिष्ठन्त इति
विज्ञायते ॥ ३२ ॥

दीक्षा वै देवेभ्योऽपाक्रामत्तां वासन्तिकाभ्यां मासाभ्यामन्वयुञ्जत, (ऐ० ब्रा० १९-४) इत्यादि बह्वृचब्राह्मणं प्रस्तौति । एवमापस्तम्बेऽपि ॥ ३२ ॥

शिशिरो वै तस्य प्रायणं वसन्त उदयनम् ॥ ३३ ॥

शिशिरो वा एतस्य प्रायणं वसन्त उत्थानमिति (का० ब्रा० ३४-९) काठकब्राह्मणम् ॥ ३३ ॥

ऋध्नुवन्ते य एवं विद्वांसः शिशिरे दीक्षन्ते वसन्त
उत्तिष्ठन्तीति विज्ञायते ॥ ३४ ॥

शिशिरे दीक्षाप्रशंसार्थेयं श्रुतिरुदाहृता ॥ ३४ ॥

षट्सु व्युष्टास्वापूर्यमाणपक्षस्य चेष्यमाणा दीक्षेरन् ॥ ३५ ॥

एतेन महाग्निपक्षमाश्रित्य प्रयोगः— सप्तदशावराध्याः पुरुषाः शिशिर एकाष्ट-
कायामिष्टाप्रथमयज्ञास्ततआत्मन्यरण्योर्वा समारोप्यैकत्र गत्वा स्वाऽग्निसंनिधौ सर्वे
सपत्नीका द्वादशाहेन सत्रभूतेन साग्निचित्येन यक्ष्यामह इति प्रजायेमहीति संकल्पः ।
स्वर्गोऽपि फलम् । विद्युत् । न सोमप्रवाकवरणम् । न ऋत्विगवरणम् । अन्योन्यं त्वस्माकं
गृहपतिस्त्वं ब्रह्मेत्यादिदीक्षाक्रमेण परस्परं विज्ञापयेयुर्न मधुपर्कः । देवयजनं देवतोपस्थानं
द्रव्यनिर्देशः साधारणद्रव्येण । गृहपतिर्नान्दीश्राद्धं कृत्वा पूर्ववदग्निं मथित्वा विहृत्य
दीक्षार्थिनः कंचित्पशुं विधत्ते— 'स पुरस्ताद्दीक्षायाः प्राजापत्यं पशुमालभते' (ऐ० ब्रा०
१९-४) इति । यो दीक्षां वाञ्छति स पुमान्दीक्षोपक्रमात्पुरा प्रजापतिदेवताकं पशु-
मालभेत । द्विविधो हि द्वादशाहः—साग्निचित्यो निराग्निचित्यश्च । तत्राग्निचयनयुक्ते
पशुरयमवगन्तव्यः । वायव्यो वाऽस्मच्छाखायां समाज्ञातः ॥ ३५ ॥

प्रथमं सावित्रहोमाद्युखासंभरणान्तं कृत्वा पुरुषशिरोहरणं मृदोपलेपनं ततः पर्वणि
पूर्ववत् । समारोप्य देवयजनं प्राप्य पशुबन्धेन यक्ष्यामह इत्याद्युदवसाय देवयजनं
कृत्वा पूर्ववन्मथित्वाऽऽयतने निधाय ।

संवादे संनिवपनं कृत्वा दीक्षणीयाप्रभृतीनि कर्माणि
कुर्वते । य इतोऽग्निर्जनिष्यते स नः सर्वेषां यदनेन
यज्ञेन जेष्यामोऽनेन सत्रेणेति ॥ (ख० २) ॥ अत्र संवादे
ब्रूयुरध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षयित्वा मध्यतः कारिणो दीक्षयति
होतारं ब्रह्माणमुद्रातारम् । प्रतिप्रस्थाताऽध्वर्युं दीक्षयि-
त्वाऽर्धिनो दीक्षयति मैत्रावरुणं ब्राह्मणाच्छसिनं
स्तोतारम् । नेष्टा प्रतिप्रस्थातारं दीक्षयित्वा तृतीयनो
दीक्षयति । अच्छावाकमाग्नीध्रं प्रतिहर्तारम् । उन्नेता

नेष्टारं दीक्षयित्वा पादिनो दीक्षयति ग्रावस्तुतं पोतारं
सुब्रह्मण्यम् । ततस्तं प्रतिप्रस्थाता दीक्षयति । अन्यो वा
दीक्षितो ब्राह्मण एवमनुपूर्वं दीक्षेरन् । नातन्त्रीभावादे-
कैकमपवर्गयति । अन्यगोत्रव्यवायात् समानगोत्राणा-
मार्षेयाणामभ्यावर्तते । पत्नीनामेकस्थाने पत्नीर्दीक्ष-
यन्ति । तासां याजमानैर्धर्मा व्याख्याताः ॥ ३६ ॥

अत्र दर्विहोमपश्चाष्टिभ्य एव प्रयोगः । सर्वे यजमाना याजमानं कुर्युः । अग्निं गृह्णा-
मीत्यादि गोमज्जपान्तं सर्वे कुर्युरिति वचनादध्वर्याद्यार्त्विज्यं कृत्वा पश्चाद्याजमानम् ।
सर्वासां पत्नीनां दीक्षाक्रमेण योक्त्रबन्धनम् । गतमन्यत् ॥ ३६ ॥

अन्वहं दीक्षामेके समामनन्ति ॥ ३७ ॥

अन्वहं सद्यः ॥ ३७ ॥

द्व्यहे त्र्यह इति क्रामयति आ द्वादशाहात् ॥ ३७ ॥

अग्निवाद्विकल्पः । द्व्यहे दीक्षेत त्र्यहे दीक्षेतित्येवं क्रामत्या द्वादशाहात् ॥ ३८ ॥

उपसत्सु त्रयोदशो दीक्षेत । तेन [न] ब्रा(ब्र)ह्मणा
भवितव्यमुपदीक्षमाणा अग्नीनुपवपन्न्युप्याऽऽत्मसंस्का-
रेण प्रक्रामे(त्) द्वादश दीक्षाः ॥ ३९ ॥

दीक्षाविशेषं तु—द्वादश रात्रीर्दीक्षितः स्यात् (तै० सं० ७-२-१०) इत्याद्यु-
पसद्विशेषं विधत्ते—‘चतुर्धा वा एतास्तिस्त्रास्तिस्त्रो रात्रयो यद्द्वादशोपसदो याः
प्रथमा यज्ञं ताभिः संभरति या द्वितीया यज्ञं ताभिरारभते यास्तृतीयाः पात्राणि ताभि-
निर्णेनित्के याश्चतुर्थीरपि ताभिरात्मानमन्तरतः शुन्धते ’ (तै० सं० ७-२-१०)
इति । अत्रानुष्ठेया द्वादशदिनसाध्या उपसदो याः सन्ति तास्तिस्त्रास्तिस्त्र एकैका राशि-
रूपेण चतुर्धा विभज्यन्ते । तत्र प्रथमराशिगताभिस्तिस्त्रभिर्भ्यज्ञसाधनसंपादनं भवति ।
द्वितीयराशिगताभिस्तिस्त्रभिर्भ्यज्ञमुपक्रमते । तृतीयराशिगताभिस्तिस्त्रभिर्भ्यज्ञपात्राणि शोध-
यति । चतुर्थराशिगताभिस्तिस्त्रभिः स्वात्मनोऽन्तःशुद्धिं करोति ॥ ३९ ॥

न सनीहारसंशासनं सत्रभूते विद्यते ॥ ४० ॥

न सनीहारान्प्रहिण्वन्ति सत्रे ॥ ४० ॥

षोडशी सोमविक्रयणी ॥ ४१ ॥

षोडाशिवत्सोमक्रयणी ॥ ४१ ॥

द्वादशाहायाऽऽप्तं राजानं क्रीणाति ॥ ४२ ॥

राजानं क्रीत्वोपनह्य निदधाति द्वादशाहायाऽऽप्तमिति ॥ ४२ ॥

द्वादशोपसदः ॥ ४३ ॥

द्वादशाह इति शेषः । उपसत्सु द्वादशाहे संभारयजूषि व्याचष्ट इत्यापस्तम्बः ॥ ४३ ॥

अनूपसदमग्निं चिनोति ॥ ४४ ॥

पूर्ववद्व्याख्येयम् ॥ ४४ ॥

द्व्यहमेकैका चितिः ॥ ४५ ॥

द्व्यहं द्व्यहमेकैका चितिर्भवति ॥ ४५ ॥

चतुरहमुत्तमा ॥ ४६ ॥

चितिर्भवति ॥ ४६ ॥

आ त्रिरात्रं चतुस्तनानि व्रताति भवन्ति ॥ ४७ ॥

आङ्घ्रि मर्यादा ॥ ४७ ॥

एवं त्रिस्तनानि द्विस्तनानि एकस्तनानि ॥ ४८ ॥

चतुस्तनं त्रिस्तनं द्विस्तनमेकस्तनमिति व्यहं व्यहं व्रतानि भवन्तीति शेषः ॥ ४८ ॥

भूयो व्रतमिच्छन्दधन एकं सुवमभ्युन्नयेत् ॥ ४९ ॥

य एषां व्रतमिच्छेदभिपूरयितुं दध्न एकं सुवमुन्नीय नापरमुन्नयेतेति ॥ ४९ ॥

एकविंशतिश्छदिसदः ॥ ५० ॥

एकविंशस्तोमानां प्रतिष्ठेति (तै० सं० ६-२-१०) त्रिवृदादीनां ज्योतिषां तत्रान्तर्भावात् प्रतिष्ठार्थं भवति । देवतातद्धितग्रहणात् 'इन्द्रस्य सदः' (तै० सं० १-३-१) इति मन्त्रगता षष्ठी व्याख्यायत इत्येके । शाखान्तरीयं पदं ब्राह्मणं दर्शयतीत्यन्ये । छदिरधिनिदधाति (तै० सं० ६-२-३०) छादनार्थं कटमुपरि निदधाति । देवताः बन्धेन हि सद एन्द्रम् । तस्मादिन्द्रस्य सदः सदनमित्युच्यते । इन्द्रस्य प्राधान्यात् ॥ ५० ॥

संतृण्णे अधिषवणफलके ॥ (ख० ३) ॥ ५१ ॥

इति सत्याषाढाहिरण्यकेशिसूत्रे षोडशप्रश्ने प्रथमः पटलः ॥

यस्मात्संतृण्णे हनू तस्मादाधिषवणफलके न संतृणात्ति विद्ध्वा प्रोते न करोति । यदाधिषवणे न संतृणात्ति (तै० सं० ६-२-११) इति ब्राह्मणम् । संतृण्णे अधिषवणफलके भवत इति सूत्रे शेषः ॥ ५१ ॥

इति सत्याषाढाहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयोग-
चन्द्रिकायां षोडशप्रश्ने प्रथमः पटलः समाप्तः ॥

अथ षोडशप्रश्ने द्वितीयः पटलः ।

व्याख्यात एकयूपः ॥ १ ॥

गतः ॥ १ ॥

यदि यूपैकादशिनी स्यादन्वहमेकैकं यूपं संमि-
नुयात्सर्वान्वा ॥ २ ॥

अन्वहं सद्यः । यूपं मिनोति उच्छ्रयति । एकयूपाभिप्रायेणैकवचनम् ॥ २ ॥

औपवसध्येऽहन्यन्वहं मीयमानेष्वहरहरुपशयोऽ-
भ्यावर्तेत ॥ अग्निष्ठ एवोदयनीये पशुमुपा-
कुर्यात् ॥ ३ ॥

उपेत्य शेतेऽत्र यत्रोपेत्यासुरान्वाधन्ते देवा इत्युपशयः । पचाद्यच् । तस्माद्येन
कारणेन दक्षिणत उपशये उपशेते तद्भ्रातृव्यापनुत्स्यै भवतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

श्वोभूते प्रतायते ज्योतिष्टोमः ॥ ४ ॥

अग्निष्ठान्तं सर्वेषां यूपसंमार्जनकाल एकादश यूपामि(पानि)च्छन्ति । यूपान्नं गृह-
पति(उप)शयनी(नि)धानं दक्षिणतः सर्वेषां सकृदेव निदधाति । अस्मिन्पक्षेऽग्नीषोमीय-
दिने परिस्तरणान्तं महाग्निकानां मन्त्राणामुपदेशेन विकृत्यर्थत्वादनुहः । केचिदूहमि-
च्छन्ति । ऊहस्तु यजमानाभिधायकानां त्वग्नेयभिधायकानामपि विशिष्टेषु मन्त्रेषु सर्व-
प्रोहः । यजमानाभिधाने—श्वोभूते प्रतायत इति । महारात्रे बुद्ध्वा ज्योतिष्टोमः ॥४॥

वैश्वानरोऽतिरात्रः । उपावहरणकाले यावानेका-
हायाऽऽप्तस्तावन्तं राजानमन्यस्मिन्वासस्युपन-
ह्योपावहरति ॥ ५ ॥ प्रत्युपनह्येतरं निद-
धाति ॥ ६ ॥

वैश्वानरप्रायणीयोऽतिरात्रः । वैश्वानरेण दृष्टः । सौमिकपात्रासादनकाले ध्रुवं प्रयुज्य
षोडशीपात्रमपां क्षयालोकं यजमानेनाभिवहत (इत्यादि) पाशुकपात्रे(नाणि)द्वे
यूपरशने । एकः पशुः । एवं कुम्भ्यादयः । आ राज्ञ उपावहरणात्कृतायां (त्वा)
यावन्तं सोममेकस्मा अह आप्तं मन्यते, तावन्तमन्यास्मिन्वाससि बद्ध्वा प्रत्युपनह्येतेरेषामह-
नामितरस्मिन्वाससि बद्ध्वा प्रत्यारोप्य तमुपावहरति ॥ ५ ॥ ६ ॥

एवमहरहः क्रियते । अन्वहं योगविमोक्षणे ॥ ७ ॥

एवमहरहरुक्तमवर्जं कृत्वाऽग्निं युनज्मि० इत्यादि सर्वं प्रकृतिवत् ॥ ७ ॥

प्रथमेऽहनि युनक्ति । उत्तमे विमुञ्चतीत्येकेषाम् ॥ ८ ॥

अयं कल्पः शाखान्तरस्थः ॥ ८ ॥

प्रायणीयोदयनीययोरतिरात्रयोर्दशमे चाह्नि पृश्नि-
प्राणग्रहान्गृह्णात्यभिषवमाणेन प्राकृतस्य यजुर्मान-
नस्य प्रथमेन मन्त्रेण मीत्वा वायुरसि प्राणो
नामेति दशभिर्मन्त्रैर्दश पृश्निमानानि मिमीते ॥९॥
उत्तरेणोत्तरेण यजुर्मानेन मीत्वाऽयं पुरो
भुव इति दशभिर्मन्त्रैर्दश प्राणग्रहमानानि
मिमीते ॥ १० ॥

उपांश्वभिषवणकाले पृश्निप्राणग्रहे विमानम् । एवं प्रयोगः—प्राकृतं यजुर्मान-
नमनुद्गत्य—इन्द्राय त्वा वृत्रघ्न इत्युक्त्वा वायुरसि प्राणो नामेत्यादि ऋतस्य त्वा
ज्योतिष इत्यन्तैर्दशभिः पृश्निग्रहैर्मन्त्रैर्दश मानानि मिमीते । नवनवांशमाने सर्वत्रोत्तरं
यजुर्मानमनुद्गत्य—इन्द्राय त्वा वृत्रतुर इत्युक्त्वाऽयं पुरो भुव इति दशभिः प्राणग्रहै-
र्दश मानानि मिमीते । अयं पुरो भुव इति प्रजापतिगृहीतया त्वया प्राणं गृह्णामीत्येवं
मन्त्राः । एवमुक्तानि मानानि व्यतिषजति । इन्द्राय त्वाऽभिमातिघ्न इत्युक्त्वा वायुरसि
प्राणो नाम० ज्योतिष इत्यन्तैर्दश । इन्द्राय त्वाऽऽदित्यवते, अयं पुरो भुवो गृह्णामीत्य-
न्तैर्दश । इन्द्राय त्वा विश्वदेव्यावते वायुरसीति दश नामानि पूर्ववत् । ततः पञ्चकृत्व-
स्तूष्णीं नवनवांशवत्सर्वेषु मानेषु तूष्णीकेषु च ॥ ९ ॥ १० ॥

उत्तरोत्तरे यजुर्मानेन व्यतिषजति ॥ ११ ॥

उत्तरपक्षो विकल्पार्थः ॥ ११ ॥

भूयसां प्रातःसवनायेत्यादिसमूहपक्षमाश्रित्य विधिं वक्ष्यामः—

ऐन्द्रवायवाग्रौ प्रायणीयोदयनीयावतिरात्रौ दशमं
चाहः । अथेतरेषां नवानामैन्द्रवायवाग्रं प्रथममह-
रथ शुक्राग्रमथाऽऽग्रयणाग्रमेवं त्र्यनीकास्त्रिः परि-
वर्तन्ते समूहं छन्दसि ॥ (ख०४) ॥ १२ ॥

ऐन्द्रवायवग्रहमाग्रयणकाले द्यावापृथिवीभ्यां पवते, एभ्यः सुन्वद्भ्यो यजमानेभ्यः
पवते मह्यमित्यादि वागग्रे प्राणान्पशुषु प्रजां मयि च यजमाने चेत्यादि सर्वेषां पशुकाल
आग्नेयः पशुः । तत्राग्निर्देवीनामिमे सुन्वन्तो यजमाना इत्यूहः । परिभूरग्निमित्यादि
श्रुतस्त्वमित्यन्तं सर्वेषाम् । केचिद्द्वौ समुद्रावित्यादि अध्वर्युर्ब्रह्मा चाऽऽत्विज्यं कृत्वा
स्फ्यस्वस्तिरित्यादि आगन्त पितर इत्यन्तं सर्वेषाम् । सवनीयाभिमर्शनं गृहपातिरेव
द्विदेवत्यप्रचारे भूरसीत्यादि त्रिकं सर्वेषाम् । शुक्रान्वारम्भो गृहपातिरेव तौ देवौ शुक्राम-

२ षटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकान्याख्यासमेतम् । ३५७

न्यिमौ० प्रजां मयि च यजमानेषु । इडाभक्षणं सर्वेषां हविःशेषभक्षणं च । स्रोमभ-
क्षणकाले सर्वे यजमानाश्चमसान्भक्षयन्त्यात्विज्यभक्षणं कृत्वा याजमानम् । एवं सर्वेयस-
णेषु । चतुर्होत्रादि सर्वेषामग्निं नरादि दूरे दृशं गृहपतिमथर्तुमनूहो वा धारयन्त्यात् । एवं
प्रातःसवने प्रत्यगाशिषां सर्वैर्धेज्जमानैः प्रयोगः कार्यः ।

माध्यंदिने ज्योतिषे हि कुरु सर्वेषां चातुर्होत्रादि सुपर्णोऽसि० विष्णो त्वं
नः० इति च सर्वेषां दधिधर्मभक्षणं च दाक्षिणौ होमौ हुत्वा उदु त्यं० चित्रमित्यादि
रूपेण व इत्यादिलोपः । यजमानाः कृष्णाजिनानि धून्वन्ते दक्षिणपथेन गच्छन्त्युदह-
मुखोऽन्तराऽऽग्नीध्रं च सदश्च गत्वाऽग्ने (त्वाऽऽग्ने)यदानं गृहपतेरेव । ततश्चात्वालोत्करावन्त-
रेण दाक्षिणा गच्छति । एष दक्षिणपथः । ततः संदोवीक्षणं ततश्चमसाध्वर्युश्च प्रसर्पका
सदस्येभ्यो दानं गृहपतेरेव । सप्ते तु [ऋत्विभ्यो] न दाक्षिणा पृथगृत्विग्वरणाभावात् ।
एवमहरहः, इत्यापस्तम्बः । न विषाणप्रासनं वैश्वकर्माणेषु यज्ञपद्वीनित्यूहः । शेषं
पूर्ववत् ॥

आदित्यारम्भणं तृतीयसवनं यजमाना अग्निः पातु यास्ते विश्व देवा ऋते यजमान-
नेभ्यः शर्म आदित्यान्वारम्भः, आशिरावनयनं च गृहपतेरेव । केचित्—सर्वेषां यज-
मानजपमिच्छन्ति । एतादृशेषु होतृचमसस्त्रावणं धारय्य गृहपतिरेव वैश्वकर्माणः यज-
मानः सर्पणं च सर्वेषामिति केचित् । ब्रह्माणमारम्य आयुषे हिं कुर्विति सर्वेषां विण्ड-
प्रदानं च नमो वः पितर इति सर्वेषां षड्दोता गृहपतेरेव । अगम्देवामेषु सुमन्तु
यजमानेष्वशिषः । यज्ञायज्ञिये एकया प्रस्तुतं भवत्यथ नमस्ते अस्तु स्र स्र द्विःश्रीः,
इति । अहरहःपक्षे वा पक्षेजनीनयनं सर्वासां पत्न्यनां, गृहणकाले पृथगेव प्रह्णाति ।
अस्मिन्काल उत्तरस्मा[दा]वसतिं परिगृह्णाति यथा त्वं सूर्यासीति सर्वेषामायुर्म इन्द्रिय-
मिति च वर्तमान एवातिरात्रे षोडशी चमसेषु प्रक्षालितेषुत्तरस्मा[दा]अग्नेया यजमानस्य
व्रतधुगित्यादिभिः पयांसि विशास्ति दोहं यजमानं च सर्वेषामत्र प्रतिप्रस्थात्वा पयस्यार्थं
सायंदोहं दोहयति मैत्रावरुण्याः । एवमादयः सत्रे अहीने च साधारणाः ।

नन्वस्ति द्वादशाहे ज्यनीका । ऐन्द्रवायवाग्रौ प्रायणोप्येदयनीयो दशमं च महः ।
अथेतरेषां नवानामहामैन्द्रवायवाग्रं प्रथममहः । अथ शुक्राग्रमथाऽऽग्रयणाग्रमथैन्द्रवाय-
वाग्रमथ शुक्राग्रमथाऽऽग्रयणाग्रमथैन्द्रवायवाग्रमथ शुक्राग्रमथाऽऽग्रयणाग्रमिति । तत्र
द्वादशाहगतेषु द्वितीयतृतीयचतुर्थेषु त्रिष्वहःसु ऋतेपैन्द्रवायवाग्रस्तुशुक्राग्रमथाऽऽग्रयणा-
ग्रत्वानि विहितानि । तेष्वद्यं रथंतरानिमित्तम् । द्वितीयं बृहन्निमित्तम् । एतच्च प्रकृतौ
व्यवस्थितम् । तदुभयमत्र चोदकेन प्राप्तम् । तत्र चतुर्धा संशयः—अनुवादो वा परि-
संख्या वाऽर्थवादो वा विधिर्बेति । तत्र प्राप्तत्वादनुवाद इति केन वैयर्थ्योपपत्तेः । तर्हि

मणान्तरपरिसंख्याऽस्त्विति चेन्न दोषत्रयापत्तेः । चतुर्थेऽहन्यप्राप्तस्याऽऽग्रयणाग्रत्वस्य
विधित्सितस्य प्रशंसार्थोऽयमर्थवादः, इति चेन्न लक्षणावृत्तिप्रसङ्गात् । तस्मादाग्रयणा-
ग्रत्वे यथा विधित्थेतरयोसपि द्रष्टव्यः । न च प्राप्तत्वादविधिरिति वाच्यम् । तरस्य
विधेरनैमित्तिकत्वाभ्युपगमात् । रथंतरादिनिमित्तकयोरेव हि चोदकेन प्राप्तिः । प्रयोजनं
तु द्वादशाहविकृतिषु यत्र कापि रथंतरादिनिमित्तत्वाभावेऽप्येन्द्रवायवाग्रत्वासिद्धिः ।
(१०-१-२३) ॥ १२ ॥

अथ व्यूढं ऐन्द्रवायवाग्रौ प्रायणीयोदय-
नीयावतिरात्रावथेतेषां दशानामैन्द्रवायवाग्रं प्रथ-
ममहः । अथ शुक्राग्रमथ द्वे आग्रयणाग्रे । अथै-
न्द्रवायवाग्रमथ द्वे शुक्राग्रे । अथाऽऽग्रयणाग्रमथ
द्वे ऐन्द्रवायवाग्रे ॥ १३ ॥

[भरत]द्वादशाहस्य कर्मफलं पूर्ववत् । भरतद्वादशाहेन साग्निचित्येन सत्रभूतेन
यस्याग्रहः इति सत्रे, अहीने तु अहीनभूतेनेति विशेषः । एकश्चेद्ग्रह्ये काठकाग्निना
पक्षे काठकाग्रियुक्तेनेति द्वादशातिरात्राग्निष्टोमः रथंतरसामानः प्रायणीयोदयनीयौ
चातिरात्राग्निष्टोमौ तथाऽप्येकविंशतिश्छदिःसदः । न पृष्ठधर्माः । अन्यत्सर्वं पूर्ववत् ।
पृश्निप्राणग्रहणादि (दीन) ग्राह्यघृतमध्वशनाविवाक्यमानसादीनि भवन्ति । समूढवत्त्व्य-
नीका पूर्ववत् । काठकोऽपि न लभ्यते न व्यूढः ॥

ननु द्विविधो हि द्वादशाहः—समूढो व्यूढश्च । तत्र समूढः पूर्वमुदाहृतः । अथ
व्यूढ उदाहियते— ऐन्द्रवायवाग्रौ प्रायणीयोदयनीयौ । अथेतेषां दशानामहामैन्द्रवाय-
वाग्रं प्रथममहः । अथ शुक्राग्रमथ द्वे आग्रयणाग्रे । अथैन्द्रवायवाग्रमथ द्वे शुक्राग्रे
अथाऽऽग्रयणाग्रमथ द्वे ऐन्द्रवायवाग्रे इति । तत्र समूढस्य तावत् प्रकृतित्वमविवादम् ।
तद्वद्व्यूढोऽपि किं प्रकृतिः किं वा विकृतिरिति संशये प्रकृतिरिति प्राप्तम् । कुतः—विधि-
साम्यात् । यथा समूढप्रकारः ऋत्वर्थो विहितस्तथा व्यूढप्रकारोऽपि । न चात्र कश्चिद्वि-
शेषोऽस्ति । येन तयोः प्रकृतिविकृतिभावो निश्चीयते । न च प्रकारद्वयस्य प्रकृतित्व-
मदृष्टचरम् । रथंतरानृहत्पृष्ठयोज्योतिष्टोमप्रकारयोस्तद्दर्शनादिति पूर्वं पक्षः । व्यूढः समूढस्य
विकृतिः । कुतः । लिङ्गदर्शनात् । 'ऐन्द्रवायवस्य वा एतदायतनं यच्चतुर्थमहः' इति
व्यूढे श्रूयते । एतच्च विकृतित्वे सति भवति नान्यथा । तथा हि—व्यूढे प्रायणीयो-
दयनीयव्यतिरिक्तेषु दशस्वहःसु यच्चतुर्थं तदाग्रयणाग्रत्वाद्वैन्द्रवायवस्याऽऽयतनम् ।
समूढे तु तदहर्नवानाग्रहां मध्ये द्वितीयत्रिकादित्वाद्वैन्द्रवायवाग्रम् । तच्च व्यूढस्य विकृ-
तित्वासां चोदकेन प्राप्यमाणं विधित्सिताग्रयणाग्रत्वस्तुतयेऽनूद्यत इत्युक्तम् । किं च यः

कामयेत बहु स्यां प्रजायेयेति कामाय व्यूढो विधीयते । तथा च सति समूढवत् कृत्वर्थे विध्यभावाद्ग्रन्तरबृहत्पृष्ठवैषम्येण विकल्पितप्रकृतित्वं नास्ति । ततः समूढस्य द्वादशाहस्य विकृतिः । अहर्भणेष्वन्योन्यतरस्यातिदेशः पूर्वपक्षिणः प्रयोजनम् । समूढस्ये वातिदेश इति सिद्धान्तः (१०-९-२४) ॥ १३ ॥

तत्र भक्षमन्त्राः पवमानाभिमन्त्रणानि च
येन येन च्छन्दसा निगदाश्च तस्य स्थाने
ताभिः संनमेत व्यूहेन व्याख्यातम् ॥ १४ ॥

ननु—व्यूहे द्वादशाहे भक्षमन्त्रमानं तदुभयमन्त्रपरिधिकपालानि चोदकप्राप्तानि । तत्र भक्षमन्त्रेषु सवनत्रयगतेषु गायत्रीछन्दसस्त्रिष्टुपछन्दसो जगतीछन्दस इति पदत्रयं श्रूयते । तथा परिधिस्तावकेऽथवादे पठ्यते—गायत्रो मध्यमः परिधिस्त्रिष्टुभो दक्षिणो जागत उत्तर इति । तथा कपालविषयं वाक्यं पठ्यते—अष्टाकपालः प्रातः-सवनीय एकादशकपालो माध्यदिनीयो द्वादशकपालस्तार्तीयसवनीक इति । अत्राष्टत्वादिभिस्त्रिभिः संख्याभिर्गायत्र्यादिच्छन्दांसि तत्तत्पादाक्षरस्मृतिद्वारेणोपस्थाप्यन्ते । एवं स्थिते सति व्यूढप्रकरणे छन्दोव्यतिक्रमः पठ्यते—‘छन्दासि वा अन्योन्यस्य लोकमस्य-ध्यायन्—गायत्री त्रिष्टुभस्त्रिष्टुब्जगत्या जगती गायत्र्याः, इति । तत्र सशयः—सोऽयं छन्दोव्यतिक्रमो भक्षपवमानपरिधिकपालरूपाणामर्थानामुभयविषमन्त्रगतेच्छन्दो-वाचिशब्दानां च कर्तव्यः किं वा तेषां शब्दानामेवेति । तत्र मन्त्रगतानामेवेति विशेषाश्रवणात्सर्वत्र व्यतिक्रम इत्याद्यः पक्षः । तेन गायत्रीशब्दनिर्दिष्टः प्रातःसवनीयो भक्षस्त्रिष्टुपशब्दितस्य माध्यदिनीयस्य भक्षस्य स्थाने । स च तृतीयसवनीयस्य स्थाने, सोऽपि प्रातःसवनीयस्य स्थाने । तथा बहिष्पमानो माध्यदिनपवमाने माध्यदिनपवमानस्तृतीयसवने । आर्भवपवमानः प्रातःसवने । तथा मध्यमः स्थविष्ठः परिधिदक्षिणतः । अणीयान् द्राघीयानुत्तरतः, अणिष्ठो हसिष्ठो मध्यतः । तथाऽष्टाकपालो माध्यदिने सवने । एकादशकपालस्तृतीयसवने । द्वादशकपालः प्रातःसवने । सोऽयमर्थव्यतिक्रमः । मन्त्रद्वयशब्देष्वप्येवं योजनीयमिति प्राप्ते ब्रूमः—

छन्दांसीति वाक्येऽर्थानां व्यतिक्रमो नोक्तः । अतो मन्त्रगतगायत्र्यादिशब्दानामेव व्यतिक्रमः । यस्त्वर्थेषु गायत्र्यादिशब्दप्रयोगः स प्रशंसार्थः । भक्षाद्यर्थानां मुख्यच्छन्दस्त्वाभावादिति सिद्धान्तः (१०-९-२९) ॥ १४ ॥

एवमुत्तरेषु पृष्ठ्याहेषु त्रीनतिग्राह्यान्गृह्णाति ।
आग्नेयमेकविंशो । ऐन्द्रं त्रिणवे । सौर्यं त्रय-
स्त्रिंशो ॥ १५ ॥

उत्तरेषु पृष्ठ्याहेष्विति वचनात्तत्र ॥ १५ ॥

पूर्वस्मिन् रुयहे वाजसनेयिनः समाभनन्ति । यत्र गौर-
वीतः साम तत्र सर्वान्पूर्णान् ग्रहान्गृह्णीयात् ॥ १६ ॥

परिपठन्ति वाजसनेयब्राह्मणे ॥ १६ ॥

अथ पशुकलृप्तिराग्रेयं प्रायणीयोऽतिरात्र आल-
भन्ते श्वोभूते सारस्वतीं मेषीम् । एवः हि विह-
तानैकादशिनान्बन्वहमालभन्त आग्नेयमुदयनीये
सौर्यं ब्रह्मवर्चसकामानाम् ॥ १७ ॥

अथ पशुकलृप्तिः प्रदर्श्यते । आलभन्त इति बहुयजमानाभिप्रायम् । श्वोभूते महारात्रे
बुद्ध्वा प्रायणीयमुदयनीयमुपयन्ति । उभौ षोडशिमन्तौ द्वादशाहस्य षोडसी (शी)-
मुतिरात्र इत्यार्षेयकल्पसूत्रवचनात् । अग्ने नयेत्यादिसप्तमं सर्वमुपावहरति अग्निं युनज्मीति ।
उपांश्वभिषवकाले पृश्निप्राणग्रहैर्मानं पूर्वमेवोक्तम् । प्रायणीयोदयनीययोर्दशमेऽहनीति
त्रयः कल्पाः सूत्रकारेणोक्ताः । त्रिष्वहःसु यथासंख्यमिति केचित् । सर्वत्र विकल्प
इति केचित् । ऐन्द्रवायवाग्रं पशुकाल आग्नेयः खण्डः । ए (ऐ) कादश (शी)
नेऽग्निश्च उपाकरोति । ऐन्द्राग्नौ वेति भाष्यकृत् । सारस्वतीं मेषीमिति सूत्रकारमतिः ।
सूर्यं ब्रह्मवर्चसकामस्योपशयनिर्देशः कृष्णमृगस्ते पशुरित्यहरहृरूपमानपक्षे । अग्नीषोमी-
यकाले—एकं मिनोति तत्तु प्रायणीये मानं, तस्मिन्नेव मिमीते आग्नेयमुपाकरोति तस्य
दक्षिणत उपशयनीयनिर्देशश्च । श्वोभूते सारस्वतमुपाकरोति द्वितीयं मिन्वन्ति पश्चर्थ-
त्वाद्यूपस्य (ब्रह्मवर्चसपशुकामाः कामाः ।) प्रधानं तस्माद्दक्षिणतोऽपवर्गः । यूपाना-
मवि (मि) नोदपवर्गतो (तः) सारस्वतस्य यूपस्य दक्षिणत उपशयः स्थाप्यते ।
सारस्वतमुपाकृत्योपशयनिर्देशः । एवमहन्युत्तरोत्तरः पशुः । यूपैकादशिन्यां
पूर्ववत् ॥ १७ ॥

दक्षिणाकालेऽन्वहं द्वादश सतान्यहीनभूते
ददाति ॥ १८ ॥

द्वादश शतानि ददात्यहीने ॥ १८ ॥

सत्रे तु दाक्षिण्यौ होमौ हुत्वेदमहं मांः कल्याण्यै
कीर्त्यै स्वर्गाय लोकान्य दक्षिणां नयामीति यज-
मानाः कृष्णाजिनानि धून्वन्त उदशो दक्षिणाप-
थेनावियन्ति ॥ १९ ॥

सत्रे त्वयं विशेषः ॥ १९ ॥

एवमहरहः क्रियते ॥ २० ॥

एवमुक्तप्रकारेण ॥ २० ॥

उत्तमेऽहनि कृष्णाविषाणाः प्रास्यन्ति ॥ २१ ॥

गतः ॥ २१ ॥

सख्यानि विसृजन्ते ॥ २२ ॥

उत्तम एवाहनि सख्यानि विसृजन्ते ॥ २२ ॥

पूर्वस्मिन्नहन्युत्तरस्मा अह्ने यज्ञायज्ञीयं प्राति वसती-
वरीर्गृह्णाति ॥ २३ ॥

यज्ञायज्ञीयकाले वर्तमाने वसतीवरीः ॥ २३ ॥

पूर्वस्मिन्नहन्युत्तरस्मा अह्ने स्तोत्रीयमनुरूपं कृत्वा
शशसति ॥ (स्व०५) ॥ २४ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे षोडशप्रश्ने द्वितीयः पटलः ।

अनुरूपं सदृशम् । ' नात्राहीनसंततयः ' इति वचनान्यायप्राप्तमेतत् ॥ २४ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयोगचं-
न्द्रिकायां षोडशप्रश्ने द्वितीयः पटलः ।

=====
अथ षोडशप्रश्ने तृतीयः पटलः-।

वर्तमानेऽतिरात्रे पयाशसि विशास्ति ॥ १ ॥

वर्तमान एवातिरात्र उत्तरस्मा अह्ने पयाशसि विशास्तीत्यापस्तम्बः । वर्तमान एवा-
तिरात्रे षोडशचमसेषु प्रक्षालितेषूत्तरस्मा अह्ने या यजमानस्य व्रतधुगित्यादिभिः
पयांसि विशास्ति । दोहनादयो गताः ॥ १ ॥

श्वः सुत्यामिन्द्राग्निभ्यां विश्वेभ्यो देवेभ्यो ब्राह्म-
णेभ्यः सोमपेभ्यः सोमं प्रब्रूतादिति मैत्रावरुणे-
नोच्यमाने स्वमगारं प्रविश्याऽऽग्नीध्रः श्वः सुत्या-
मिन्द्राग्निभ्यां विश्वेभ्यो देवेभ्यो ब्राह्मणेभ्यः
सोमपेभ्यः सोमं प्रब्रवीमि ब्रह्मन्वाचं यच्छ सुब्र-
ह्मण्य सुब्रह्मण्यामाह्वयेति संप्रेष्यति ॥ २ ॥

अहरह्योर्गविमोक्षपक्षे हारियोजने हुते श्वः सुत्यामिति । तदाऽऽग्नीध्र आग्नीध्रम-
ण्डपं प्रविश्य संप्रेष्यति । श्वः सुत्यामिति ॥ २ ॥

अद्य सुत्यामेतस्मिन्नहनि ब्रूयाल्लुप्येत वा श्वः
सुत्यामितरेषु ॥ ३ ॥

‘स वै खलु श्वः सुत्यामिति ब्रूयादित्याश्मरथ्यः । अद्य सुत्यामित्यालेखनः’ (आप०
श्रौ० २१-६-३) इत्यापस्तम्बः । अत ऊर्ध्वं श्वः सुत्यामिति नात्र संख्या ॥ ३ ॥

पत्नीसंयाजान्तमहः संतिष्ठते ॥ ४ ॥

पत्नीसंयाजान्तं कर्म समाप्यते ॥ ४ ॥

स०स्थिते ब्रह्मा वाचं विसृजते ॥ ५ ॥

संस्थितेऽहनि पत्नीसंयाजान्ते ब्रह्मा वाग्विसर्गं करोति ॥ ५ ॥

परिहरन्त्युदकं पत्नीभ्यः ॥ ६ ॥

एकस्मिन्काले परिहरन्ति पत्नीभ्य उदकं पानार्थमित्यर्थः ॥ ६ ॥

हरन्ति समिद्धाराः ॥ ७ ॥

यजमानपुरुषाः समिदाहरणम् ॥ ७ ॥

प्रत्येत्याऽऽहवनीये समिधोऽभ्यादधति ॥ ८ ॥

पुनरागत्यैताः समिध आदायाऽऽदधति आहवनीये ॥ ८ ॥

एवमहरहः क्रियेरन् ॥ ९ ॥

गतः ॥ ९ ॥

तस्मिन्नहनि पृष्ठयः षडहः ॥ १० ॥

अथोत्तरस्मा अहने वसतीवरीणां पारिहरणं, सन्नाभिमन्त्रणे कृते । सवनीयस्य
शाखाच्छेदनमिध्मात्रर्हिषोराहरणादि । उभयपक्षे वसतीवरीग्रहणं पूर्वद्युरेव । एतेषामेक-
स्मिन्नप्याक्रियमाणे नमो ब्रह्मण इत्याहुतिः ॥ १० ॥

त्रिवृदग्निष्टोमो रथंतरसामा ॥ ११ ॥

उपयन्तीविशेषः । सौमिकपात्रप्रयोगकाल आग्नेयातिग्राह्यपात्रमेव पूर्वस्मिन्स्वयह इति
विधौ ऋतुकरणकाले न होमः, यजुरुक्त्वा प्रतपनमैन्द्रवायवाग्रं, पशुकाले त्रिवृद्म्यः
सवनीयसारस्वतीं मेषीमुपाकरोति । उत्तरतोऽग्निष्टस्योपशयनिर्देशो न तु विधिः । पूर्व-
वदक्षिणाकाले कुर्युः ॥ ११ ॥

रथशब्देन माहेन्द्रस्य स्तोत्रमुपाकरोति ॥ १२ ॥

न्यायसूत्रे सूत्रान्तरे न्याख्यानात्परिभाषार्थमिदं सूत्रमापस्तम्बेऽप्येवम् ॥ १२ ॥

उपाकरणमन्त्रस्य शब्दो विकारः ॥ १३ ॥

माहेन्द्रस्तोत्रोपाकरणकाले रथघोषेण माहेन्द्रस्तोत्रोपाकरणं, शब्दो मन्त्रस्थाने

३ पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । ३६३

तदाऽपि विभर्षि च पूर्ववत् । यज्ञायज्ञीये स्तूयमाने वसतीवरीः पारिगृह्णाति । प्रतिदिन-
पक्षे न विषाणप्रासनं पत्नीसंयाजान्तं समिदाधानान्तं पूर्ववत् ॥ १३ ॥

पञ्चदश उक्थयो बृहत्सामा ॥ १४ ॥

श्वः सुत्यामित्यादि । रात्रौ वसतीवरीपरिहरणादि पारिस्तरणान्तं तन्त्रम् । श्वोभूते
महारारात्रे बुद्ध्वा पञ्चदश उक्थयो बृहत्साम, सोमपात्रासादनकाले ऐन्द्रातिग्राह्यपात्रमेव
वाजसनेयिमतपक्षे पूर्ववत् । सोमोपाहरणम्, अग्निं युनज्मि, प्रतिदिनपक्षे शुक्राग्रमेक
एवातिग्राह्य ऐन्द्र एव । पशुकाले सौम्यो व्यत्यासेन दक्षिणे यूपेऽग्निष्ठस्य सोपशयनि-
र्देशः ॥ १४ ॥

दुन्दुभिश्चन्देन माहेन्द्रस्य स्तोत्रमुपाकरोति ॥ १५ ॥

माहेन्द्रस्तोत्रोपाकरणकाले दुन्दुभिश्चन्देन मुरजः प्रसिद्धस्तस्य घोषेण स्तोत्रोपाकर-
णमित्यर्थः ॥ १५ ॥

यदि स्तनयित्नुर्भवति स एव स्यादुपाकरणम-
न्नस्य शब्दो विकारः ॥ १६ ॥

स्तनयित्नुर्घोषेण वा पूर्ववत् । दक्षिणाकाले यज्ञायज्ञीये वसतीवर्यादि पत्नीसंया-
जान्तं समिदाधानं च पूर्ववत् । अहीनसंततयो रात्रौ पारिस्तरणान्तम् ॥ १६ ॥

सप्तदश उक्थयो वैरूपसामा ॥ १७ ॥

श्वोभूते महारात्रे बुद्ध्वा सप्तदश उक्थयो वैरूपसामा । पात्रासादनकाले सौर्याति-
ग्राह्यपात्रमेकमेव । ऋतुकरणमुक्थयवत् । आग्रयणाग्रमाग्रयणाग्रे सौर्योऽतिग्राह्यः । पशु-
काले त्रिवृद्भ्यां परिवीय पौष्णं श्याममग्निष्ठस्योत्तरे यूप उपशयनिर्देशः ॥ १७ ॥

आधावेन माहेन्द्रस्तोत्रमुपाकरोति ॥ १८ ॥

तस्मिन्काल आधावनम् ॥ १८ ॥

बर्हिषो विकारस्तस्मिन्नुपाकृते प्रस्तुत उद्गाताऽऽ-
धावेन धुनुते ॥ १९ ॥

माहेन्द्रस्तोत्रोपाकरणकाल आधावेन बर्हिःस्थानेन धुनुते स्तोत्रोपाकरणम् ।
प्रस्तुते उद्गाताऽऽधावेन धुनुते । पूर्ववद्दक्षिणाकाले ददाति । यज्ञायज्ञीयकाले वसती-
वर्यादिसमिदाधानान्तं पूर्ववद्हीनसंततयः पारिस्तरणान्तम् ॥ १९ ॥

एकविंशः षोडशी वैराजसामा ॥ २० ॥

महारात्रे बुद्ध्वा श्वोभूत एकविंशं षोडशिनं वैराजसामानमुपयन्तीति शेषः । अथ-
वोक्थयवन्न षोडशीये (याऽ) न्तेरेष्टा । स उक्थय इति वचनात् । अत्र यदि षोडशी
प्रीनतिग्राह्यानेव पूर्वस्मिन्ऋयहपक्ष उत्तरस्मिन्ऋयहपक्षे, अद्यप्रभृत्याग्नेयमतिग्राह्यं गृह्णाति ।

ऐन्द्रवायवाग्रः । पशुकाले शितिपृष्ठो बार्हस्पत्यः पशुरग्निष्ठस्य दक्षिणस्य दक्षिण उप-
शयनिर्देशः ॥ २० ॥

न्यूङ्गं भवति हविष्कृता(दा)श्रुतप्रत्याश्रुतेषु प्रतिगरे
न्यूङ्गति ॥ २१ ॥

अस्मिन्नहनि भवन्ति न्यूङ्खाः । अर्धौकारादयो न्यूङ्खा ओ ओ इत्यादि हौत्रवि-
षयम् । तदाश्रुत्यानेन भगवता चतुर्थेऽहनि प्रातरनुवाकप्रतिपदीत्यादिना प्रपञ्चितम् ।
तत्तदुक्तेनैव मार्गेण प्रतिगरः ॥ २१ ॥

अरणीभ्यां माहेन्द्रस्य स्तोत्रमुपाकरोति बर्हिषो
विकारः ॥ २२ ॥

पूर्ववदक्षिणाकाले ददाति । माहेन्द्रस्तोत्रोपाकरणकाले बर्हिःस्थानेऽरणी दर्भद्वयं
चोपाकृतम् ॥ २२ ॥

तस्मिन्नुपाकृते प्रस्तुते ॥ (ख०६) ॥ २३ ॥ उद्गाता
दक्षिणमूरुमवकाभिरवच्छाद्य तत्रारणी संनिधा-
याग्निं मन्थति ॥ २४ ॥ (तं) जातमुद्गाताऽभि-
हिंकृत्य प्रस्तोत्रे प्रयच्छति ॥ २५ ॥ प्रस्तोताऽ-
ध्वर्यवे ॥ २६ ॥

साम प्रस्तुतं भवति स्तोमभागेऽप्युक्तेऽथोद्गातुर्दक्षिणमूरुं शैवालैरेवावकीर्य तस्मिन्न-
रणीद्वयं निधाय मथनाद्य(श्नीतोऽ)ध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ । तं जातमुद्गाताऽभिहिंकृत्या-
ग्रेरुपरि हिंकरोति । तमुद्गाता प्रस्तोत्रे प्रयच्छति ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

तं सोऽग्रेण धिष्णियान्पर्याहृत्याऽऽहवनीयेऽनु-
प्रहृत्य प्रेद्धो अग्ने दीदिहीति विराजाऽभिजु-
होति ॥ २७ ॥

तं प्रस्तोताऽध्वर्यवे । अध्वर्युरुत्तरेण धिष्णियान्पर्याहृत्याऽऽग्नाध्रियस्यैत्रोत्तरेण नित्वा-
ऽऽहवनीये क्षिपति प्रेद्धो अग्ने इति विराजाऽभिजुहोति । गतमन्यत् ॥ २७ ॥

त्रिणव उक्थ्यः शाकरसामा ॥ २८ ॥

केचित्—यज्ञायज्ञीयकाल इत्यादि पत्नीसंयाजान्तं समिदाधानान्तं पूर्ववत् । अही-
नसंततयः पूर्ववत्परिस्तरणान्तम् । श्वोभूते महारात्रे बुद्ध्वा त्रिणवमुक्थ्यं शाकरसामा-
नमुपयन्तीति शेषः । महानाम्नी पृष्ठं न त्वातिग्राह्याः । पूर्ववत्त्र्यहपक्ष ऐन्द्र एकः
शुक्राग्रः । पशुकाले शिल्पो वैश्वदेवः । अग्निष्ठप्रभृत्युत्तरतश्चतुर्थे उपशयनिर्देशः
पूर्ववदक्षिणाकाले ॥ २८ ॥

३ पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकान्याख्यासमेतम् । ३६५

अद्भिरवकावास्ताभिर्माहेन्द्रस्य स्तोत्रमुपाकरोति ।
बर्हिषो विकारस्तस्मिन्मुपाकृते प्रस्तुते ॥ २९ ॥

माहेन्द्रस्य स्तोत्रोपाकरणकाले बर्हिःस्थानेऽद्भिरवकावास्ताभिस्वका यास्वप्सु क्षिप्ता-
स्ताभिस्तोत्रोपाकरणं बर्हिभ्यां चोपाकृतं साम प्रस्तुतं भवति (आप० श्रौ०
२१-७-१०) इत्यापस्तम्बः ॥ २९ ॥

तिस्रः सहर्षभा गावोऽग्नेण सदोऽपरेणाऽऽग्नीध्र-
मुदीचीनं दक्षिणापथेनातिक्रमयन्ति ॥ ३० ॥

तिस्रः सर्षभास्तिष्ठो गावः सह बलीवर्देनाग्नेण सदोऽपरेणाऽऽग्नीध्रमुदीचीर्नयन्ति ।
दक्षिणापथेनाहीने दक्षिणादानमृत्विजाम् । सत्रे तु न दानं न दक्षिणाधर्माः । पत्नी-
संयाजादि पूर्ववत्समिदाधानान्तमहीनसंततयः पारिस्तरणान्तम् ॥ ३० ॥

त्रयस्त्रिंश उक्थ्यो रैवतसामा [नम्] ॥ ३१ ॥

उपयन्तीति शेषः । श्वोभूते महारात्रे घुद्ध्वा त्रयस्त्रिंश उक्थ्यो रैवतसामानमुपयन्ति
न त्वतिग्राह्याः । पूर्ववत्त्र्यहपक्ष उत्तरत्र्यहपक्षे च सौर्यातिग्राह्यमेकमेव प्रयुनक्ति । पूर्व-
वत्त्र्यहपक्षोत्तरयोर्न त्वतिग्राह्याः । प्रथमे सर्वान्गृह्णातीति केचित् । अग्निद्योमत्वा-
दाग्रयणाग्रः । पशुकाले ऐन्द्रः, इन्द्राय त्वा जुष्टमुपाकरोमीति । दक्षिणतश्चतुर्थं उपशय-
निर्देशः पूर्ववत् ॥ ३१ ॥

न्यूङ्गमेतदहर्भवति ॥ ३२ ॥

न्यूङ्गास्तदनुसारेण प्रतिगरः ॥ ३२ ॥

स्वयमृतुयाजं भवति ॥ ३३ ॥

स्वयं गृहपतिः (आप० श्रौ० २१-७-१४) इत्यापस्तम्बः ॥ ३३ ॥

अध्वर्युं यजतमित्युच्यमाने हविर्धाने प्रविश्या-
ध्वर्युः प्रैष उत्तरयर्चा यजति उत्तरेण वा
प्रैषेण ॥ ३४ ॥

स्वयमध्वर्युर्ऋतुयाजं यजति । स्वयं गृहपति(ते) यजेत्यभिज्ञायाध्वर्युर्हविर्धानं
प्रविश्य प्रैष उत्तरयर्चा । स्पष्टमन्यत् ॥ ३४ ॥

अश्विना पिवतं सुतं (मधु) दीद्यग्नी शुचिब्रता ।
ऋतुना यज्ञवाहसा । ऋतुना सोमं पिवतं वौष-
डिति यद्यव्यूढः (बतमित्यव्यूढे यजति) ॥ ३५ ॥

वौषडिति वषट्करोति । एवं गृहपतेर्यद्यव्यूढः ॥ ३५ ॥

व्यूढे । त्वर्वाञ्चमद्य यद्यं नृवाहण* रथं युञ्जाथा-
मिह वां विप्रोचनम् । पृङ्क्त* हवी*षि मधुना
हि कं गतमथा सोमं पिबतं वाजिनीवसु ।
ऋतुना सोमं पिबतं वौषडिति तस्य प्रचारितं
मरुत्वतीयैर्भवति (वतमिति व्यूढे) ॥ ३६ ॥

व्यूढपक्षेऽर्वाञ्चमद्येति दक्षिणाकाले प्रत्तस्य प्रचारितं मरुत्वतीयैर्भवति ॥ ३६ ॥

यत्प्राङ्माहेन्द्राक्षिस्मिन्कृते प्रतिप्रस्थाताऽपरेणाऽऽ-
ग्नीध्रमुदीचीं तन्ति वितत्य तस्यां वत्सान्
बध्नाति ॥ ३७ ॥

अगृहीतो माहेन्द्रः । भक्षिते मरुत्वतीये । अत्र प्रतिप्रस्थाता करोति कर्मोत्तरेणाऽऽ-
ग्नीध्रागारमण्डपमुदीचीं वत्सतन्ति वितत्य प्रसार्य तस्यां वत्सान्बध्नाति ॥ ३७ ॥

दक्षिणेन मार्जालीयं मातृरुपरुन्धन्ति ॥ ३८ ॥
बध्नान्ति वत्सानाम् ॥ ३८ ॥

बर्हिःस्थानेऽद्भिर्दूर्वावास्ताभिर्माहेन्द्रस्य स्तोत्रमुपा-
करोति । बर्हिषां विकारः ॥ ३९ ॥

तत्र स्थिता भवन्ति । बद्धा अबद्धा वा । ततो माहेन्द्रो गृह्यते बर्हिःस्थानेऽद्भिर्दूर्वा-
वास्ताभिर्या अप्सु दूर्वाः क्षिप्तास्ताभिः स्तोत्रोपाकरणमित्यर्थः ॥ ३९ ॥

तस्मिन्नुपाकृते प्रस्तुते वत्सान्प्रमुच्य मातृभिः स*
सृज्योदीचीस्तस्य दक्षिणापथेन संचार्य[र्य]माना
(णा) अतिवित्सन्ति (संतिष्ठते पृष्ठयः षडहः) ॥
(ख०७) ॥ ४० ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे षोडशप्रश्ने तृतीयः पटलः ॥

ताभिः स्तोत्रोपाकरणं बर्हिर्म्यां चोपाकृतं सामाप्रस्तुतमथैतान्वत्सान्मातृभिः संसृज्यो-
त्तरेणाऽऽग्नीध्रं सांकाशिनं कुर्वन्ति गवां वत्सानां च प्रेष्याः । ता अग्रेण सदोऽपरेणाऽऽ-
ग्नीध्रमण्डपमुदीचीं नात्वा दक्षिणापथेनाधिव्युच्छ्रय(तिवित्स)न्ति त्वरितं नयन्तीत्यर्थः ।
सत्रे तु न दानं निषेधात् । अहीने तु ऋत्विग्भ्यो ददाति । पूर्ववद्यज्ञायज्ञीयकाले
पत्निसंयाजान्तम् । समित्पक्षे पञ्च संतिष्ठते पृष्ठयः षडहः ॥ ४० ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रन्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयोग-
चन्द्रिकायां षोडशप्रश्ने तृतीयः पटलः ॥

अथ षोडशप्रश्ने चतुर्थः पटलः ।

संस्थितेऽपृष्ठये षडहे । घृतं मधु वा प्राशन्ति ॥ १ ॥

संस्थिते घृतं मधु वा प्राशन्ति । सत्रिणां मधुप्राशनं विरुद्धमिति मीमांसकाः । सत्रिणां मधुप्राशनस्य विद्यमानत्वात्सूत्रकारस्याप्यविरुद्धमेव । अहीने नियमः—सर्पिर्मधुभ्यामृत्विज्जे भोजयेदहीनेष्विति च्छन्दोगवचनात् । सत्रे तु घृतमधुभ्यामित्यादि । पूर्ववदहीनसंततयः । परिस्तरणान्तम् ॥ १ ॥

अन्वहमुक्थ्यास्त्रयश्छन्दोमाः ॥ २ ॥

श्वोभूते महारात्रे बुद्ध्वा दशममहरविवाक्यं चतुर्विंशमभिष्टोममुपयन्ति ॥ २ ॥

अग्ने नयेत्यादिप्रायणीसोदयनीययोर्गणमु(प्र उ)च्यते—

चतुर्विंशश्चतुश्चत्वारिंशोऽष्टाचत्वारिंश-

श्चतुर्विंशमविवाक्यम् ॥ दशममहरभिष्टोमः

सोमो रथंतरसामा(नम् ।) ॥ ३ ॥

दशममहरस्मिन्दशमेऽहनीत्यर्थः ॥ ३ ॥

नात्र कश्चन कस्मैच नो (न) व्याहते ॥ ४ ॥

कश्चन कश्चिदपि उपहताय विनाशिताय पदार्थान् विभ्रष्टाय न व्याहते न व्याख्यातव्यमिदं त्वया विनाशितमेतत्प्रायश्चित्तमिति भावः ॥ ४ ॥

ये बाह्या दृशीकवः स्युस्ते विब्रूयुर्यदि तत्र

न विन्देयुरन्तः सदसाव्युच्यम् ॥ ५ ॥

ये बाह्या दृशीकवो बहिः सदसो दृशीकवः स्युः प्रेक्षकास्ते विब्रूयुः । इदं त्वया विनाशितमेतत् प्रायश्चित्तमिति बोध्यम् ॥ ५ ॥

यदि तत्र न विन्देयुर्गृहपतिना व्युच्यम् ॥ ६ ॥

यदि तत्र न विजानीयुर्विनार्थमेकं प्रायश्चित्तमिति गृहपतिना व्युच्यमाख्यातव्यमिदं विनाशितमिदमत्र प्रायश्चित्तमिति भावः ॥ ६ ॥

गृहपतिमानुष्टुभमुक्त्वा तद्ब्रूयात् ॥ ७ ॥

वक्तव्यकालेऽनुष्टुप्छन्दसमृचमुक्त्वाऽस्मिन्विनाशितमत्रैतत् प्रायश्चित्तम् ॥ ७ ॥

यस्मिन्नुपहृत्यत्येतावपि वा तेनैव सहाऽऽनुष्टुभं

संपादयेत् ॥ द्वयोस्तेतदहः समिध आहरन्ति ॥ ८ ॥

यद्वक्तव्यमुपहताय तदनुष्टुबाख्यश्लोकेन वक्तव्यम् । तत्रोक्तप्रकारः श्लोकः—

अध्वर्यो भवता चास्मिन्विपर्यासो विधीयते ।

अग्ने नयेत्यृचा स्पष्टा हविर्धानं तु ऋद्धयम् ॥

अनुष्टुभमृचमुक्त्वा एतेन श्लोकेन वा प्रायश्चित्तकथनम् । प्रायश्चित्तविधायकश्लोकः—

त्वं नो अग्ने च स त्वं नो भूर्भुवः सुव(स्व)स्तथैव च ।

अनाज्ञातजपं चैव मुरारेः स्मरणं परम् ॥ इति ।

एवं प्रायश्चित्तविधानमग्ने नयेत्यादि । सन्त्यतिग्राह्यास्त्रयः । यदा गौरवीतं साम विद्यते तदाऽतिग्राह्याणां ग्रहणं दशमेऽहनि । अग्निष्टोमेऽपि यत्र गौरवीतसाम तद्बहून्-तिग्राह्यान्गृह्णातीति वचनात् । उपांश्रुभिषवकाले पृथिप्राणग्रहैर्मानं पूर्वमेवोक्तम् । वाय-वाग्रम् । पशुकाले वारुणः पेतवः । दक्षिणतोऽत्य उपशयनिदेशः पूर्ववत् । दक्षिणाकाले पूर्ववद्यज्ञायज्ञीये च पत्नीसंयोजान्तं कृत्वा विधिरेतदहः समिध आहरन्ति ॥ ८ ॥

नित्या औदुम्बरीश्च ॥ ९ ॥

समिध आहरन्तीत्यनुकर्षः ॥ ९ ॥

अभ्यादधति नित्याः ॥ १० ॥

आहवनीय इति शेषः ॥ १० ॥

उत्तरेणाऽऽहवनीयमौदुम्बरीरुपसादयन्ति ॥ ११ ॥

स्थामियन्तीत्यर्थः ॥ ११ ॥

असूर्या उपसूर्ये याभिर्वा सूर्यः सह । ता नो द्विन्वन्त्य-ध्वरमिह रतिरिह रन्तिरिह रमध्वमिह रन्तिरिह रम-तिरिह रमध्वमिह वो रमतिः । उपसृजं धरुणमिति द्वाभ्यां गार्हपत्ये जुहोति ॥ १२ ॥

समन्वारब्धेषु द्वाभ्यामृग्भ्यां गार्हपत्ये जुहोति ॥ १२ ॥

अयं सहस्रमानवो दृशः कवीनां मतिज्योतिर्विधर्मा दधुः समीचीरुपसः समैरयदरेपसः समोकसः सरेतसः सचेत-सः स्वरमन्युमन्तश्चिदाकोरित्यतिच्छन्दसर्चाऽऽहवनीयमुप-तिष्ठन्ते ॥ (ख० ८) ॥ १३ ॥

अथाऽऽहवनीयं गत्वाऽतिच्छन्दसोपतिष्ठन्ते—अयं सहस्रमानव इति प्रगीयत इति मीमांसकाः । सूत्रकारवचनं छन्दोगानामिति प्रतीयते ॥ १३ ॥

प्राजापत्याय मनोग्रहाय संप्रसर्पन्ति ॥ १४ ॥

ततः प्राजापत्याय मनोग्रहाय संप्रसर्पन्ति ब्रह्माध्वर्युयजमानाः ॥ १४ ॥

प्रसृष्टेष्वनया त्वा पात्रेणेति पृथिवीं मनसा ध्यायन्
प्रजापतये मनवे जुष्टं गृह्णामीति प्राजापत्यं मनो-
ग्रहं गृह्णाति । यथारूपमाकाशात् । तार्तीयसवनि-
(नी)काद्वा सोमात्परिशाय(श्रप)येद्यावानेकस्मै चम-
सगणायाऽऽप्तः ॥ १५ ॥

प्रसृष्टेषूपांशु पात्रेण गृह्णाति, इति विधिः । अनया त्वा प्रजापतये जुष्टं गृह्णामीति ।
आकाशाद्यथारूपं ध्यात्वा गृह्णाति । आकाशैकदेशमथवाऽग्निष्टोमचमसोन्नयनकाल एक-
स्मै चमसगणाय गृह्णाति । आप्तो यावान्परिमितः ॥ १५ ॥

तस्माद्दोषांशुपात्रेण गृह्णीयाद्धोतृचमसमुख्यां-
श्रमसानुन्नयति ॥ १६ ॥ स्तुतशस्त्रे भवतः ॥ १७ ॥

गतः ॥ १६ ॥ १७ ॥

तस्य सर्वं मनसा क्रियते ॥ १८ ॥ मनसा स्तोत्र-
मुपाकरोति ॥ १९ ॥ मनसा प्रस्तौति ॥ २० ॥
मनसोद्गायति ॥ २१ ॥ मनसा प्रतिहरति ॥ २२ ॥
मनसा तिसृणां सार्पराज्ञीनां षट्कृत्वः प्रति-
गृह्णाति ॥ २३ ॥

तस्माद्ग्रहणं वा स्तोत्रोपाकरणं प्रस्तोता उद्गाता प्रतिहर्ता च मनसा सार्पराज्ञी-
नाम् ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

यद्यर्धर्चशः शशसति नवकृत्वो यदि पच्छ ओं
होतरिति दशहोतुः प्रतिगरः । तथेति चतुर्होतुः ।
ओमिति पञ्चहोतुः । तथेति षड्होतुः । अरात्स्म
होतरिति सप्तहोतुः ॥ २४ ॥

एवं मनसा प्रतिगरः । शंसनमनुमन्त्रणं च मनसेति बौधायनादयः ॥ २४ ॥

मनसाऽऽश्रुतप्रत्याश्रुते याज्या संप्रैषो वषट्कारो भक्षमन्त्रश्च ॥ २५ ॥

मनसाऽऽश्रुतप्रत्याश्रुते । उक्थशा यज सोमानां सोमपक्ष उक्थशा यज सोमामिति ।
आकाशपक्षे मनसैव । याज्यान्ते चिह्नं वषट्कारानुवषट्कारौ । सोममाकाशं वा हरति ।
भक्षार्थं वक्ष्यति स्वयं सूत्रकारः ॥ २५ ॥

हुत्वा हरन्ति भक्षन्ते यत्समीक्षन्ते ससमुपहव-
धर्मा भवन्ति । गृहपतिं पर्युपविश्य पृच्छन्ति
॥ (ख० ९) ॥ २६ ॥

श्वो भू(हु)त्वा सोममाकाशं वा हरन्ति भक्षार्थं ते भक्षयितारः समीक्षन्ते परस्परं समुपहवो मनसाऽग्रे होता ततोऽध्वर्युः स्वं स्वं चमसं चमसिनः समाख्या भक्षणं, मनसा मन्त्रमुक्त्वा सोमं प्रत्यक्षेण भक्षयन्ति । आकाशपक्षे भक्षणमन्त्रे विशेषः— भक्षेहीत्यादि प्रियो मे हृदोऽस्यश्विनोस्त्वा बाहुभ्यां सगंध्यासं नृचक्षसं त्वा देवाकाश सुचक्षा अवख्येषं मन्द्राऽभिभूतिर्वाग्जुषाणाऽऽकाशस्य तृप्यतु इत्यादि । गणस्याऽऽकाशदेवते मतिविदः, इत्येवं भक्षणम् । विनिविश्य गृहपतिं ब्रह्मकथा वक्तव्याः— इदं वा अग्रे नैव किंचनाऽऽसीदित्येवमाद्याः ॥ २६ ॥

यद्दशहोतारः सत्रमासत । केन ते गृहपतिनाऽऽध्वर्नुवन् । केन प्रजा असृजन्तेत्यध्वर्युः पृच्छति ॥ २७ ॥

अथवा गृहपतिमवेक्ष्य महर्त्विजः पर्युपविशन्ति समन्ततः पृच्छेयुः । ब्रह्म वै चतुर्होतारः (तै० ब्रा० ३-१२-४) इति चतुर्होतृणां ब्रह्मत्वात्तमध्वर्युः प्रथमं पृच्छति यद्दशहोतारः सत्रमासतेति ॥ २७ ॥

प्रजापतिना वै ते गृहपतिनाऽऽध्वर्नुवन्तेन प्रजा असृजन्तेति गृहपतिः प्रत्याह ॥ २८ ॥

प्रतिवचनम् ॥ २८ ॥

यच्चतुर्होतारः सत्रमासत केन ते गृहपतिनाऽऽध्वर्नुवन्केनौषधीरसृजन्तेति ब्रह्मा पृच्छति । सोमेन वै ते गृहपतिनाऽऽध्वर्नुवन्तेनौषधीरसृजन्तेति गृहपतिः प्रत्याह ॥ २९ ॥ यत्पञ्चहोतारः सत्रमासत केन ते गृहपतिनाऽऽध्वर्नुवन्केनैभ्यो लोकेभ्योऽसुरान्प्राणुदन्त । केनैषां पशूनवृञ्जतेति होता पृच्छति । अग्निना वै ते गृहपतिनाऽऽध्वर्नुवन्तेनैभ्यो लोकेभ्योऽसुरान्प्राणुदन्त तेनैषां पशूनवृञ्जतेति गृहपतिः प्रत्याह ॥ ३० ॥ यत्षड्दोतारः सत्रमासत केन ते गृहपतिनाऽऽध्वर्नुवन्केनर्तूनकल्पयन्तेति होतृकाः पृच्छन्ति । धात्रा वै ते गृहपतिनाऽऽध्वर्नुवन्तेनर्तूनकल्पयन्तेति गृहपतिः प्रत्याह ॥ ३१ ॥ यत्सप्तहोतारः सत्रमासत केन ते गृहपतिनाऽऽध्वर्नुवन्केन सुवरायन्केनेमाल्लोकान्समतन्वन्नित्युद्गाता पृच्छति । अर्यम्णा ते गृहपति-

नाऽऽर्धुवन्तेन सुवरायन्तेनेमाल्लोकान्समतन्वाञ्चि-
ति गृहपतिः प्रत्याह ॥ ३२ ॥

सर्वत्र प्रतिवचनं गृहपतेरेव । अहीनभूतेऽप्येवम् ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

प्रजापतिं परिवदन्ति ॥ ३३ ॥

प्रजापतिं परिवदन्तीति विज्ञायते (२१-११-१३) इत्यापस्तम्बसूत्रम् ॥ ३३ ॥

अकुशलोऽयं प्रजापतिर्यो दशमशकान्ससृजेद्यः
स्तेनानिति ॥ ३४ ॥

प्रजापतिपरिवादाः प्रजापतेराराधनार्थं मुक्त्यर्थमित्यर्थः ॥ ३४ ॥

अपि वा प्रजापतिपरिवादानां मन्त्रानधीयते—यद-
रध्यानि प्रजापतिः पुरश्च समृजे गिरीन् । कर्ताऽ-
ग्निश्च तद्भद्रं यद्भद्रं तन्म आ सुव ॥ यदूषा तम-
सा युक्त्वा दिने तेऽक्षिणष्टमातपत् । अम्भश्चात्य-
तिघर्मश्च तथा तत्ते प्रजापतिः (तेः) ॥ यत्स्ते-
नान्यद्वृकान्दशान्मशकान्यदद्याश(य)वः । तदु-
ते वृजिनं तेषां तद्विषं तेन तेऽमृतम् ॥ प्रजापतिं दश-
ममहर्भेजध्वं मतिं कवीनामृषभं जनानाम् । सुषु-
क्षितिः सुद्रविणं दधानो विषाम्पा लोके निदधा-
ति देवयुमित्येतैः परिवदेयुः ॥ ३५ ॥

अत्र श्रुतिः—प्रजापतिं परिवदन्त्याप्यैवैतं तद्व्याचक्षते, इति फलार्थवादः, इति
मीमांसकाः । अपि वा प्रजापतिपरिवादानां मन्त्रान्पठन्ति केचिच्छाखिनस्ते ते प्रत्ये-
तव्याः ॥ ३५ ॥

अथ वरं वृण(णु)ते ॥ ३६ ॥

प्रजापतिपरिवादानन्तरं वरं वृण(णु)ते यजमानः ॥ ३६ ॥

अदो नोऽस्त्विति यत्कामा भवन्ति

॥ (स्व०१०) ॥ ३७ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे षोडशप्रश्ने चतुर्थः पटलः ।

यत्कामयते तस्य नाम गृह्णातीति भरद्वाजः । उत वै ब्राह्मणोऽनेककामो भवति
(२१-१२-४) इत्यापस्तम्बः । यत्कामयते तदुच्चारयतीत्यर्थः ॥ ३७ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां
प्रयोगचन्द्रिकायां षोडशप्रश्ने चतुर्थः पटलः ।

अथ षोडशप्रश्ने पञ्चमः पटलः ।

अपि वा यदेवैतद्भूर्भुवः सुवः सुप्रजाः प्रजया
भूयासः सुवीरो वीरैः सुवर्चा वर्चसा सुपोषः
पोषैरिति तेन चैषाः सर्वे कामा अवरुद्धा
भवन्ति ॥ १ ॥

प्रजापतिकामनार्थोऽयं मन्त्रः । यदि कामा न विद्यन्ते तदाऽवरुद्धावरण-
निवृत्तिः ॥ १ ॥

(चतुर्होतृन्व्याख्याय द्वारौ संवृत्य) यथाधि-
ष्णियं पत्नीर्व्यासाद्य द्वारौ संवृत्याथैभ्यो वाच-
मुपाकरोति ॥ २ ॥

चतुर्होतृन्व्याख्याय यजमानार्थे (दयः) सर्वे द्वारौ संवृत्य यथाधिष्णियं व्यव-
स्थिता उदगपवर्गास्तथा पत्नय आसते । अथैभ्यो वाचं मृत्पात्रमध्वर्युर्वा ॥ २ ॥

इह धृतिरिह विधृतिरिह रन्तिरिह रमतिरित्यौ-
दुम्बरीं परिष्वजन्त उदरैरिवोपस्पृशन्तः समन्वा-
रभ्यौदुम्बरीमासते युवं तमिन्द्रा पर्वता पुरो-
युधा यो नः पृतन्यादपतन्तमिद्वन्तं (द्रुतं)
वज्रेण तं तमिद्वन्तम् । दूरे च तां यच्छत्सद्ग्रहनं
यदि नक्षदस्माकं शत्रून्परि शूर विश्वतो दर्मा-
दर्षिष्ठ विश्वत इति समन्वारब्धा सर्वानुत्तरस्य ह-
विर्धानस्य दक्षिणैः पाणिभिः कटास्तेजनीभिर्वा
तिष्ठमाना आतियन्ति ॥ प्राञ्च ईषद्गत्वा वागैतु
वाग्वागैतु वागुपैतु वाक्समैतूपमैतु वाग्भूर्भुवः
सुवारिति पञ्च वचांसि व्याहरन्ति ॥ ३ ॥

इह धृतिरित्यनेन मन्त्रेणौदुम्बरीं परिष्वज्य समन्वारभ्य यजमाना वाग्यतास्तिष्ठन्ति ।
यथोदरैरुपस्पर्शनं भविष्यति तथा कर्तव्यम् । अहीनेऽप्येका । तथैकैकस्य पत्नी
वाग्यतास्तिष्ठति । न सर्वाः । अधिवृक्षसूर्ये प्राञ्चः परस्परं समन्वारब्धाः सर्पन्ति ।
अहीनेऽप्येक एव युवं तमिन्द्रा पर्वतेति प्रयोगमन्त्रः सर्वेषामुत्तरेण हविर्धानं गच्छन्ति ।
प्राङ्मुखा दक्षिणहस्तैकः कटास्तेजनीभिरवलम्बमानाः प्राञ्चो गत्वाऽऽहवनीयस्योत्तरे
पञ्च वचांसि व्याहरन्ति । वागैत्वित्यादि ॥ ३ ॥

अधिवृक्षसूर्ये सुब्रह्मण्यया वाचं विसृजन्ते ॥ ४ ॥

अधिवृक्षसूर्ये वर्तमान एवं चरद्भिः क्रियते सुब्रह्मण्यान्तं वाग्विसर्गः ॥ ४ ॥

औदुम्बरीः समिध अभ्यादधाति ॥ ५ ॥

पूर्वमेवौदुम्बरीसामिधः पारिष्वङ्गनं कृतवाग्यमनस्येह वाग्विसर्गः सर्वेषामौदुम्बरीः समिधः पूर्वमेवोपसादिता आहवनीये यजमानाः । अथ दशमेऽहनि यज्ञायज्ञीयकाले वसतीवर्यादि, अहीनसंततयः पारिस्तरणान्तम् ॥ ५ ॥

श्वोभूत उदयनीयः स व्याख्यातरूपः ॥ ६ ॥

गतार्थः ॥ ६ ॥

प्रायणीय उदयनीयो नात्राहीनसंतयो विद्यन्ते ॥ ७ ॥

श्वोभूते महारात्रे बुद्ध्वा प्रायणीयवदुदयनीयमुपयन्ति । उभौ षोडशीमन्तौ द्वाद-
शाहस्य षोडशीमतिरात्रे इति कल्पान्तरवचनात् । अग्ने नयेत्यादि समं सर्वमुपावहरति ।
अग्निं युनज्मि अत्रोपांश्वभिषवकाले पृश्निप्राणग्रहैर्मानं पूर्वमेवोक्तम् । प्रायणीयोदयनीयो-
र्दशमेऽहनि इति त्रयः कल्पाः सूत्रकारेणोक्ताः । त्रिष्वहःसु यथासंख्यामिति
केचित् । सर्वत्र विकल्पा इत्यपरे । पशुकाल आग्नेयः । एकादशिनेऽग्निष्ठ उपाकरोति
ऐन्द्राग्नौ वा । न खण्डः सूर्याय ब्रह्मवर्चसकामस्योपशयनिर्देशः । कृष्णमृगस्ते पशुरित्यह-
रहर्युपमानपक्षे अग्नीषोमीयकाल एकं मिनोति । तत्तु प्रायणीये मानम् । तस्मिन्नेव
मिमिती । आग्नेयमुपाकरोति तस्य दक्षिणत उपशयनिर्देशश्च । श्वोभूते सारस्वतमुपाक-
रोति इत्यादि द्वितीयेऽह्नि मिनोति । पश्चर्त्वाद्यूपस्य पशुक्रमः प्रधानत्वाद्दक्षिणतोऽपव-
र्गता यूपानां नोदगपर्वगता । सारस्वतस्य यूपस्य, दक्षिणत उपशयः स्थाप्यते सार-
स्वतमुपाकृत्योपशयनिर्देशः । एवमहन्यहन्युत्तरोत्तरः पशुः । यूपैकादशिन्यां पूर्ववत् ॥७॥

पूर्वस्मिन्नहन्युत्तरस्मा अह्ने यज्ञायज्ञीयं प्राति वसती-
वरीर्गृह्णाति ॥ ८ ॥

दक्षिणाकाले यज्ञायज्ञीयं काले वर्तमाने वसतीवरीः ॥ ८ ॥

एता अहीनसंततयो भवन्ति ॥ ९ ॥

नात्राहीनसंततयः (स०श्रौ० ३६-९-७) इति वचनान्नायप्रामेयत् । नमस्ते
आस्त्विति भवत्येव ॥ ९ ॥

उतो तान्येव दीक्षितवसनानि परिधाय प्रचरेयुः ॥ १० ॥

कृष्णविषाणं प्रविध्यन्ति । षोडशीहोमे कृते रात्रिपर्यायैः प्रचर्य श्वोभूते तिरोअ-
ह्वियान्तमत्र सरुय (वाग्) विसर्गः । एकादश समिष्टयजूषि । अथ यज्ञपुच्छप्रभृति
सर्वमग्निष्टोमवत् ॥ १० ॥

वपनकाले सशिखानि सत्रभूते वापयन्ते ॥ ११ ॥

अनूबन्ध्यायां वपायां हुतायां वपनकाले सशिखानि शिरांसि वपन्ते मुण्डानी-
त्यर्थः । शिखामनुप्रवपन्ते (तै० सं० ७-२-) इति श्रुतेः । अहीने तु शिखावर्जम् ।
ततः पात्नीवतं कर्म ततोऽग्नेर्विमोकादि ॥ ११ ॥

उद्वसानीयेष्वन्यानृत्विजो वृत्वा तान्वा ज्योति-
ष्टोमेनाग्निष्टोमेन पृष्ठशमनीयेन सहस्रदाक्षिणेन
सर्ववेदसदाक्षिणेन वा नाना यजेरन् ॥ १२ ॥

उद्वसानीयान्तमग्निष्टोमवत् । सक्तुहोमो गृहपतेरेव शिष्टं सर्वं (पूर्ववत्) ।
सर्वेषामुद्वसानीयेनेष्टा, एकैको यजमानोऽन्यानषोडशार्त्विजो वृत्वा पृथक्पृष्ठशमनीयैर्य-
जेरन् । केचित्—पृष्ठशमनीयस्य सर्वनियमं नेच्छन्ति (अनन्तरे पर्वणि) पृष्ठशम-
नीयेन यक्ष्य इति संकल्पः । सहस्रदाक्षिणा । तत्र नियतोभयत्र त्रैधातवीया । केचिन्ने-
च्छन्ति । अनन्तरे पर्वणि सौत्रामणी मैत्रावरुणी वा । एवं सत्रात्मकस्य क्लृप्तिः
समाप्ता ॥ १२ ॥

संतिष्ठते द्वादशाहः ॥ (ख० ११) ॥ १३ ॥

गतः । त्रैधातवीया ह्युभयत्र चेष्टा । केचित्तु नेच्छन्ति मनीषिणस्तत् । सौत्रामणी
स्यात्तु तथा वयस्या संतिष्ठते तत्र समूहसत्रम् ॥ १३ ॥

अथ गवामयनस्य कर्मोच्यते—

गवामयनेन प्रजापतिं भूमानं गच्छन्त्येषु लोकेषु
प्रतितिष्ठन्ति ॥ १४ ॥

भूमानं स्थानम् ॥ १४ ॥

तस्य द्वादशाहेन सत्रभूतेन कल्पो व्याख्यातः ॥ १५ ॥

॥ १५ ॥

तस्य द्वादशाहस्य गुणविशेषमवलोक्य पक्षान्तरमाह—

चतुरहे पुरस्तात्पौर्णमास्यै दीक्षेरन् ॥ १६ ॥

माघपौर्णमास्याः पुरस्ताच्चतुरहे शुक्लैकादश्यां दीक्षेरन् । तथा सति माघकृष्णस-
प्तम्यां द्वादशदीक्षाणां समाप्तत्वात्तदनन्तरवर्तिन्यामेकाष्टकायां सोमक्रयः संपद्यते ।
ननु—चतुरहे पुरस्तात्पौर्णमास्यै दीक्षेरंस्तेषामेकाष्टकायां क्रयः संपद्यते । (तै० सं०
७-४-९) इति गवामयने श्रूयते । पौर्णमास्याः पूर्वसिमश्चतुरहे दीक्षेरन्नेकादश्यां
दीक्षामारभेत । तथा सति पौर्णमास्याः उपरितने सप्तमे दिने द्वादश दीक्षाः पूर्यन्ते ।
तत उपरितन्यामष्टम्यां सोमक्रय इत्यर्थः । तत्र विशेषस्यादृष्टत्वाद्या काचित्पौर्णमेत्येकः

पक्षः । 'चित्रापूर्णमासे दीक्षेरन्मुखं वा एतत्संवत्सरस्य यच्चित्रापूर्णमासः, (७-४-९)
इति प्रशस्यमानतया चैत्री पौर्णमासीति द्वितीयः पक्षः । याज्ञिकसमाख्यया माघकृ-
ष्णाष्टम्येकाष्टका । तत्र सोमक्रयसंपत्तये माध्याः पौर्णमास्याः पूर्वस्यामेकादश्यां दीक्षाऽऽ-
रब्धव्या ॥

चतुर्विंशतिपरमा इष्टप्रथमयज्ञा एकाष्टकायां प्रातरग्निहोत्रं हुत्वा विज्ञानमुपयन्ति,
(अहां विधान्यामेकाष्टकायाम् (तै० सं० ३-३-८) इत्यादीनामहां विधान्यामेका-
ष्टकायां सा संवत्सरसत्रस्याहनां विधात्री तस्यां दीक्षा । एकाष्टकायां प्रातःकाले चतुः-
शरावपरिमितेन पिष्टेन निर्मितमपूपं पक्त्वाऽपूपमादायोलमुकुं चाऽऽदाय कक्षेऽपूपं निधा-
योलमुकेन कक्षं दहेत् । यदि दहति पुण्यसमं भवति निरुपद्रवः संवत्सरं भवति । यदि
न दहति पापसममक्षादिभिः पीडाकरो भवति । एवं विज्ञानमुपयन्ति ।) एवं विज्ञानं
कृत्वा गवामयनस्याऽऽरम्भः । साग्निचित्यो गवामयनो नाचिकेतयुक्तो वा यत्र वा
भूयिष्ठा आहुतयो हूयेरन्, इति । अस्मिन् गवामयने न भूयिष्ठा ग्रहा गृह्यन्त इति वच-
नात् । नाचिकेतपक्षेऽपि तस्यामेव दीक्षा । एकाष्टकायां दीक्षेरन्नित्यापस्तम्बोऽप्याह ।

अस्यामेकाष्टकायां विज्ञानं कृत्वा गवामयनेन साग्निचित्येन यक्ष्यामहे स्वर्गार्थमिति
संकल्पः । प्राजापत्यादयो वा फलं सर्वकामार्थो वाऽऽश्वलायनमतात् । 'अथ गवामयनं
सर्वकाम इति । सर्वं सत्रभूतद्वादशाहवत् । अस्मिन् (पक्षे) उखासंभरणं पर्वाणि पशुबन्धो
(वायव्यः) पञ्च पशवो वा ॥ १६ ॥

माध्याश्रैत्र्या वा ॥ १७ ॥

चैत्र्याः पौर्णमास्याः पूर्वस्यामेकादश्यामग्निवहीक्षणीया । एवं द्वादश दीक्षाः ॥ १७ ॥

आगामिन्यामष्टम्यां प्रायणीया तत्राऽऽह—

प्रायणीयोऽतिरात्रश्चतुर्विंश उक्थ्य आरम्भणीयस्त्रिवृद्धा
ते ज्ञेये द्वे अहनी भवतः । ज्योतिरग्निष्टोमो रथंतरसामा
गौरुक्थ्यो बृहत्सामा आयुरुक्थ्यो रथंतरसामा गौरु-
क्थ्यो बृहत्सामाऽऽयुरुक्थ्यो रथंतरसामा ज्योतिरग्नि-
ष्टोमो बृहत्सामेति ॥ १८ ॥

अष्टम्यां प्रायणीया प्रचर्य सोमक्रयादि । चैत्रपक्षमाश्रित्य प्रयोगः— आगामिन्यां
चतुर्थ्यामग्नीषोमीयः । तस्मिन्नेकादश यूपान्मिन्वान्ति रात्रौ परिस्तरणान्तं श्वोभूते महा-
रात्रे बुद्ध्वाऽग्ने नयेत्यादि द्वादशाहवत् । प्रायणीयमतिरात्रमुपयन्ति । अत्रापि पृथग्नि-
प्राणग्रहादयो नामधेयात्केचिन्नेच्छन्ति । ऐन्द्रवायवाग्रः । पशुकाल एकादशिनानां
विकृतीनामेक आग्नेयो वा ।

श्वोभूते तिरोहियान्तं द्वादशाहवत्संततयः । द्वादशाहस्य द्वितीयवत् चतुर्विंशति-
मुक्थ्यमारम्भणीय एवास्तीर्यानतिग्राह्यः शुक्राग्रः । पशुकाले सारस्वतीं मेषीम् । पत्नी-
संयाजान्तम् । एतस्मिन्नहनि शय(सत्र) संज्ञके पूर्ववदहीनसंततयः ॥ १८ ॥

अभिप्लवः षडहः ॥ १९ ॥

उपयन्तीति शेषः ॥ १९ ॥

एवं विहिताश्चत्वारोऽभिप्लवाः ॥ २० ॥

तेषामभिप्लवानां ज्योतिष्टोमोऽग्निष्टोमं रथंतरसामानमुपयन्ति । आग्रयणाग्रः । पशु-
काले बभ्रुः सौम्यः । एवं व्यनीका परिवर्ततेऽविषुवतः ॥ १ ॥ गौरुक्थ्यो बृहत्पृष्ठः ।
न त्वतिग्राह्याः । पशुकाले पौष्णः इमामः ॥ २ ॥ आयुषमुक्थ्यं रथंतरसामानं न
त्वतिग्राह्याः । पशुकाले शितिपृष्ठो बार्हस्पत्यः ॥ ३ ॥ गौरुक्थ्यो बृहत्पृष्ठः । पशु-
काले शिल्पो वैश्वदेवः ॥ ४ ॥ अथाऽऽयुरुक्थ्यः पशुकाल एन्द्रोऽरुणः ॥ ५ ॥
अथ ज्योतिष्टोममग्निष्टोमं बृहत्सामानमुपयन्ति । पशुकाले मारुतः कल्माषः ॥ ६ ॥ एतानि
पत्नीसंयाजान्तानि । एवंप्रकारांश्चतुरोऽभिप्लवानुपयन्ति । ऐकादशिनं शिष्टाः ॥ २० ॥

पृष्ठयः षडहः समासः ॥ २१ ॥

ऐकादशिनानाम् ॥ २१ ॥

सद्वितीयः सतृतीयः सचतुर्थः सपञ्चमः संभार्यः षष्ठः ॥ २२ ॥

एवं विहितान्पञ्च मासानुपयन्ति । ततः संभार्य इत्यापस्तम्बः ॥ २२ ॥

त्रयोऽभिप्लवाः ॥ २३ ॥

अभिप्लव ऐकादशिनानां द्वादशाहवदावृत्तिः ॥ २३ ॥

पृष्ठयः षडहः ॥ २४ ॥

द्वादशाह उच्यते इति शेषः । उत्तरत्रयाहे पूर्वत्रयाहे वाऽतिग्राह्या आग्नेयाद्याः ।
एवम(वं)संपत्ति(न्न)पृष्ठयषडहान्ते मध्वशनादयः ॥ २४ ॥

अभिजिन्नयः स्वरसामान उक्थ्या अग्निष्टोमा वा ॥ २५ ॥

एवं विहितान्पञ्च मासानुपयन्ति । ततोऽनन्तरमस्य संभार्यं पृष्ठयं मासमुपयन्ति ।
त्रीनभिप्लवानथ पृष्ठयषडहमभिजितमग्निष्टोमं त्रीन्साम्नोक्थ्यानग्निष्टोमान्वा ॥ २५ ॥

परे द्वे शये अहनी ॥ २६ ॥

परे द्वे शये अहनी इति । अतिरात्रश्चतुर्षु अंशेषु पूर्वं एव प्रयुज्यते ॥ २६ ॥

इति षण्मासाः ॥ २७ ॥

षण्मासा गण्यन्ते । अत्र गणनामात्रमेवं षण्मासाः परःसामसूक्थ्यानग्निष्टोमाविनि-
वेशनवाहकारिण एकविंशत्यह इति च्छन्दोगविशेषः । नवाहकारिणोऽग्निष्टोमा एकविं-

६ पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । ३७७

शत्यहेकारिणीरुक्थ्याः । परःसामसु पुनश्च विशेषः—अतिग्राह्येषु प्रथमेऽहनि उपया-
मगृहीतोऽस्यौषधीभ्यो जुष्टं गृह्णामीति एकमेवाऽऽग्नेयविकारः । ओषधयः पार्थिव इति
एष ते योनिरद्भ्यस्त्वौषधीभ्य आप ओषधयस्तेजोऽसीत्येवं यूयं देवेषु भूयास्तेजस्वन्तं
मामायुष्मन्तं वर्चस्वन्तं मनुष्येषु कुरुत दीक्षायै च त्वेत्यादि । तेजोविदसीति प्रकृतिवत् ।
मयि मेधां मयि प्रजां मय्याप ओषधयस्तेजो दधात्विति भक्षणम् । द्वितीये परःसामनि
ओषधीभ्यस्त्वा प्रजाभ्यो गृह्णामीति । ता अप्याग्नेयविकाराः । एष ते योनिरौषधी-
भ्यस्त्वा प्रजाभ्य ओषधयः प्रजास्तेजस्विन्य अयं देवोऽपित्यादि मनुष्येषु कुरुत दीक्षायै
च त्वेत्यादि पूर्ववदनुमन्त्रणं च । मयि मेधां मयि प्रजां मय्योषधयः प्रजास्तेजो दध-
त्विति भक्षणम् । तृतीये परःसामनि प्रजाभ्यस्त्वा प्रजापतये जुष्टं गृह्णाम्येष ते योनिः
प्रजाभ्यस्त्वा प्रजापतय इत्याग्नेयविकार एक एव । प्रजापते तेजस्विन्यस्तेजस्विन्यो
यूयं देवेषु भूयास्त मनुष्येषु कुरुत दीक्षायै च त्वेत्यादि पूर्ववदनुमन्त्रणं च । मयि मेधां
मयि प्रजां प्रजापतिस्तेजो दधात्विति भक्षणम् । अन्ते अहीनसंततयः ॥ २७ ॥

मध्ये विषुवानेकाविंशोऽग्निष्टोमो महादिवाकीर्त्यः ॥ २८ ॥

ततो विषुवन्तमुपयन्ति । एकाविंशमग्निष्टोमं दिवाकीर्त्यसामानम् । अग्ने नयेत्यादि-
सौमिकपात्रप्रयोगकालेऽष्टावतिग्राह्यपात्राणि प्रयुनक्ति ॥ २८ ॥

आदित्यव्रतं वा (सामानम्) ॥ २९ ॥

उपयन्तीत्यर्थः ॥ २९ ॥

सामोदित आदित्ये प्रातरनुवाकमुपाकरोति ॥ ३० ॥

गतः ॥ ३० ॥

दिवाकीर्त्यमेतदहर्भवाति ॥ ३१ ॥ आवृत्त उत्तरः

पक्षस्त्रयः स्वरसामानः ॥ ३२ ॥

पूर्वपदार्थानां पूर्वमेवानुष्ठानमिति न्यायात् । अग्ने नयेत्यादित एवेति शुक्राग्रं गृह्णाति ।
यदि जगत्सामा विषुवान्दिवाकीर्त्यसामेत्यर्थः । तदाऽऽग्रयणाग्रः, अतिग्राह्यकाल ऊर्ध्वा-
नावृत्तांश्च गृह्णाति । तत्रैवं प्रयोगः—उपयामगृहीतोऽस्यद्भ्यस्त्वौषधीभ्यो जुष्टं गृह्णा-
मीति । उपयामगृहीतोऽस्यौषधीभ्यस्त्वा प्रजाभ्यो गृह्णामीति । उपयामगृहीतोऽसि
प्रजाभ्यस्त्वा प्रजापतये गृह्णामीति ऊर्ध्वान्गृहीत्वा सौर्धं गृह्णाति—उदु त्यमित्यूचमुक्त्वा,
उपयामगृहीतोऽसि सूर्याय त्वा भ्राजस्वत इत्येवं सादनम् । तत आवृत्तान्गृह्णाति ।
उपयाम० प्रजाभ्यस्त्वा० उपयाम० ओषधीभ्यस्त्वा० प्रजाभ्यस्त्वा प्रजाभ्यः । उपयाम०
अद्भ्यस्त्वौषधीभ्य इत्यादि पूर्ववत् । गृह्णामीत्यादयः (दिभिः) सादनं च । ततो वैश्वकर्माणं
गृह्णाति—वाचस्पतिं विश्वकर्माणमित्यूचमुक्त्वोपयाम० विश्वकर्माणे त्वा० ओजस्वते

जुष्टं गृह्णामीति ऐन्द्रवदेष ते योनिर्विश्वकर्मणे त्वौजस्वते० । पशुकाले शितिपृष्ठं बार्हस्पत्यमुपाकरोति । ततः सौ(सू)र्यमुपालम्भं करोति सूर्याय त्वा जुष्टमुपाकरोमीति सौर्यं विषुवत्युपालभ्यमुपाकरोतीति वचनात् । द्विवचनेनोहः सर्वत्र । अतिग्राह्यकाल उर्ध्वान् पूर्ववदुक्त्वाऽनुमन्त्रणं कृत्वा (ततः) सौर्यं प्रतिवर्तत आवृत्तात्ततो वैश्वकर्माणं विश्वकर्मन्नोजस्विन्नोजस्वि(स्वी) त्वं देवेषु भूया इति । ऐन्द्रवदोजोविदासि मायि मेधां मयि प्रजां मायि विश्वकर्मेन्द्रियं दधातु । एवं पत्नीसंयाजान्तमहः संतिष्ठते । अहीनसंततयः ।

त्रीनर्वाक्स(सो)मान् , उपयाम० उक्थयानग्निष्टोमान्वा प्रथमेऽहन्यतिग्राह्यकाल उपयाम० प्रजाभ्यस्त्वा प्रजापतय इत्येकः । एवं द्वितीयेऽहनि उपयाम० अद्भ्यस्त्वौषधीभ्य इत्यर्वाक्सोमयुक्तेषु प्रथम आग्रयणाग्रः । द्वितीयः शुक्राग्रः । तृतीय ऐन्द्रवायवाग्रः । तेष्वहीनसंततयः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

विश्वजित् ॥ ३३ ॥

अग्निष्टोममुपयन्तीत्यापस्तम्बः । ऐन्द्रवायवाग्रः, आवृत्त्यभावात् । आदित्यग्रहगृह्यकाले—आदित्यमेकमेव गृह्णाति । अदितिदेवत्यः । विश्वजित्सर्वपृष्ठोऽपि एकमेवाऽऽदित्यमुद्गृह्णाति । महीमू षु मातरमित्युक्त्वा, उपयाम० आदित्यै(त्याय) त्वोजस्विन एप ते योनिरदित्यै त्वौजस्विन्यै अदित्य(आदित्य) ओजस्विन्नोजस्वी त्वं देवेषु नाऽऽद्वैन्द्रवत् । मयि मेधां मयि प्रजां मय्यायुरिति, इन्द्रियं दधातु पत्नीसंयाजान्तमहीनसंततयः ॥ ३३ ॥

चत्वारि शयानि । त्रयस्त्रिंशारम्भणः षष्ठ्यः

षडहः ॥ ३४ ॥

तानि चत्वारि शयान्यहानि सप्तमे मासि गोसवम् । अथाऽऽवृत्तं पृष्ठ्यषडहमुपयन्ति । त्रयस्त्रिंशारम्भणमाग्रयणाग्रः । अस्मिन्नहनि वैश्वकर्माणमातिग्राह्यमेव गृह्णाति विश्वजित्प्रभृत्यादित्यवैश्वकर्मणोर्विपर्यासैकस्मिन्नादित्य एकस्मिन्वैश्वकर्मण एवं व्यत्यासेन महाव्रताद्गृह्णाति एकैकमेव नतु षडहं प्रयुनक्ति । अथ द्वितन्त्रमेवं शुक्राग्रमथैकर्विशोडशी गृह्यते । ऐन्द्रवायवाग्रमथ सप्तदशमाग्रयणाग्रमथ पञ्चदशशुक्राग्रमथ त्रिवृत्तमैन्द्रवायवाग्रमेवं षडह आवृत्तः । आवृत्तेष्वेकमनीका उत्तरेषु षडहान्ते मध्वशानादयः ॥ ३४ ॥

चत्वारोऽभिष्टवाः प्रत्यञ्चः स मासः ॥ ३५ ॥

त्रयस्त्रिंशान्त एवमावृत्तः पृष्ठ्याहः षडहमुपेत्य चत्वारोऽभिष्टवाश्च स मासः संपद्यते । स एको मासः ॥ ३५ ॥

सद्वितीयः सतृतीयः सचतुर्थः सपञ्चमः ॥ ३६ ॥

एवं विहितानुपयन्ति ॥ ३६ ॥

संभार्य उत्तमो द्वावभिप्लवौ ॥ ३७ ॥

ततः संभार्यः । विषममासे द्वावभिप्लवौ, एवमन्ताऽऽवृत्ता द्व्यनीका अर्वाक्साम-
प्रभृति विश्वजिद्वर्जं विश्वजिदैन्द्रवायवाग्रः । गतमन्यत् ॥ ३७ ॥

गौश्चाऽऽयुश्च द्वे अहनी ॥ ३८ ॥

गवायुषी । गोशुक्राग्रः । आयुराग्रयणाग्रः । अथवा पृष्ठचाहः षडह उक्थ्य-
मैन्द्रवायवाग्रः । शुक्राग्रे रथंतरपृष्ठ इति विश्वकर्म च गोआ(गवा)युषि(षी) प्रयुज्या-
ग्रता वा ॥ ३८ ॥

द्वादशाहस्य द्वादशाहानि ॥ ३९ ॥

द्वादशाहान्यूर्ध्वानि ॥ ३९ ॥

महाव्रतमुदयनीयश्चातिरात्र इति ॥ (स्व० १२) ॥ ४० ॥

इति सत्याषाढाहिरण्यकेशिसूत्रे षोडशप्रश्ने पञ्चमः पटलः ।

समूहवन्महाव्रतोदयनीयौ शये चतुर्भिरहोभिः सह मासः । द्वादशाहस्य प्रथम
ऐन्द्रवायवाग्रो द्वितीयः शुक्राग्रस्तृतीय आग्रयणाग्रः । एवं पारिवर्तते । दशम ऐन्द्रवा-
यवाग्रो द्वादशाहाहीनस्य दशरात्रस्य यः सप्तदश उक्थ्यस्य द्वात्रिंशदेकादशिन्यः परि-
समाप्ताः । नवान्यहान्यतिरिच्यन्ते । तेष्वातिरिक्ताः पशव आलभ्यन्ते । गव्यं वैष्णवं
वामनमेकविंशगोपशुरैन्द्राग्रम् । तृणवे वैश्वदेवं त्रयस्त्रिंशत् द्यावापृथिवी(भ्यां)धेनुम् ।
तस्या एव वत्सं वा छन्दोगमतिः, गोपशुरादितिदेवत्यो मैत्रावरुणस्यापिवैन्द्रवायवाग्रः ।
प्राजापत्यमृषभं तूपरं महाव्रते शुक्राग्रः । आग्नेयमृषभमुदयनीयेऽतिरात्र आग्रय-
णाग्रः ॥ ४० ॥

इति सत्याषाढाहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां
प्रयोगचन्द्रिकायां षोडशप्रश्ने पञ्चमः पटलः ॥

=====

अथ षोडशप्रश्ने षष्ठः पटलः ॥

—————

द्वादशमासाः शाठ्यायनकम् ॥ १ ॥

अथ वाक्ये कृते श्वोभूते महारात्रे बुद्ध्वा महाव्रतमुपयन्तीत्यर्थः । प्रजापतेराराध-
नार्थं महाव्रतम् । अग्ने नयेत्यादिसौमिकपात्रप्रयोगः । सप्तत्रिंशदतिग्राह्यपात्राणि प्रयु-

नक्ति । उशा(दशाऽऽ)ग्नेयानिति द्वयेन दशैन्द्रानरी(नि)ति द्वयेन वैश्वकर्मणा-
दित्यौ चैन्द्रस्थान इति द्वयेन ततः पञ्च रा(पा)त्राणि प्रवदन्ति । प्रतिदिशमेकैकं मध्य
एकम् । ततो दश सौर्यानिति द्वयेनैवं सप्तत्रिंशमु(दु)पकर्त्रप्रमेतदहः प्रकृतिवदाग्नेया-
न्दश गृह्णाति । प्रकृतिवत्सादनमिति द्वयेन दशैन्द्रान् गृह्णाति । प्रकृतिवत्सादनं वैश्व-
कर्मणादित्यौ समुच्चयेन तावुभौ सह महाव्रते गृह्येते इति श्रुतेः । पञ्च पात्राण्यैन्द्रस्थाने
सादितानि प्रतिदिशमेकैकमेकं मध्ये । तस्मात्सप्तदशैन्द्राणि भवन्ति । वैश्वकर्मणादित्यौ
गृहीत्वा पञ्चपात्रेषु गृ(अ)हणं पूर्वाधे पात्रम्—इन्द्रमिद्राथिनो बृहदिति पुरोवाच-
मुक्त्वा—उपयामगृहीतोऽसि त्वाऽऽदित्यवते जुष्टं गृह्णामीति गृहीत्वा एष
ते योनिरिन्द्राय त्वाऽऽदित्यवत इति सादनमेवं सर्वत्र ग्रहणं सादनेषु पञ्चस्वपि, इन्द्राय
त्वोकथा युव इति । अभि त्वा शूर नोनुम इति दक्षिणार्धस्य पुरोसंगिति पश्चार्धस्य
त्वामिद्धि हवामह इति ।

उत्तरार्धस्य तदिदास भुवनेषु ज्येष्ठमिति मध्यमभूतस्य । एवं सादितान् पञ्चाप्यन्य-
स्मिन् पात्रे सवनीयं क्षिप्त्वा सर्वमध्यमे पात्रे गृह्णाति त्वे ऋतुमापे वृञ्जन्ति विश्वेत्यु-
क्त्वा उपयामगृहीतोऽसि प्रजापतये त्वा जुष्टं गृह्णाम्येष ते योनिः प्रजापतये त्वेति
सादनमथ सौर्यं दश गृह्णाति इति द्वयेन विरमति ॥ १ ॥

उभयतः संभार्य उत्तरः पक्षस्ताण्डकम् ॥ २ ॥

सारस्वत्यादि । अथैकेषामुत्तरपक्षे विकल्पः ॥ २ ॥

उपरिष्ठाद्विश्वजितः । पृष्ठयः षडहस्त्रयोऽभिष्टवा
इति द्यू(द्व्यू)नो मास उत्तमे संभार्ये चत्वारोऽ-
भिष्टवा गौश्चाऽऽयुश्च द्वे अहनी द्वादशाहस्य दशा-
हानि महाव्रतोदयनीभ्यां द्यू(द्व्यू)नो मासः
पूर्यते । अथ ह भाल्लविके पूर्वस्मिन्पक्षे पुरस्ता-
त्प्रथमात्पृष्ठ्यादभिजिदाग्निष्टोमः । उत्तरस्मिन्पक्ष
उपरिष्ठादुत्तमात्पृष्ठ्याद्विश्वजितः पृष्ठयः षडह
आयुरुक्थयः स एकस्थाने गौर्भवति । समान-
मितरच्छाट्यायनकेन ॥ अथैकेषां विज्ञायते संव-
त्सरे सकृत्पृष्ठान्युपयन्ति । द्वादशाहीने दश-
रात्रे । तत्र पृष्ठ्यानां ५ स्थानेऽभिष्टवाः षडहा

६. पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । ३८१

ऊर्ध्वं द्वादशाहीयात् । दशरात्रान्महाव्रतमुपयन्ति
॥ (ख०१३) ॥ ३ ॥

गतः ॥ ३ ॥

श्वोभूते प्रतायते पञ्चविंशोऽग्निष्टोमो महाव्रतसामा ॥ ४ ॥

प्रतायत आरभत उद्गातेत्यर्थः । सौर्यानासाद्य विरमति सारस्वत इत्यादिपशुकाले
प्राजापत्यमृषभं तूपरमालभते । प्रजापतये त्वा जुष्टमुपाकरोमीत्यादि । अस्य महा-
व्रतस्य प्रचारितं मरुत्वतीयैः सह भवति ॥ ४ ॥

यत्प्राङ्माहेन्द्रात् ॥ ५ ॥

भवतीत्यर्थः । अग्रतो भवति ॥ ५ ॥

तस्मिन्कृते प्रतिप्रस्थाता महाव्रतशिल्पानि व्याया-
तयति ॥ ६ ॥

माहेन्द्रस्तोत्रे कृते प्रतिप्रस्थाता महाव्रतिकानि शिल्पानि उपकरणानि ॥ ६ ॥

दश वीणादण्डस्यातिमथितानि भवन्ति ॥ ७ ॥

उदुम्बरेण कृतस्य वीणादण्डस्यातिमथितानि भवन्ति ॥ ७ ॥

एकैकस्मिन्नातिमथिते दश दश तन्तून्प्रवयति ॥ ८ ॥

यदियं दण्ड इत्यादिस्थितेषु दशस्वप्यतिमथितेषु तेषु प्रत्येकं दश दश तन्तवः
प्राताः शततन्तुः ॥ ८ ॥

स वाणः शततन्तुर्भवति ॥ ९ ॥

वाणो वीणाविशेषः ॥ ९ ॥

अध्यधिहोतृषदनं प्लेङ्खं होत्रे प्रबध्नन्ति ॥ १० ॥

प्लेङ्खं दोलां होताऽऽरोहतीत्येव ॥ १० ॥

औदुम्बरीमासन्दीमुद्गात्र उपनिदधाति ॥ ११ ॥

आसन्दीमारोहत्युद्गाता ॥ ११ ॥

कूर्चफलके अध्वर्यवे ॥ १२ ॥

उपनिदधात्यनुवर्तते ॥ १२ ॥

होत्रका उपगातारश्च कूर्चेष्वासते ॥ १३ ॥

कूर्चेषु होत्रका उपगातारः पत्नय इत्यासते (आप० श्रौ० २१-१७-१९)
इति । प्रतिगरार्थं होत्रकाणामुपगातृणां पत्नीनां च कूर्चानि कल्पयितव्यानि तेष्वासीना
भवेयुरित्यर्थः । प्रतिप्रस्थाता (त्रा) एतानि कल्पयितव्यानि ॥ १३ ॥

कानिपुनस्तानि—

निकल्पन्ते सर्वशिल्पानि ॥ १४ ॥

अत्राप्यापस्तम्बे विशेषः—निकल्पन्ते पत्नयोऽषाघाटलिकास्तालुकवीणाः पिच्छोलाः, इति । निकल्पन्ते वीणावादाः शङ्खा नालीस्तूणवानिति । निकल्पेते ब्रह्मचारी पुँश्चली चाग्नेण सदसो दक्षिणं द्वारबाहुमार्तिष्यमाणौ (आप० श्रौ० ११-१७-१६ । १८) इति । वाद्यानि च सह वादकैः ॥ १४ ॥

त५ संनयति वाक्सत्यं मनो भद्रं तन्नो भद्रमा
नो भद्रमिति त्रिपर्वयोत्कटशलाकया वेणुपर्वणा
वेतसशाखया वा वादयित्वा वाणेन शततन्तुना
माहेन्द्रस्य स्तोत्रमुपाकरोति ॥ १५ ॥

तं दण्डमिति गम्यते । संनयति सज्जयति । गतमन्यत् ॥ १५ ॥

बर्हिषो विकारः ॥ १६ ॥

स च दण्डो बर्हिषः प्रतिनिधिरित्यर्थः । अथवा—इक्षुकाण्डेन वेणुकाण्डेन वेतस-
काण्डेन बाणं शततन्तुं (वाणेन शततन्तुना) सहाद्याने ब(हाध्वर्युर्ब)र्हिभ्यां च माहे-
न्द्रस्य स्तोत्रोपाकरणं करोति ॥ १६ ॥

तमुद्गाता वादयित्वा प्रस्तोत्रे प्रयच्छति ॥ १७ ॥

तमुद्गाता पुनः प्रस्तोत्रे ददाति ॥ १७ ॥

प्रस्तोताऽध्वर्यवे ॥ १८ ॥

प्रयच्छतीत्यनुवर्तते ॥ १८ ॥

तमध्वर्युरन्यस्मै ॥ १९ ॥

वीणावादाय ॥ १९ ॥

त५ सोऽग्नेण सदसो दक्षिणे द्वारबाहौ प्रतिवादय-
न्नास्ते ॥ २० ॥

तं शततन्तुं मन्त्रेण सदसः पुरस्ताद्दक्षिणस्यां द्वारस्थूणायां प्रतिवादयंस्तिष्ठति ॥ २० ॥

उपगायन्ति पत्नयोऽषाघाटलिकास्तालुकवीणाः
काण्डवीणाः पिच्छोला अलाबुकपिशीर्ष्य
इति ॥ २१ ॥

ननु महाव्रते श्रूयते—‘ पत्नय उपगायन्ति ’ इति । प्रकृतौ श्रूयते—‘ ऋत्विज
उपगायन्ति ’ इति । तदेतदृत्विगुपगानं पत्न्युपगानेन निवर्त्यते । ननु—प्रकृतावुद्गात्रा
साम्नि गीयमाने सत्यृत्विजोऽन्ये सामैवोपगायन्ति । इह तु पत्नयो वादित्रं वादयन्तीति

भिन्नविषयत्वान्नास्ति निवृत्तिः । मैवम् । गानशब्दस्य शारीरे प्रासिद्धत्वात् । तस्मा-
द्वृत्विजो निवर्त्य पत्नयः सामोपगायेयुरिति प्राप्ते ब्रूमः—गानशब्दस्य नाक्षरोच्चारण-
मर्थः किंतु स्वराभिठयञ्जनं तच्च शरीरेण वादित्रेण वा सिध्यति । अत एव गानतत्त्वज्ञा
आहुः—‘ दारवी गात्रवीणा च द्वे वीणे गानजातिषु ’ इति । तच्च गानं ग्रहन्यायेना-
पूर्वक्रियाविधानान्न प्रकृतिलिङ्गं स्यात् । एवं तर्हि गानोपचयवाचिन उपशब्दस्य वैय-
र्थ्यमिति चेन्न । वादित्रोपचयसंभवात् । अस्ति हि तत्र वादित्रनादः ‘ दिक्षु दुन्दुभयो
नदन्ति ’ इति श्रुतेः । पत्न्युपगानं च वादित्रनादः । ‘ काण्डवीणाभिरुपगायन्ति ’
इति श्रुतेः । अतः सादृश्यात्संनिधानाच्च तदुपचयो युक्तः । तस्मादनिवृत्तेरुपगानयोः
समुच्चयः ॥ २१ ॥

वाद्यन्त्यः संप्रवदन्ति । सर्वशिल्पे तृतीये ॥ २२ ॥

गतः ॥ २२ ॥

पुंश्चलुर्ब्रह्मचारी चोत्तरस्यां वेदिश्रोण्यां
संचर्तेते ॥ २३ ॥

ब्रह्मचारी पुंश्चली च विकल्पेते । अग्रे सदसो दक्षिणां द्वारस्थूणां प्रतिकर्तिष्यमाणा-
वन्योन्यमाक्रोशं करिष्याव इति केचित् ॥ २३ ॥

मागधः पुंश्चलुश्च दक्षिणस्यां वेदिश्रोण्यां परिश्रयेते ॥ २४ ॥

उत्तरस्यां वेदिश्रोण्यां पुंश्चली मागधश्च परिश्रयेते । एतौ व्याख्यातौ । एत-
योर्मिथुनं कार्यम् ॥ २४ ॥

दुन्दुभीन्समाघ्नन्ति । दिक्षु प्रबन्धान् ॥ २५ ॥

दुन्दुभीन्समाघ्नन्ति तदानीं युगपद्ध्माययन्ति । दिक्षु दुन्दुभीन्प्रबन्धन्ति वेद्याः स्रक्त-
ष्वेव ॥ २५ ॥

स्रक्तष्वेव महावेदेः ॥ २६ ॥

स्रक्तः कोणः ॥ २६ ॥

अपरेणाऽऽग्नीध्रमर्धमन्तर्वेद्यर्धं बहिर्वेदि जानुदघ्न-
मवटं स्वात्वाऽऽर्द्रेण चर्मणाऽभिवितत्य शङ्कुभिः
परिणिहत्य भूमिदुन्दुभिः पुच्छकाण्डेन भूमिदुन्दु-
भिमाघ्नन्ति ॥ २७ ॥

अपरेणाऽऽग्नीध्रमण्डपे भूमिदुन्दुभिमवटं खनन्ति । (मुंखकोश) अर्धमन्तर्वेद्यर्धं
बहिर्वेदि आत्रे(र्द्रे)णर्धमर्धमणोत्तरलोम्नाऽभिसार्य शङ्कुभिः परिणिहत्य तस्य क(च)र्मणः
पुच्छकाण्डेन सह भूर्त(मि)माहननार्थमभिदधाति । यद्वा—भूमिदुन्दुभिमाघ्नन्ति । चर्म-

णाऽऽच्छादितमुखं भूगर्तं भूमिदुन्दुभिः पुच्छकाण्डेन ॥ २७ ॥

अपरेणाऽऽग्नीध्रं शूद्रार्यौ चर्मकर्त्रे(कृते) व्यायच्छेते ॥ २८ ॥

शूद्रार्यौ शूद्रश्चाऽऽर्यश्च । आर्यो ब्राह्मणो विद्वान् । शूद्रः प्रसिद्धः ॥ २८ ॥

श्वेतमार्द्रं परिमण्डलं भवति ॥ २९ ॥

प्रतिप्रस्थात्रा चर्म कर्तव्यमिति । आर्द्रं श्वेतं परिमण्डलाकारं परिष्कृत्य चर्म-
त्यर्थः ॥ २९ ॥

अन्तर्वेदि ब्राह्मणस्तिष्ठति । बहिर्वेदि शूद्रः ॥ ३० ॥

तिष्ठतीत्युभयत्रान्वयः ॥ ३० ॥

इमेऽरात्सुरिभे सभूतमक्रन्निति ब्राह्मणो ब्रूयात् ॥

इम उद्गासीकारिण इमे दुर्भूतमक्रन्निति शूद्रः ॥ ३१ ॥

ब्रूयादित्युभयत्रान्वयः ॥ ३१ ॥

तं ब्राह्मणः संजित्याऽऽग्नीध्रे चर्माध्यस्याति ॥ ३२ ॥

तं शूद्रम् ॥ ३२ ॥

अग्नेणाऽऽग्नीध्रं कटसंघाते ॥ (ख० १४) ॥ तेज-

निसंघाते वा । वितत्योच्छ्रितं लम्बयति ॥ ३३ ॥

तन्निमित्तं व्ययंस्यत उभौ विद्वेषमाणौ ममेदं ममेदमिति शूद्रार्यावुत्तरेणाऽऽग्नीध्रं कट-
संघाते तेजनसंघाते वा कटबहुप्रदेशे तेजनबहुत्वे देशे वाऽऽर्द्रं चर्म व्यथनार्थमिषुणा-
व्यथयितव्यं वितत्योच्छ्रयति । द्विशूलायां वपाबन्धमिव बध्नाति कटसंघाते देशे ॥ ३३ ॥

अग्नेणाऽऽहवनीयं रथेषु राजपुत्राः कवचिनः

संनह्य व्यथ(ध)नार्थं चर्मानु परिवर्तन्ते ॥ ३४ ॥

आहवनीयस्य पुरतो रथेषु कवचिनः पुरुषाः संनह्यन्ते ॥ ३४ ॥

तेषामेकैकं सञ्ज्ञास्ति ॥ ३५ ॥

तेषां राजपुत्राणाम् ॥ ३५ ॥

माऽपरात्सीर्माऽतिव्यात्सीरिति ॥ ३६ ॥

माऽपरात्सीर्लक्ष्यादन्यत्र व्यथनं मा कार्षीः । माऽतिव्यात्सीर्वेगमतीत्य परस्ताद्भागं
मा जीगम इत्याह हे वेदि(धि)न् ॥ ३६ ॥

तत्ते विद्धा(द्ध्वा)नातिपातयन्ति ॥ ३७ ॥

राजपुत्रा विध्यन्तीत्येकेषां (२१-१९-१६) इत्यापस्तम्बः ॥ ३७ ॥

उद्घ्नोऽपरिमितमवकाशं यात्वा प्रत्यायाय विमुञ्चन्ति ॥ ३८ ॥

बाणान् ॥ ३८ ॥

अष्टौ दासकुमार्य उदकुम्भाञ्छीर्षन्नधि निधाय
त्रिः प्रदाक्षिणं मार्जालीयं धिष्णियं परिनृत्यन्तीः
परियन्ति दाक्षिणान्पदो निघ्नतीरिदं मधु गायन्त्यो
वाग्वेदभिल्लुका सैनान्गायतु प्राणस्य वादिते
सेमान्गीता यजमानानिहावत्विति ॥ ३९ ॥

मार्जालीयान्ते समीपेऽष्टौ दासकुमार्य उदकुम्भैः सह नृत्यन्तीः ॥ ३९ ॥

भिल्लुकां द्वे गायतः । वाग्वेदहिंविनीति द्वे वाग्वेद-
हस्तावारामिति द्वे संवत्सरगाथा द्वे एताः संवत्स-
रगाथा भवन्ति ॥ ४० ॥

दासीदासयोरन्योन्यमन्त्रोऽभिहितः । भिल्लुकां द्वे कुमार्यौ गायेतां वाग्वेदहिंविनीं
द्वे गायेतां वाग्वेदहस्तावारां द्वे गायेतां संवत्सरगाथा द्वे गायेताम् ॥ ४० ॥

गाव एव सुरभयो गावो गुल्गुलगन्धयः । गावो
घृतस्य मातरस्ता इह सन्तु भूयसीः ॥ ननु
गावो भङ्गीरस्य गङ्गाया उदकं पपुः । पपुः
सरस्वती नदी प्राचीश्चोज्जगाहिरे । इमा वयं पुवा-
महे शम्याः प्रतरतामिव । निकीर्य तुभ्यं मध्य
आकश्ये कश्यो यथा । यदा भङ्ग्याश्विनौ वदत
ऋतपर्णक योऽवधीः । आविष्कृतस्य दूषणमु-
भयोरकुतः कृतस्य च ॥ यदा राखाट्यौ वदतो
ग्राम्यभङ्गीरदाशकौ । क्षेमे वृ(व्यु)द्वे ग्रामेणान-
ड्वांस्तप्यते वहन् ॥ इदं कल्माष्यो अपिर्षन्निदं
सोमो असूयत । इदं हिरण्यैः खीलीं आवा
र्यन्मास्थिभञ्जनम् ॥ हैमहा इदं भधुहिल्लु हिल्लर्व-
हमहर्मिमीति हस्तावाराश्च सर्वास्वनुषजन्ते ॥ ४१ ॥

१ क. ख. मकिरन्तस्य । २ क. ख. प्राचीं चोज्ज । ३ क. ख. 'कश्योक' । ४ ख. 'कश्यो
य' । ५ क. ख. भङ्गोऽश्वि । ६ क. ख. ऋतुप । ७ क. 'पर्थक' । ८ क. ख. 'स्य । य' । ९ क.
ख. रागान्धौ । १० क. ख. 'मकीलदा' । ११ क. ख. 'दासकौ' । १२ क. ख. 'दं कालमष्यो' । १३ क.
ख. 'पि ध्वनि' । १४ क. ख. 'रण्यखेला' । १५ क. ख. 'ला अवा' । १६ क. 'यत्साक्षि भ' । ख.
'यन्ता' । १७ क. ख. मधविदं हिं । १८ क. ख. हिच्छिह ।

सर्वासामृचामन्त एतत्सामानं संवत्सरगाथानां षण्णामपि ॥ ४१ ॥

तत्रैवोदकुम्भानुपनिनीय यथार्थं गच्छन्ति ॥ ४२ ॥

तत्रास्मिन्काले स्तोत्रे समाप्ते दासकुमार्य उदकुम्भानुपनिनीय यत्र यत्र साम तत्र तत्र गच्छन्ति ॥ ४२ ॥

माहेन्द्रस्तोत्रमनुघोषाः शाम्यन्ति ॥ ४३ ॥

स्तोत्रे समाप्ते घोषा अपि शाम्यन्ति वीणादयः (दीनाम्) ॥ ४३ ॥

स्तुतमनुशाम्य(शस्य)ते ॥ ४४ ॥

स्पष्टम् ॥ ४४ ॥

कूर्चयोः फलकयोर्वा तिष्ठन्नध्वर्युः प्रतिगृणाति ॥ ४५ ॥

अर्कः पवित्रमित्यारम्य प्रतिष्ठामिति मन्त्र उक्तः सूत्रान्तरे । फलकारोहणमध्वर्योः पश्चादसावेहीति जपः । ततोऽध्वर्युः शस्त्रं प्रतिगृणाति पूर्ववत् । ग्रहमध्वर्युरादत्त इत्याद्यतिग्राह्या ह्यन्ते । दशाऽऽग्नेयान् प्रकृतिवद्दशैन्द्रान्प्रकृतिवत् । अथ वैश्वकर्मणादित्यावुक्तौ पूर्वमेव । अथ प्राजापत्यः पञ्चगृहीतं पश्चादेकपात्रस्थं जुहुयात् । प्रजापत ओजस्विन्नोजस्वि(स्वी) त्वं देवेषु इत्याद्यैन्द्रवत्पञ्चपक्षे युगपद्भोमः । दण्डेन बद्ध्वा कौकिलीवद्विकल्पः । आग्नेयादीनपि दण्डेन बद्ध्वा होमोऽनुमन्त्रणमपि । तन्त्रेण प्राजापत्यं हुत्वा सौर्यान्दण्डेन बद्ध्वा जुहोति । तन्त्रेणानुमन्त्रणम् । सर्वेषां पृथक् पृथक् भक्षणम् । केचिदाग्नेयान् सर्वानेकास्मिन् संसृज्य मयि मेधामित्यादि । एवमैन्द्राग्नेमिष्ट्वा ततो वैश्वकर्मणादित्यौ क्रमेण प्राजापत्यम् । पञ्चपक्षे भेदेन । इतरथा (सकृत्पक्षे) भक्षेहीत्यादि नृचक्षसं त्वेत्यवेक्ष्य भक्षयामीति भक्षणम् । अथ सौर्याणां भक्षणं भेदेनैवाथोक्थ्य इत्यादि तन्त्रं प्रकृतिवत् ॥ ४५ ॥

संतिष्ठते महाव्रतम् ॥ (ख० १५) ॥ ४६ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे षोडशप्रश्ने षष्ठः पटलः ।

पत्नीसंथाजान्तमहः संतिष्ठते । संस्थितेऽहनि ब्रह्मा वाचमित्यापस्तम्बीये विशेषः । संतिष्ठते महाव्रतमहीनसंततय उक्ताः ॥ ४६ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयोग-

चन्द्रिकायां षोडशप्रश्ने षष्ठः पटलः ।

अथ षोडशप्रश्ने सप्तमः पटलः ।

श्वोभूते उदयनीयः स व्याख्यातः ॥ १ ॥

श्वोभूते महारात्रे बुद्ध्वोदयनीयातिरात्रः स व्याख्यातः ॥ १ ॥

यः प्राशनीयः स उदयनीयः ॥ २ ॥

विधिर्भवति ॥ २ ॥

त्रिषु परःसामसु त्रीनतिग्राह्यान्गृह्णाति ॥ ३ ॥

वक्ष्यमाणेषु त्रिषु अह.सु ॥ ३ ॥

उपयामगृहीतोऽस्यद्भ्यस्त्वौषधीभ्यो जुष्टं गृह्णा-
मीति प्रथमेऽहनि गृह्णाति । उपयामगृहीतोऽस्यो-
षधीभ्यस्त्वा प्रजाभ्यो जुष्टं गृह्णामीति द्वितीय
उपयामगृहीतोऽसि प्रजाभ्यस्त्वा प्रजापतये जुष्टं
गृह्णामीत्येतानेवाऽऽवृत्तानर्वासामसु गृह्णीयात् ॥ ४ ॥

स्पष्टम् ॥ ४ ॥

तानुभयानूर्ध्वानप्रवृत्तांश्च विषुवत्युदु त्यं जात-
वेदसमिति तेषां मध्ये सौर्यं सप्तमं मध्यमं
गृह्णाति ॥ ५ ॥ वाचस्पतिं विश्वकर्माणमूतय इति
विश्वजिति वैश्वकर्माणम् । अहीमूषु मातरमित्यप-
रेद्युरादित्यं ते च व्यत्यासमा महात्रतात्ता-
बुभौ सह महात्रते गृह्येते ॥ ६ ॥ त्रयस्त्रिंशदेतदहर-
तिग्राह्या गृह्यन्ते ॥ ७ ॥ प्राकृतैर्वा वैकृतान्यभ्य-
स्येत् । वैकृतैर्वा प्राकृतान्दशाऽऽग्नेयान्गृह्णीयात्
॥ ८ ॥ दशैन्द्रान्दश सौर्यान्वैश्वकर्मणादित्यग्रहौ
प्राजापत्यं च ॥ ९ ॥ पञ्चपात्रमतिग्राह्याय-
तने प्रतिदिशं चत्वारि पात्राणि निहितानि
भवन्ति ॥ १० ॥ मध्ये पञ्चमम् ॥ ११ ॥
इन्द्रमिन्द्राथिन इत्यनुदुत्योपयामगृहीतोऽसीन्द्राय
त्वाऽर्कवते जुष्टं गृह्णामीति पूर्वार्धे गृह्णाति । एष
ते योनिरिन्द्राय त्वाऽर्कवत इति सादयति ॥ १२ ॥
समानौ सर्वत्र ग्रहणसादनौ ॥ १३ ॥ अभि
त्वा शूर नोनुम इति दक्षिणार्धे । त्वामिद्धि हवा-
मह इति पश्चार्धे ॥ १४ ॥ इमा नु कं भुवना सीष-
धेपेत्युत्तरार्धे ॥ (ख० १६) ॥ तदिदासु(स)भुवनेषु
ज्येष्ठं यतो जज्ञ उग्रस्त्वेष नृम्णः । सद्यो जज्ञानो

निरिणाति शत्रूननु यं विश्वे मदन्त्युमा इति मध्यमे
 ॥ १५ ॥ तानेकस्मिन्पात्रे समवनीय त्वे क्रतुमपि वृञ्ज-
 न्ति विश्व इत्यनुहुत्योपयामगृहीतोऽसि प्रजापतये
 त्वा जुष्टं गृह्णामीति मध्यमे पात्रे गृह्णात्येष ते
 योनिः प्रजापतये त्वेति सादयति ॥ १६ ॥ यन्नाना
 जुहुयादात्मनोऽङ्गानि विच्छिन्द्यात् । समानी-
 याऽऽहुतीः सऋन्ध्यात्तदनु यजमानाः सऋन्धे-
 रन् । स्तोका एवाऽऽत्मानं प्रत्यानीय होतव्याः
 प्रत्यङ्गानि दधति नाऽऽहुतीः सऋणद्धि (इति)
 हुत्वा हरति भक्षम् ॥ १७ ॥ तं भक्षयति महस्ते
 भक्षयामि गर्भं ते भक्षयामि (भुजं ते भक्षयामि)
 भुक्तिस्ते भक्षयामि सर्वं ते भक्षयामि सर्वस्याऽऽ-
 स्यै सर्वस्यावरुद्ध्या इति ॥ १८ ॥

पृश्निप्राणग्रहादयः । त (अ) त्र कृष्णविषाणाप्रासनमत्र सख्या(सख्य)विसर्गः । न
 त्वहीनसंततयः । श्वोभूतेऽतिरोहियान्तं यज्ञपुच्छादि सत्रभूतद्वादशाहवत् । अथानूब-
 न्ध्यायां वपायां हुतायां सशिखानि वपन्ते । उदवसानीयान्तं कृत्वा पृष्ठशमनीयैः
 पृथक् पृथक् सौत्रामणी च ॥ ९-१८ ॥

त्र्यनीकां व्याख्यास्यामः ॥ १९ ॥

गतम् ॥ १९ ॥

तेषां प्राकृतैरतिग्राह्यैः कल्पो व्याख्यातः ॥ २० ॥

तेषां त्र्यनीकानाम् ॥ २० ॥

ऐन्द्रवायवाग्रं प्रथममहरथ शुक्राग्रमथाऽऽग्रयणाग्रम्
 ॥ २१ ॥ एवं त्र्यनीकाः परिवर्तन्त इत ऊर्ध्वं
 प्राग्विषुवत ऊर्ध्वं विषुवत आवृत्तावृत्तेषु ॥ २२ ॥

गवामयनमभिष्टवेषु षडहसामान्यात्पृष्ठयः षडहवत् । पूर्वस्मिन्स्यह उत्तरे वा (पूर्व-
 स्मिन्) पक्षे तथैवातिग्राह्या भवेयुः, इति । ज्योतिर्गौरायुरिति नामधेयानीति केचिद्व्या-
 चक्षते । संतिष्ठते गवामयनम् । द्वादशाहेऽहीने काठकप्राप्तिः सर्वाह्नोकानहीनेनाथो
 सत्रेणेति वचनात् ॥ २१ ॥ २२ ॥

८ पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । ३८९.

शुक्राग्रो विषुवानित्यात्रेयः । यथादृष्टमिति वाद-
रायणः ॥ (ख० १७) ॥ २३ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे षोडशप्रश्ने सप्तमः पटलः ।
गतम् ॥ २३ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयोग-
चन्द्रिकायां षोडशप्रश्ने सप्तमः पटलः ।

अथ षोडशप्रश्नेऽष्टमः पटलः

अथ पशुकृत्स्निः ॥ १ ॥

वक्ष्यत इति शेषः ॥ १ ॥

आग्नेयं प्रायणीयेऽतिरात्र आलभन्ते । श्वोभूते
सारस्वतीं मेषीम् ॥ २ ॥

आलभन्त इत्युभयत्रान्वयः ॥ २ ॥

एवं विहितानैकादशिनानन्वहमालभन्ते ॥ ३ ॥

अन्वहं सद्यः ॥ ३ ॥

समित्य समित्य पुनः पुनरेकादशिनीमभ्याव-
र्तयन्ति ॥ ४ ॥

सौर्यं विषुवत्युपालम्भ्यमित्यापस्तम्बसूत्रम् ॥ ४ ॥

तेषामेवमुपाकुर्वतां द्वादशाहस्य सप्तदश उक्थ्ये
द्वात्रिंशतमेकादशिन्योऽपवृज्यन्ते ॥ ५ ॥

तेष्वेवाऽऽलभन्ते ॥ ५ ॥

नवाहान्यतिरिच्यन्ते ॥ ६ ॥

नवस्वहःसु ॥ ६ ॥

तेषु गव्यानतिरिक्तपशून् ॥ ७ ॥

आलभन्त इति शेषः ॥ ७ ॥

वैष्णवं वामनमेकविंशे । ऐन्द्राग्रं त्रिणवे । वैश्व-
देवं त्रयस्त्रिंशे । द्यावापृथिव्यां धेनुं प्रथमे
छन्दोमे । तस्या एव वायव्यं वत्सं मध्यमे ।

आदित्यामविवाशामुत्तमे मैत्रावरुणीमविवाक्ये ।
प्राजापत्यमृषभं तूपरं महाव्रते । आग्नेयमुदयनीय
इति पालिङ्गयनिकान् ॥ ८ ॥

गतः ॥ ८ ॥

अथ काठका एकादशिनान्प्रतिविभज्याप्रतिवि-
भज्य वा प्रायणीयोदयनीययोरालभन्ते ॥ ९ ॥

काठका इति बहुवचनं पूजार्थम् ॥ ९ ॥

आग्नेयमन्तर्धौ रथंतरपृष्ठेष्वैन्द्रं बृहत्पृष्ठेषु ॥ १० ॥

रथंतरपृष्ठेष्वग्नेयं बृहत्पृष्ठेष्वैन्द्रमिति वैखानससूत्रम् ॥ १० ॥

अपिवाऽऽग्नेन्द्रं (यं) रथंतरपृष्ठेष्वैन्द्रायं बृहत्पृष्ठेषु ॥ ११ ॥

अपि वेति शाखान्तरमतद्योतनार्थम् ॥ ११ ॥

सौर्यं त्रिषुवत्युपालभन्तेऽथ गव्यानतिरिक्तपशून् ॥ १२ ॥

तेष्वेव नवसु गव्यान् ॥ १२ ॥

तत्र विकारः—

शित्तिपृष्ठं बार्हस्पत्यं त्रयस्त्रिंशो । द्यावापृथिव्यां
धेनुं प्रथमे छन्दीमे । तस्या एव वत्सं वायव्यं
मध्यमे । वाचे षृश्रिमुत्तमे । मैत्रावरुणमविवाक्ये ।
वैश्वकर्मणमृषभं तूपरं महाव्रत इति वाजसनेय-
कम् ॥ १३ ॥

सर्वत्राऽऽलभन्त इत्यन्वयः ॥ १३ ॥

आग्नेयमग्निष्टोम आलभन्ते । ऐन्द्राग्रमुक्थ्ये द्विती-
यमैन्द्रं वृष्णिं षोडशिनि तृतीयं सारस्वतीं
मेषीमतिरात्रे चतुर्थीमित्येकेषां ते यदि प्रभवः
पशवः स्युरेवमेवाहरहरालभेरन् ॥ १४ ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥ १४ ॥

यदि पश्वेकादशिन्येयुराग्नेयमेव प्रथमेऽहन्नाल-
भेरन्नथेतराननूचो यथापूर्वं वारुणं पेट्वमुत्तमं
यूनमपर्यवे तेष्वग्नेयमेव प्रथमेऽहन्नालभेरन्नथेतरान-
नूचो यथापूर्वं वारुणं पेट्वमुत्तमं तैरेव विपर्या-
समीयुः ॥ (ख० १८) ॥ १५ ॥

८.पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । ३९१

ऐन्द्राग्रं वा सर्वत्र (२१-२३-१४) इत्यापस्तम्बः । ऋतुपशूनेव समभ्युच्चयव-
दन्वहमालभेरन्यदि विभवः पशवः स्युः । ऐकादशिनान्वा विहृतानिति वाजसनेयकम्
(भ० श्रौ० २१-२३) इति भरद्वाजः । गतमन्यत् ॥ १५ ॥

अथोत्सर्गिणामयनस्य कर्मोच्यते—

उत्सर्गिणामयनं व्याख्यास्यामः ॥ १६ ॥
उत्सर्गिणामयनमिति कर्मनामधेयम् ॥ १६ ॥

गवामयनेन व्याख्यातम् ॥ १७ ॥

गवामयनमेव गुणविकृतं दाक्षायणयज्ञवत् । गवामयनोत्सर्गिणामयनेन यक्ष्यामहे
प्रजापतिमवाप्नवानीत्यादि गवामयनवत् फलं निर्दिश्य, आयुष्यपशुस्वर्गार्थं फलं केचि-
देवं वदन्ति । केचिदुत्सर्गिणामयनेन यक्ष्यामहे, आयुरर्थं पुत्रार्थं पश्वर्थं नरकपतननिवृ-
त्त्यर्थं वा सर्वं गवामयनवत् ॥ १७ ॥

तत्र निर्णयाय कंचिद्विचारं दर्शयति—

संवत्सरस्य पौर्णमासीममावास्यामुत्सृजेयुः ॥ १८ ॥

उत्सृज्यां ३ नोत्सृज्यामिति (तै० सं० ७-९-७) उत्सर्गपक्षे यज्ञविच्छेदः ।
अनुत्सर्गपक्षे श्वासनिरोध इति दोषद्वयं मनसि निधाय ब्रह्मवादिनो विचारयन्ति । प्लुति-
विचारार्था । तत्राभिज्ञाः प्राजापत्यपश्वादिभिर्विच्छेदस्य समाधातुं शक्यत्वाच्छ्वासनिरोध-
परिहारयोत्सर्जनपक्षमेवाप्र- निश्चितवन्तः । तमेव दिनविशेषं दर्शयति—अमावास्यां
च पौर्णमास्यां चोत्सृज्यम् (७-९-७) इति । एतयोरमावास्यापौर्णमास्योर्यज्ञवाहित्वं
प्रासिद्धम् । अतस्तयोस्तिथ्योर्यदहर्हदहः प्राप्तं तदुत्सृज्यमित्येषां निर्णयः ॥ १८ ॥

अथान्येषां पक्षमाह—

तान्वोपेयाद्वा नोत्सृजेयुस्तदेव श्वः कुर्युः । अन्तेऽ-
मावास्यां पौर्णमासीं वोत्सृजेयुः । अन्तमस्याह-
स्त्रिवृद्धहिष्वमानं वायो शुक्रो अयामित एतमु-
त्यं दशक्षिप इति ॥ १९ ॥

तस्मात्तयोर्दत्सर्गो न युक्त इति ॥ १९ ॥

इत्थमुत्सर्गं विशदीकृत्य तत्रादृष्टेयं विशेषं विशदयति—

यदहरुत्सृजेयुस्तदहरिष्टिं निर्वपेयुस्त आग्नेयमरु-
त्वतीयपुरोडाशौ निरुप्येते ऐन्द्रावैष्णवा ऐन्द्रावा-
हस्पत्या ऐन्द्रावैश्वदेवा वाऽध्वरकल्पा वा ॥२०॥

तत्तास्मिन्नुत्सर्गदिने चत्वारि हवीषि निर्वपेयुः ॥ २० ॥

तेषां ये पुरोडाशिनस्त उपवसन्ति । ये सांनायिन-
स्त एतदहर्वत्सानपाकुर्वन्ति । पशुश्च ॥ २१ ॥

तेषामध्वरकल्पानाम् ॥ २१ ॥

प्राजापत्यः पयांसि च ॥ २२ ॥

प्राजापत्यं पशुमालभन्ते (तै० सं० ७-९-७) इति श्रुतेः । उत्सर्गपक्षे
पयांसि ॥ २२ ॥

यथा वैश्यस्तथा तामस्येन्द्राय वसुमत
इन्द्राय हरिवत इन्द्राय बृहस्पतिवते विश्व-
देव्यावते पुरोडाशाः । अष्टावेकादश
द्वादश कपाला आनुपूर्व्येण । सवनकाला
व्याख्याताश्च ॥ २३ ॥

यथा वसुमानग्निः प्रातःसवनस्य तथा मरुत्वानिन्द्रो माध्यंदिनस्य सवनस्य
स्वामी । वसुमतोऽग्नेस्तत्स्वामित्वं ब्राह्मणादवगन्तव्यम्—‘प्रातःसवनं यदग्नये वसुमते
पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपन्ति । ऐन्द्रं दाधि । इन्द्रस्य वै मरुत्वतो माध्यंदिनं सवनं
यदिन्द्राय मरुत्वते पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपन्ति । विश्वेषां वै देवानामृभुमतां तृतीय-
सवनं यद्वैश्वदेवं द्वादशकपालं निर्वपन्ति’ (तै० सं० ७-९-७) इति ॥ २३ ॥

उत्सृष्टार इति ते वत्सानपाकुर्वन्ति ॥ २४ ॥

यदेन्द्रं दाधि भवति (७-९-७) इति ब्राह्मणम् ॥ २४ ॥

प्रातः पशुमालभन्ते तस्य वपया प्रचरन्ति । ततो
वैश्वदेवो द्वादशकपालः । वैश्वदेवश्चरुस्तृतीयस-
वनः संतिष्ठते । पृषदाज्येन चरिते पत्नीः संया-
जयन्ति पत्नीः संयाजयन्ति ॥(ख० १९) ॥ २५ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे षोडशप्रश्नेऽष्टमः पटलः ।

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे षोडशप्रश्नः ॥

अथेयं पद्धतिः—सर्वं गवामयनवदौपवसथयान्तं कृत्वा प्रायणीयातिरात्रप्रभृति प्रथम-
मासान्तं कुर्वन्ति । पृष्ठचपडहमित्यर्थः । पत्नीसंयाजान्ते मध्वशनादिकं कृत्वो-
त्तरस्याग्नेर्वसतीवरीर्गृहीत्वा, ऐन्द्रस्य दध्नः शाखाहरणादि कुम्भ्यालेपनान्तं, रात्रौ वसती
वरीः परिहृत्य तासु मृत्पिण्डमवधाय परिस्तरणादि, विष्णो हव्यमित्युक्तमैन्द्रस्य दध्नः
कृत्वा तण्डुलैरातश्चनम् । न पञ्चदोहादयः । एवं कृत्वोपवसति ।

श्वोभूते वाहनक्रमेणाऽऽगच्छति । गवामयानिकं तस्यां (तस्मिन्) वा त्यागः ।
अभिप्लवानां प्रथमभूतस्याहो ज्योतिषस्त्यागः । तस्याहः प्रातिनिधिः प्राजापत्यः पशुः ।

तं कुर्वन्ति, शाखाद्वयाहरणादि सवनीयवत् । प्रस्तर एव स्फुर्यलेखायां वाऽऽज्यग्रहणम् । प्रयुनज्मि तिस्रो विष्णो नित्येति कृत्वा त्रिवृताऽग्निष्टोमं (त्रिवृताऽग्निष्टं) परिर्वीय विस्त्रस्य प्रजापते जुष्टमुपाकरोमीति वाजपेयवत् । प्रातःकाले वपया प्रचर्य मार्जनान्तम् ।

अग्नये वसुमते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपन्ति । पात्रसादनादि पशुपुरोडाशवत् । अग्नये वसुमते जुष्टं निर्वपापि । अग्ने वसुमन्हव्यः रक्षस्वेत्येवमादिनिगमाः । पर्यग्निकरणकाले ऐन्द्रं सांनाय्यमाहृत्योभयोः पर्यग्निकरणं पशुपुरोडाशेन सहैवेति केचित् । आसन्नाभिमर्शनं कृत्वा पशुपुरोडाशेन प्रचर्येन्द्रेण प्रचारः । तयोः स्विष्टकृदादि समानमिडामार्जनान्तं, सानाय्यं समुपहूय भक्षयन्ति, यजमाना इत्युपह्वयध्वमित्युपहवः (ह्वायः) । तूर्णी भक्षणम् । केचित् सोमभक्षणवदिच्छन्ति एतत्सोमपीथा ह्येतर्हीति श्रुतेः ।

केचिद्वैशेषिकाऽशाखाहरणचतुर्धाकरणपिष्टलेपफलीकरणकपालविमोकप्रणीतामार्जनोपवेशोद्वासनादि(दीन्) कुर्वन्ति ।

मध्यांदिनकाले प्राप्ते पशुपुरोडाशेन प्रचर्येन्दान्तं कृत्वा—इन्द्राय त्वा मरुत्वते पुरोडाशमेकादशकपालमैन्द्रं चरुम् । पात्रसादनादि । इन्द्राय मरुत्वते जुष्टं० इन्द्राय जुष्टं० इन्द्रमरुत्वन्हव्यः रक्षस्वेन्द्र हव्यमित्येवमादिनिगमाः । आसन्नाभिमर्शनान्तं कृत्वा हविराहुत्यादीडामार्जनान्तम् ।

तृतीयसवनकाले शृतः हविः ३ शमितरित्यादिपशुना प्रचर्येडामार्जनान्ते वैश्वदेवं द्वादशकपालं निर्वपति । वैश्वदेवं चरुम् । पात्रसादनाद्यासन्नाभिमर्शनान्ते हविराहुतिप्रभृति तन्त्रेण प्रक्षेपः । पशावाज्यभागौ नित्यौ ।

अथवैषां हविषां स्थाने सवनीयान्पशुपुरोडाशाच्चिर्वपति—इन्द्राय हरिवत् इत्याद्यध्वरकरुपं वा । आग्नावैष्णवमष्टाकपालमित्यादि । सवने मैत्रावरुणमेककपालमिति सर्वपक्षेषु विद्यते । प्राजापत्यः पशुः । अग्नीदोपयजानित्यादि पाशुकं कर्म पत्नीसंयाजान्तं पूर्ववत् ।

वसतीवरीणां च ग्रहणं पूर्वगृहीतमेव । उत्तरस्मा अह्ने शाखाहरणादि अहीनसंततयः । रात्रौ परिस्तरणान्तम् । केचित्प्राजापत्यस्य पशोः कृत्स्नसंस्थामिच्छन्ति । श्वोभूते महारात्रे बुद्ध्वा अग्ने नयेत्यादि गामुकथ्यं बृहत्सामेत्यादि । एवमत ऊर्ध्वं षडहै (हान्) मासान् संपाद्य पूरयित्वात्सर्गः । यन्मासादिभूतमभिष्टवानां प्रथमं ज्योतिःसंज्ञकं तदुत्सृष्टव्यम् । उत्सृष्टेष्वहःसु प्राजापत्यः पशुरग्नये वसुमत इत्यादयश्च पूर्वरात्रौ दधिकरणं च वसतीवरीषु मृत्पिण्डनिधानं च सर्वत्र कुर्वन्ति । प्राक्स्विष्टकृतः पञ्च ज्योतीष्युत्सृष्टानि, पिष्टवत् ऊर्ध्वं पृष्टचषडहादि, भूतानि चत्वारि त्रयस्त्रिंशान्यहानि उत्सृष्ट-

३९४ सत्याषाढविरचितं श्रौतसूत्रं महा० सं० प्र० च० सं० । [१६ प्रश्ने ८ पं०

व्यानि । पञ्च मासान् भूतस्य त्रयस्त्रिंशस्य नोत्सर्गः । संभार्यसंज्ञकस्याभिसुवषडहा-
दिभूतस्य ज्योतिष उत्सर्गः । अथैकेषामित्यापस्तम्बीये विकल्पः । एककर्तृकस्तोत्राणी-
त्यादि । एवमुत्सृज्य । एवं कृत्वोदयनीयातिरात्रमुपेत्यावभृथादुदेत्योदयनीयाद्युदवसानी-
यान्तं कृत्वा पुनश्चोखासंभरणादिकं कृत्वा दीक्षित्वा तानुत्सृष्टान् पुनरुपेयुः । न प्राय-
णीयोदयनीयौ । एवमुदवसानीयान्तम् ।

ततः पृष्ठशमनीयोभयस्य तन्त्रेण सौत्रामणी मैत्रावरुणी च । व्यनीकाऽतिग्राह्य एकाद-
शनी चोत्सर्गिणामयने वर्तमाना भवेयुः । यस्याहनो (हन उ)त्सर्गप्राप्तिस्तस्याहनः
प्राप्तः सवनीयातिग्राह्याणां त्याग एव । उत्सृष्टात्रां पुनराहरणे चोत्सर्गे यत्पश्वादि प्राप्तं
तथेह (थेदं) कर्तव्यमायुष्यार्थमेतदत्सत्रं पुत्रार्थं पश्वर्थं स्वर्गार्थं वा नरकयातनानि-
वृत्तिकारणं चैवं गुणविकृतस्य फलमिति । पत्नीः संयाजयन्तीति द्विरुक्तिः प्रश्नसमा-
प्त्यर्था ॥ २९ ॥

इति सत्याषाढाहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां
प्रयोगचन्द्रिकायां षोडशप्रश्नेऽष्टमः पटलः ।

प्रयोगवैजयन्त्यास्तु मालायाः सूत्रसंस्थितेः ।

द्वादशाहस्येह कृतो निर्णयः कौस्तुभो मणिः ॥

मध्यगो यज्ञवपुषस्तुष्टयेऽस्तु मयाऽर्पितः ।

गृह्णाति हि किमप्येष भक्तैर्यद्यत्ततः कृतम् ॥

इति सत्याषाढाहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां
प्रयोगचन्द्रिकायां षोडशप्रश्नः ॥

अथ सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे प्रायश्चित्ताध्यायापरपर्या-
यपञ्चदशप्रश्नगतसूत्राणां क्रमेण प्रतीकानि

सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।	सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।
श्रुतिलक्षणं	२६१	यस्य सायं	२६८
एकस्मिन्दोषे	२६३	यत्प्रातः स्यात्	"
जंपो होम इज्या	२६४	अथोत्तर ऐन्द्रः	"
दोषनिर्घाता०	"	प्रातर्दोहेनात्र	"
अनन्तरं दोषात्	"	अथोत्तरस्मै	"
निर्हृते पुनर्दोषे	"	सायंदोहेनात्र	"
तस्य नावच०	२६५	अथोत्तरस्मै	२६९
तुभ्यं ता	"	यस्य सायंप्रा०	"
पृथगरणीष्व०	"	अग्निं प्रथमं	"
यत्र वसेत्	"	उत्तरमिन्द्रं	"
यद्यन्वाहिताग्ने०	"	अथोत्तरस्मै	"
यः कश्चनानु०	"	यस्य त्रत्येऽहन्	"
मथित्वा गार्ह०	"	उदक्शुल्बं	२७०
प्रणयनवर्ज०	२६६	तामिष्ट्वा त्रिरा०	"
या प्रकृति०	"	यदि सांनाय्य०	२७१
भूरित्युपति०	"	मध्यमेनैव	"
मनसा व्रतो०	"	यदि सांनाय्यम०	"
इदं त एकं	"	यद्यग्निहोत्र०	"
परस्तरां शम्या०	२६७	यदि पूर्वस्या०	२७२
अग्नये पृथि०	"	यदि पूर्वस्या०	"
पथोऽन्तिकात्	"	यदि पुरा प्रया०	"
अनड्वान्	"	सहस्रशृङ्गो	२७३
श्वोभूते गृ०	"	प्रहृत्य वा	"
यस्य हविषे	"	यद्याहिताग्ने०	"
सा दोहस्थाने	"	अन्यमविन्दन्	२७४
अभोत्तरस्मै	२६८	अजस्येत्ये०	"

सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।	सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।
अजस्य तु	२७४	अग्नये व्रत०	२८०
अजामविन्दन्	"	त्वमग्ने व्रत०	"
ब्राह्मणं तु	"	यस्माद्भीषा	"
ब्राह्मणं त्वविन्दन्	"	यद्यग्निहोत्र्यु०	२८१
दर्भास्तु	"	यस्यात्रं ना०	"
दर्भान्निविन्दन्	"	यदि दुह्यमा०	"
अपस्तु न	"	यदद्य दुग्धं	"
अप्यभोजनीय०	२७५	अपिवा तां	२८२
अग्निस्तु पादौ	"	यदि दुग्धं	"
सांवत्सरिका०	"	अथ यद्युन्नीतं	"
संवत्सरेऽग्न्यु०	"	यद्युन्नीतं	"
अग्नये क्षाम०	"	यदि प्राचीनं	२८३
अग्नये विवि०	"	यदि पुरः परा०	"
अग्नये वीत०	२७६	यदि पुर उप०	"
अग्नये विष्टु०	२७६	अस्कान्द्यौः	२८४
अग्नये व्रत०	"	यदि सायं	"
अग्नये शुच०	"	दिव्या वा एत०	"
संकुसुको विकु०	"	यस्याग्निहोत्रे	"
अग्नयेऽप्सु०	"	यस्यानाहत०	२८५
सर्वे संनिपते०	"	इति दक्षिणाग्ने०	"
गर्भं स्रवत०	"	यस्यानुहत०	"
यस्य हविर्नि०	"	यदि सायम०	२८६
अनिरुधे	"	यदि प्रातरग्नि०	"
न्यृद्धभाग्भ्यो	"	सायमाग्निहोत्र०	"
तथैकदेशे	"	सौर्यमेकक०	"
तामिष्टिं सं०	"	तस्यां स० स्थि०	२८७
अग्नये पथि०	२७८	द्वयोः पयसा	"
वि वा एतस्य	२७९	यस्यानुहत०	"
प्रवृत्तस्य	"	तस्य स एव	"
य आहिताग्निः	२८०	एतावन्नाना	"

सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।	सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।
यस्याहुतम०	२८८	यदि कृष्णश०	२९७
यद्यन्ते स्यात्	"	गार्हपत्याद्भस्मा०	२९८
यस्य होष्यामी०	"	यद्यनो रथो वा	"
यस्योभावनु०	"	एतामेव निर्व०	२९९
अग्नये तन्तु०	"	यस्य वाऽग्निभि०	"
स्वयं कृष्वानः	२८९	एतां जने	"
यस्याऽऽहवनीये०	२९०	तस्याभिवान्यव०	"
आयाहि तपसा	२९१	उपरि हि देवेभ्यो	"
एतदेवाऽऽहव०	"	आपो मृन्मया०	३००
न तपस्वते	"	ददत्येवाऽऽ०	"
यदि सायमहुते	"	ब्राह्मणाय य०	"
यदि प्रातरहु०	२९२	अमैव पुत्रस्य	"
यदि त्वरेत	"	यद्यप्रमीतं	"
जामि तु तद्यो०	"	यदि पूर्वस्या०	"
यस्यापरो०	"	भस्मोत्करं वा	"
न कालमवधा०	"	यद्याज्यमनू०	"
यस्य पूर्वोऽग्निरनु०	२९३	यदस्य गृहे	३०१
अनुगतेष्टेर्वा	२९४	यदि स्त्रुगतं	"
अथैकेषां	"	यज्ञस्य त्वा	"
यदि होमकाले	२९५	देवाञ्जनम०	"
यदि गार्हपत्य	"	भूपतये स्वाहा	३०२
यदि दक्षिणाग्नि०	"	यदि कपालं	"
यदि सर्वेऽनु०	"	यदि भिद्येत	"
यदि निवातेऽनु०	"	अथ यद्युप०	३०३
यद्यस्तमिते	२९६	वैश्वानरं द्वा०	"
यदि महारात्रे	"	एतामेव निर्व०	"
अग्नयेऽग्निव०	"	एतामेव नि०	"
भवतं नः	"	आनीतो वा	"
अग्नये ज्योति०	२९७	मारुतं त्रयो०	"
त्रयस्त्रिंशत्त०	"	निर्वारितां वै	३०४

सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।	सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।
गायत्री पुरो०	३०४	यस्य देवते	३०९
आग्नावैष्णव०	"	यदि बहिष्पारि०	३१०
रौद्रं वास्तु०	"	यदि पुरोडाश	"
एतया निषा०	"	भूत्वा प्रभवति	३११
कृष्णाजिनं वा	"	अग्निं नरो दीधि०	"
यो ब्रह्मचारी	३०५	त्रयस्त्रिंशत्	३१२
भूमावेककपा०	"	पृथिवि भूवरि	"
अप्स्वदानै०	"	सोमस्याऽऽज्यमासि	"
नैर्ऋतः प्राजा०	"	यदि प्रातःसवने	३१३
यस्य हविः क्षा०	"	हुतेऽतिरिक्त०	"
यज्ञो यज्ञस्य	३०६	होतृचमसमु०	"
प्रथाकथा च	"	गौर्ययति	"
यदि वाऽवदा०	"	अस्ति सोमो	"
यद्यप्रत्तदै०	"	ऐन्द्रावैष्णवः	३१४
तत्र स्तुगादा०	"	एतदेव माध्यं०	"
यावदन्ते वा	३०७	बण्महाः असि	"
यदि तु प्रत्त०	"	अग्निष्टोमे	"
यस्य सर्वाणि	"	यद्युक्थ्ये षो०	"
अथान्यामिष्टि०	"	तत्र वैष्णवीषु	३१५
अपो व्यापन्नः	"	यदि सोमौ सः सु०	"
यदार्याणाम०	"	उत्तराणि चत्वा०	"
यद्भविर्दुःशृतं	३०८	पुरस्तात्पाशु०	३१६
तेषां भार्गव	"	मरुत्वतीः पूष०	"
योऽदक्षिणेन	"	यद्यग्निष्टोमः	"
यद्यादिष्टां	"	अभिजित्कार्यो	३१७
यद्यभागां	"	पूर्ववत्सः स्थाप्यः	"
यदि भागिनीं	३०९	यावद्रथाध्वम०	"
यस्य हव्यं निरु०	"	यदि दीक्षिताना०	३१८
यस्यै देवतायै	"	या जाता ओष०	"
यद्याहुती विप०	"	पाययत्येता०	"

सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।	सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।
प्रतिजपन्ति प्रा०	३१९	प्रातिधुक्प्रातः०	३२४
न पुनर्भेषज५	॥	अपिवा प्रतिधु०	॥
यदि त्रियेत	॥	अग्निष्टोमः सो०	॥
अवभृथं वा	॥	एकां गां दक्षि०	३२६
एतावदेका०	॥	पुरा द्वादश्याः	॥
अहर्गणे त्वाह०	॥	अथ यदि सदो०	॥
दक्षिणस्यां	३२०	अनभिदग्धे	॥
तिष्ठामिः सार्प०	॥	दग्धे तत्प्राय०	३२६
इतर ऋत्विजो	॥	पञ्चात्र गा	॥
त्रिः प्रसव्यं	॥	यदि ग्रावा	॥
ऐन्द्रवायवाग्रा	॥	यदि प्रातः स०	॥
अग्न आयु५षि	३२१	यदि माध्यंदि०	॥
एतावदनाथे	॥	यदि कलशो	॥
संवत्सरेऽस्थी०	॥	असवे स्वाहा	॥
यामेन साम्ना	३२२	दक्षिणाभिः सह	३२७
यदि सत्राय	॥	सवेशाय त्वो०	॥
कृतान्तात्कर्माणि	॥	यदि सर्वैः प०	॥
अवलिरुथो०	॥	यदि द्वाभ्यां	॥
अवलिरुथ प०	॥	यद्येकेन पञ्च०	३२८
प्रणीत आहव०	३२३	अग्ने विवस्व०	॥
संचितेऽग्ना०	॥	यस्याऽऽश्विने	॥
प्राचीनमुदीची०	॥	यदि समन्वार०	॥
यदि सुन्वता०	॥	तत्र तद्द्याद्य०	॥
यस्माद्दारोरु०	॥	त एवैनमृ०	३२९
ऋमुको भ०	॥	स एव पुनर्व०	॥
ब्रह्मण उद्गात्रे	॥	अथ यदि प्र०	॥
यद्यक्रीत५	॥	युगपदपच्छि०	॥
यदि क्रीतं यो	॥	पूर्वापराप०	॥
सोमाहाराय	३२४	यद्युद्गाता ज०	३३०
यदि तं न वि०	॥	यद्यार्भवे प०	॥

सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।	सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।
यदि सोम उप०	३३०	यस्माद्भीषा प०	३३८
ब्रह्मण उद्गात्रे	"	तज्जातीयेऽवि०	"
यद्याग्रयणः	"	तेष्वविद्यमानेषु	"
द्वेषेणकलशान्नि०	"	यस्माद्भीषा स०	"
यदि ध्रुवः स्क०	३३१	य इदमकस्तस्मै	"
यद्युपदस्येत्	"	न वा उ वेतान्नि०	"
स्वाहाऽन्तारिक्षा०	"	उखाः स्रवन्ती०	"
अध्वरो यज्ञो०	"	यावन्ति पशो०	"
यदि नाराशः सः	३३२	ये पशुं विमथ्नीरन्	३३९
देवाञ्जनमग०	"	यद्यष्टापदी०	"
पृषदाज्यः स्क०	"	यस्यास्ते हरि०	३४०
यद्यतुग्रहैः	"	वि ते भिनन्नि	"
यदि सोमः स्क०	३३३	बहिस्ते अंस्तु	"
यदि चमसम०	"	पशुपुरोडाशं	"
इन्दुर्हिन्वान०	"	पशोरवदाना०	"
यदि दीक्षितोऽ०	"	रसं त्रैधं क०	"
यद्देवा देव०	३३४	एकपदी द्विप०	३४१
यदि हुताहुतौ	"	वषट्कृते वि०	"
मा नोऽध्वरिषुः	३३५	दक्षिणाकालेऽ०	"
मा यजमानं	"	मंस्तु यस्य हि	"
सप्तत्विजः सप्त	"	गर्भपुरोडाशं	"
दक्षिणार्धपू०	"	अपिवा मही	"
स्कन्ना द्यौः स्क०	"	गर्भपुरोडाशं	"
यदपामृक्ष०	३३६	एतं युवानं	"
यदवाल्लिखच्छ०	"	यस्यानप्रवृक्तो	३४२
यदस्य पारे	३३७	यदि कृष्णश०	"
यस्माद्भीषा न्यष०	"	अभये पुन०	"
उदुस्र तिष्ठ	"	यद्यत्को यज्ञ०	"
उच्छ्रगोति च्छागम्	"	मनसा वा	"
यस्माद्भीषाऽवा०	"	औदुम्बरी न०	"

सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।	सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।
अध्वर्युर्यज०	३४३	य एवं विद्वान्	३४८
संमितां नित्ये०	”	यजमान ऋ०	”
यदि हविर्धाने	”	य एवं विद्वान्द्रा०	३४९
वैष्णव्योपस्त०	”	ऋत्विजो यजमा०	”
अग्ने वाजस्य	”	ब्राह्मणानां तु	”
शिरो यज्ञस्य	३४४	चोदना सर्व	”
यद्याग्निक्वुखाऽऽ०	”	सर्वे यजमान०	३५०
यदि पक्वा भि०	”	गृहपतिः परा०	”
यस्याग्निरुख्य०	”	गृहपतेरेव	”
कृष्णं वासो	”	त्वं वरुण	”
यत्पूर्वस्मिन्न०	”	नाराशंसो	”
अथ द्वादशाहविधिप्रतिपादकषोडश-		सावित्राणि हो०	३५१
प्रश्नगतसूत्राणां क्रमेण प्रतीकानि ।		पशुभिर्यक्ष्यमा०	”
यत्पूर्वस्मिन्नह०	३४५	य इतोऽग्निर्ज०	”
एतेषामेकस्मि०	”	गृहपतिः स०	”
द्वादशाहेन प्रै०	”	सर्वेषाम्	”
ज्यैष्ठ्यमश्रुते	३४६	शिशिरे दीक्षन्ते	”
अहीनः सत्रं	”	शिशिरो वै	३५२
तस्याग्निकल्पो	”	ऋध्नुवन्ते य	”
गतश्रियश्छ०	”	षट्सु व्युष्टास्वा०	”
यं कामयेत	”	संवाद५ संनि०	”
पीवा दीक्षते	३४७	अन्वहं दीक्षा०	३५३
काम्या विद्याद्०	”	द्व्यहे व्यह इति	”
पञ्चदश दीक्षे०	”	उपसत्सु घ्न०	”
सप्तदश प्रजा०	”	न सनीहारस५०	”
एकविंशति५ रुक्०	”	षोडशी सोम०	”
अपरिमितं दी०	”	द्वादशाहाया०	”
तेऽप्यहीनस्य	”	द्वादशोपस०	३५४
ब्राह्मणा ऋत्वि०	३४८	अनूपसदम०	”
तस्माद्द्वादशा०	”	द्व्यहमेकैका	”

सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।	सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।
चतुरहमु०	३५४	वर्तमानेऽतिरा०	३६१
आ त्रिरात्रं	"	श्वः सुत्यामिन्द्रा०	"
एवं त्रिस्तनानि	"	अद्य सुत्यामे०	३६२
भूयो व्रतमिच्छन्	"	पत्नीसंयाजा०	"
एकाविंशति०	"	स५स्थिते ब्रह्मा	"
संतृप्णे अधि	"	परिहरन्त्यु०	"
व्याख्यात एक०	३५५	हरन्ति समि०	"
यदि यूपैकादशी०	"	प्रत्येत्याऽऽह्व०	"
औपवसथ्येऽह०	"	एवमहरहः क्रि०	"
श्वोभूते प्रता०	"	तस्मिन्नहनि वृ०	"
वैश्वानरोऽतिरा०	"	त्रिवृदाग्निष्टोमो	"
प्रत्युपनह्येत०	"	रथशब्देन मा०	"
एवमहरहः	"	उपाकरणम०	"
प्रथमेऽहनि	"	पञ्चदश उ०	३६३
प्रायणीयोद०	३५६	दुन्दुभिः शब्दे०	"
भुव इति दश०	"	यदि स्तनयित्नु०	"
उत्तरोत्तरे	"	सप्तदश उ०	"
ऐन्द्रवायवाग्नौ	"	आधावेन मा०	"
अथ व्यूढं छन्द०	३५८	बर्हिषो विका०	"
तत्र भक्षमन्त्राः	३५९	एकविंशः षोड०	"
एवमुत्तरेषु	"	न्यूङ्खं भक्ति	३६४
पूर्वस्मिन्नह्ये	३६०	अरणीभ्यां मा०	"
अथ पशुवल्गपि०	"	तस्मिन्नुपा०	"
दक्षिणाकालेऽन्व०	"	उद्गाता दक्षि०	"
सन्ने तु दाक्षिणौ०	"	तं ज्ञातमुद्गा०	"
एवमहरहः क्रि०	३६१	प्रस्तोताऽश्व०	"
उत्तमेऽहनि कृ०	"	त५ सोऽग्नेण	"
सांख्यानि वि०	"	त्रिणव उक्थ्यः	"
पूर्वस्मिन्नहन्यु०	"	अद्भिरवकावा०	३६५
पूर्वस्मिन्नहन्यु०	"	तिस्रः सहर्ष०	"

सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।	सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।
त्रयस्त्रिंश उ०	३६५	मनसोद्गाय०	३६९
न्यूङ्गमेत०	,,	मनसा प्रति०	,,
स्वयमृतुया०	,,	मनसा तिसृणाः	,,
अध्वर्यू यज०	,,	यद्यर्धर्चशः	,,
अश्विना पिबतं	,,	मनसाऽऽश्रुत०	,,
न्यूढे त्कर्वाञ्च०	३६६	हुत्वा हरन्ति	,,
यत्प्राङ्माहेन्द्रा०	,,	यद्दशहोतारः	३७०
दक्षिणेनेमा०	,,	प्रजापतिना वै	,,
बर्हिःस्थानेऽ०	,,	यच्चतुर्होतारः	,,
तस्मिन्नुपाकृ०	,,	यत्पञ्चहोतारः	,,
सःस्थिते पृ०	३६७	यत्षड्ढोतारः	,,
अन्वहमुक्थ्या०	,,	यत्सप्तहोतारः	,,
चतुर्विंशशश्च०	,,	प्रजापतिं प०	३७१
नात्र कश्चन	,,	अकुशलोऽयं	,,
ये बाह्या दृशी०	,,	अपिवा प्रजाप०	,,
यदि तत्र न	,,	अथ वरं वृ०	,,
गृहपतिमा०	,,	अदो नोऽस्त्विति	,,
यस्मिन्नुपह्वय०	,,	अपिवा यदेवै०	३७२
नित्या औदुम्बरी०	३६८	चतुर्होतृन्व्याख्या०	,,
अभ्यादघति	,,	इह धृतिरिह वि०	,,
उत्तरेणाऽऽहव०	,,	अधिवृक्षसूर्ये	३७३
असूर्या उपसू०	,,	औदुम्बरीः स०	,,
अयः सहस्र०	,,	श्वोभूत उद०	,,
प्राजापत्याय	,,	पूर्वस्मिन्नहन्यु०	,,
प्रसृष्टेष्वनया	३६९	एता अहीन सं०	,,
तस्माद्दोषाःशु०	,,	उतो तान्येव	,,
स्तुतशस्त्रे	,,	वपनकाले स०	३७४
तस्य सर्वं म०	,,	उदवसानीये०	,,
मनसा स्तोत्र०	,,	संतिष्ठते द्वा०	,,
मनसा प्रस्तौ०	,,	गवामयनेन	,,

सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।	सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।
तस्य द्वादशा०	३७४	यत्प्राङ्माहेन्द्रात्	३८१
चतुरहे पुर०	,,	तस्मिन्कृते प्रति०	,,
मास्याश्चैत्र्या	३७५	दश वीणादण्ड०	,,
प्रायणीयोऽतिरा०	,,	एकैकस्मिन्नति०	,,
अभिप्लवः ष०	३७६	स वाणः शत०	,,
एवं विहिताश्च०	,,	अध्यधिहोतृष०	,,
पृष्ठचः षडहः	,,	औदुम्बरीमास०	,,
सद्वितीयः	,,	कूर्चफलके अ०	,,
त्रयोऽभिप्लवाः	,,	होत्रका उपगा०	,,
पृष्ठचः षडहः	,,	विकल्पन्ते स०	३८२
अभिजिन्नयः	,,	त५ संनयति	,,
परे द्वे शये	,,	बर्हिषो विक्रा०	,,
इति षण्मासाः	,,	तमुद्गाता वा०	,,
मध्ये विष्वाने०	३७७	प्रस्तोताऽध्व०	,,
आदित्यव्रतं	,,	तमध्वर्युर०	,,
सामोदित आ०	,,	त५ सोऽग्रेण	,,
दीवाकीर्त्यमे०	,,	उपगायन्ति प०	,,
आवृत्तं उक्त०	,,	वादयन्त्यः सं०	३८३
विश्वजित्	३७८	पु५श्चलुर्ब०	,,
चत्वारि शया०	,,	मागधः पु५श्च०	,,
चत्वारोऽभिप्लवाः	,,	दुन्दुभीन्समा०	,,
सद्वितीयः स०	३७९	स्रक्तिष्वेव	,,
संभार्यं उक्त०	,,	अपरेणाऽऽग्नीध्र०	,,
गौश्चाऽऽयुश्च	,,	अपरेणाऽऽग्नीध्र५	३८४
द्वादशाहस्य	,,	श्वेतमार्द्रं पारि०	,,
महाव्रतमुद०	,,	अन्तर्वेदि ब्रा०	,,
द्वादश मासाः	,,	इमेऽरात्सुरिमे	,,
उभयतः संभा०	३८०	तं ब्राह्मणः	,,
उपरिष्ठाद्वि०	,,	अग्रेणाऽऽग्नीध्रं	,,
श्वोभूते प्रता०	३८१	तेजनिंसंघाते	,,

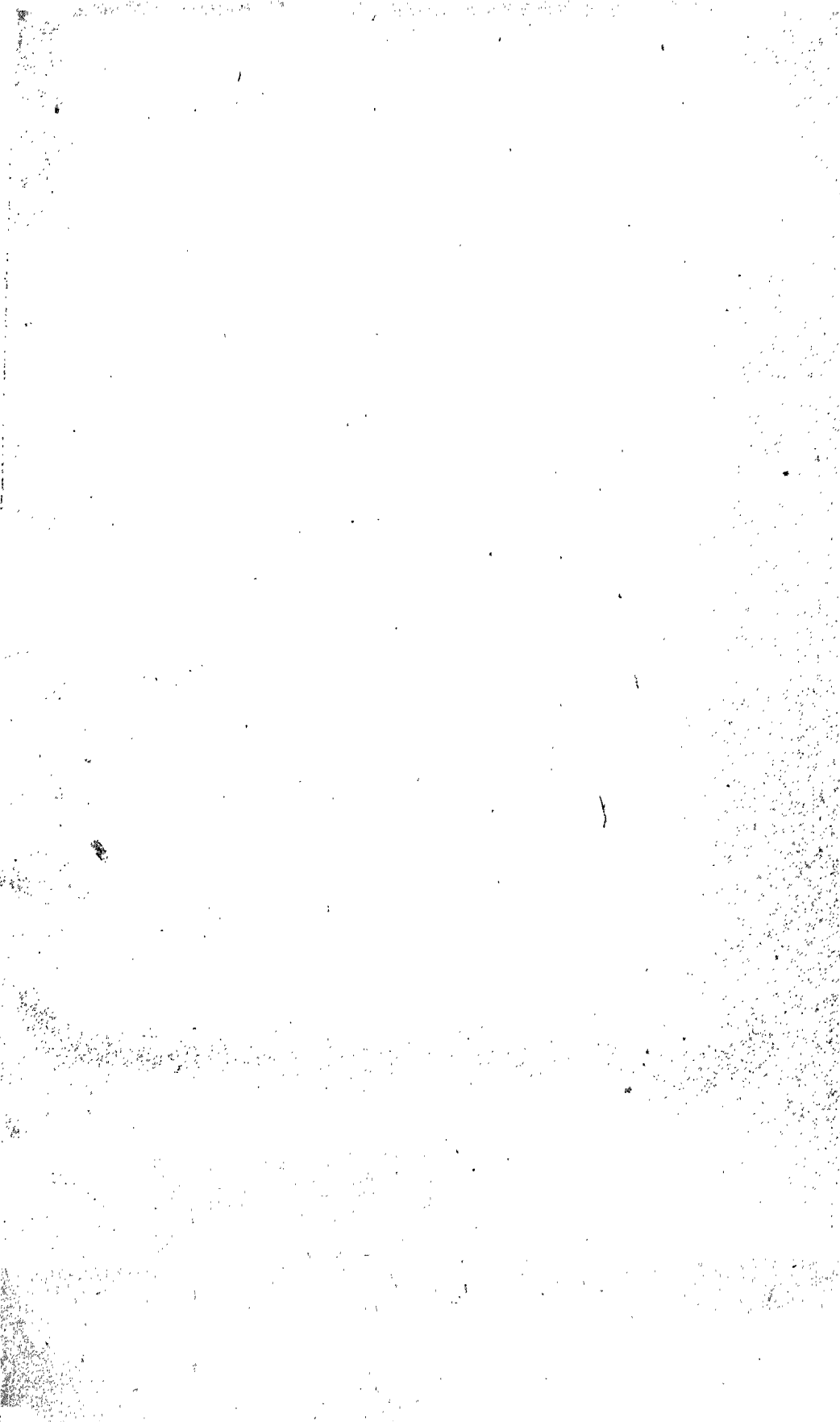
सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।	सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।
अग्नेणाऽऽहवनीयः	३८४	इमां नु कं भुव०	३८७
तेषामेकैकः	,,	तानेकस्मिन्पात्रे	३८८
माऽपरात्सीर्मा०	,,	यन्नाना जुहुया०	,,
तत्ते विद्ध्वा ना०	,,	तं भक्षयति	,,
उदञ्चोऽपारिमि०	,,	व्यनीकां व्याख्या०	,,
अष्टौ दासकु०	३८९	तेषां प्राकृतै०	,,
भिल्लुकां द्वे	,,	ऐन्द्रवायवाग्रं	,,
गाव एव सुर०	,,	एवं व्यनीकाः	,,
तत्रैवोदकुम्भा०	३८६	शुक्राग्रो विषु०	,,
माहेन्द्रस्तोत्र०	,,	आग्नेयं प्राय०	,,
स्तुतमनुश०	,,	एवं विहितानै०	,,
कूर्चयोः फल०	,,	समित्य समि०	,,
संतिष्ठते	,,	तेषामेवमुपाकु०	,,
श्रोभूत उद०	,,	नवाहान्य०	,,
यः प्रायणीयः	३८७	तेषु गन्यान०	,,
त्रिषु परःसामसु	,,	वैष्णवं वाम०	,,
उपयामगृहीतो०	,,	अथ काठका	३९०
तानुभयान्०	,,	आग्नेयमन्तर्धौ	,,
वाचस्पतिं वि०	,,	अपिवाऽऽग्नेयं	,,
त्रयस्त्रिंशदेत०	,,	सौर्यं विषुव०	,,
प्रकृतैर्वा वै०	,,	शित्तिपृष्ठं बार्ह०	,,
दशैन्द्रान्दश	,,	आग्नेयमग्निष्टो०	,,
पञ्चपात्रम०	,,	यदि पश्चेकाद०	,,
मध्ये पञ्चमम्	,,	उत्सर्गिणाम०	३९१
इन्द्रमिद्वाथिन०	,,	गवामथनेन	,,
समानौ सर्वत्र	,,	संवत्सरस्य	,,
अभि त्वा शूर	,,	तान्वोपेयाद्वा	,,

सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।	सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।
यदहरुत्स०	३९१	यथा वैश्यस्तथा	३९२
तेषां ये पुरो०	३९२	उत्सृष्टार इति	”
प्राजापत्यः प०	”	प्रातः पशुमा०	”

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे पञ्चदशषोडश-
प्रश्नगतसूत्राणां प्रतीकानि ।

D.G.A. 80.

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY
NEW DELHI
Issue Record.

Catalogue No. Sa2Vs1/Sat/Aga.
- 1888.

Author— Satyāśādhā.

Title— Satyāśādhaviracita
Śrautāsūtra. Pt.6.

Borrower No.	Date of Issue	Date of Return

P.T.O.